کۆمەڵێ نوسەر

عوسمانییەکان

لەعوسمانی کۆڕی ئەرتوغرولەوە تاسوڵتان عەبدولمەجیدی دووەم

"پوختەی پەیماننامەو جەنگەکانی دەوڵەتی عوسمانی"

وەرگێڕانی

سەلام عەبدولکەریم

چاپی دووەم 2008

لەبڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما

زنجیرە(81)

ناسنامەی کتێب

ناوی کتێب: عوسمانییەکان
بابەت: مێژوویی
نوسینی: کۆمەڵێك نوسەر
وەرگێڕانی: سەلام عەبدولکەریم salam_80jornalist@yahoo.com
تایپ: وەرگێڕ
دیزاین و بەرگ: فواد کەولۆسی
شوێنی چاپ: چاپەمەنی گەنج
ساڵی چاپ: 2008 سلێمانی
نۆرەی چاپ: چاپی دووەم
تیراژ: 1000 دانە

ناونیشان: سلێمانی ـــ بازاڕی سلێمانی ـــ بەرامبەر بازاڕی خەفاف.
ژمارەی مۆبایل: (07701574293), (07301191847)

ناوەرۆک

پێشەکی وەرگێڕ بۆ چاپی دووەم.....15
عوسمانیەکان.....19
رەچەڵەک‌و نەژادو گەشەکردنی دەوڵەتەکەیان 19
فراوانخوازی دەوڵەتی عوسمانی 20
کشانەوەو بەرەو دواهاتنی عوسمانییەکان.....21
لیستی سوڵتانەکانی عوسمانی.....23
عوسمانی کوڕی ئورتغرل.....27
سوڵتان ئۆرخان (ئۆرخانی جەنگاوەر).....29
کارە یاسایی‌و شارستانیەکانی سوڵتان ئۆرخان.....33
پەرینەوە بەرەو کەناری ئەورووپا.....34
سوڵتان مورادی یەکەم.....35
سوڵتان بایەزیدی یەکەم (بایەزیدی هەورە بروسکە).....39
پێگەیشتنی سوڵتان بایەزیدی یەکەم.....40
والاکاری‌و داگیرکاریەکانی سوڵتان بایەزیدی یەکەم.....41
بایەزیدی یەکەم‌و کوشتارکردنی ئەورووپا.....42
هەڵوێستی بەرامبەر صرب:.....42
جەنگی نیکۆپۆڵس.....43
سوڵتان محەمەدی یەکەمی عوسمانی(جەلاد، خانەدان).....45
سوڵتان مورادی دووەم.....49
سوڵتان محەمەدی فاتیح (محەمەدی دووەم).....51
لەدایکبوون‌و گەشەکردنی.....52
کەسایەتی سوڵتان محەمەدی فاتیح.....54
سیاسەتەکانی سوڵتان محەمەدی فاتیح.....54
ژیانی سوڵتان محەمەدی فاتیح.....56
گرنگترین کارەکانی سوڵتان محەمەدی فاتیح.....60
لەبواری رێکخستن‌و کارگێڕیدا.....60
بایەخدانی سوڵتان محەمەد بەخوێندنگەو پەیمانگاکان.....61

بایەخدانی بەزانایان.....62
بایەخدانی بەهونەر.....62
بایەخدانی بەوەرگێڕان.....64
بایەخدانی بەئاوەدانکردنەوەو بونیاتنان ونەخۆشخانەکان.....65
بایەخدان بەبازرگانیو پیشەسازی.....66
بایەخدان بەرێکخستنە کارگێڕیەکان.....67
بایەخدانی بەسوپاو هێزی دەریایی.....69
بایەخدان بەدادپەروەریی.....70
مردنی سوڵتان محەمەدی فاتیح.....72
سوڵتان بایەزیدی دووەم.....73
سوڵتان سەلیمی یەکەم.....75
ژیانی سەلیمی یەکەم.....76
کەسایەتی سوڵتان سەلیمی یەکەم.....78
ململانێی عوسمانی – سەفەوی.....80
زاڵبوون بەسەر دەوڵەتی مەمالیکدا.....81
حیجازی عوسمانییەکان.....83
خزمەتکاری شوێنە پیرۆزەکان.....84
عوسمانییەکان دەبن بە خەلیفە.....84
مردنی خەلیفە سەلیمی یەکەم.....85
سوڵتان سلێمانی یەکەم (سلێمانی قانونی، سلێمانی مەزن).....87
سوڵتان سەلیمی دووەم.....89
سوڵتان مورادی سێیەم.....93
سوڵتان محەمەدی سێیەمی عوسمانی.....97
سوڵتان ئەحمەدی یەکەم.....99
سوڵتان مستەفای یەکەم (مستەفاخان).....101
گەڕانەوەی سوڵتان مستەفای یەکەم بۆ فەرمانڕەوایی.....103
سوڵتان عوسمانی دووەم.....105
بارودۆخی سەردەمی سوڵتان عوسمانی دووەم.....106
سەردەمی فەرمانڕەوایەتیکردنی عوسمانی دووەم.....107

پێکدادان لەگەڵ ئینکشارییەکاندا.....107
بێسەروبەرەی عوسمانی(الهائله العپمانی).....108
کوژرانی سوڵتان عوسمانی دووەم.....111
سوڵتان مورادی چوارەم.....113
سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم.....117
ماوەی فەرمانڕەوایی ئیبراهیمی یەکەم.....119
سیاسەتی ناوخۆی ئیبراهیمی یەکەم.....120
داگیرکردنی دورگەی کریت.....121
یاخیبوونی ئینکشارییەکانو لابردنی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم.....123
سوڵتان محەمەدی چوارەم.....125
دەست بەکاربوونی سوڵتان محەمەدی چوارەم (ماوەی نوێنەرایەتیکردن،دەسەڵاتی ئاغاکان)..127
سوڵتان محەمەدی چوارەم دەسەڵاتەکانی 128
کەوتنی قەڵای (نوهزل)ی نەمساوی.....130
گرتنی دورگەی کریت.....131
هەڵمەت بۆ سەر روسیا.....133
گەمارۆی ڤیەننا بۆ جاری دووەم.....134
کۆتایی سوڵتان محەمەدی چوارەم (ماوەی بەڵاو نەهامەتیەکان).....135
سوڵتان سلێمانی دووەم.....137
سوڵتان ئەحمەدی دووەم.....139
سوڵتان مستەفای دووەم.....141
سوڵتان ئەحمەدی سێیەم.....145
سوڵتان مەحمودی یەکەم.....147
سوڵتان عوسمانی سێیەم.....149
سوڵتان مستەفای سێیەم.....151
سوڵتان عەبدولحەمیدی یەکەم.....153
سوڵتان سەلیمی سێیەم.....155
سوڵتان مستەفای چوارەم.....157
سوڵتان مەحمودی دووەم.....161
فەرمانڕەوایەتی سوڵتان مەحمودی دووەم.....164

لەناوبردنی ئینکیشارییەکان.....164
چاکسازی فێرکردن.....167
چاکسازییەکانی تری سوڵتان مەحمودی دووەم.....168
مردنی سوڵتان مەحمودی دووەم.....169
سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم.....171
هەرێمە عەرەبییەکان.....173
چاکسازییەکانی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم.....174
قەدەغەکردنی عەمامە (مێزەر) یان سەرپێچ.....176
سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم.....177
سوڵتان موڕادی پێنجەم.....179
سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (سوڵتانە سور).....181
گرنگترین چاکسازیە نێو خۆییەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم.....184
خەلافەت گرتنەدەستی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم.....187
(عەبدولحەمیدی دووەم .. ستەمکار لای هەندێکو دادپەروەر لای ئەوانیتر).....187
لەکارخستنی دەستور (پەکخستنی دەستور).....188
قەرزەکانی عوسمانی.....190
سیاسەتو پڕۆژەکانی عەبدولحەمیدی دووەم.....191
سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو دەوڵەتە گەورەکان.....192
سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو جولەکە.....193
سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو ئەرمەن.....195
سوڵتان عەبدولحەمیدو کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی.....196
ڕووداوی (31)ی ئازار.....198
مردنی عەبدولحەمیدی دووەم.....200
سوڵتان محەمەدی پێنجەم.....203
سوڵتان محەمەدی شەشەم.....205
سوڵتان عەبدولمەجیدی دووەم.....207
پاشکۆی جەنگو پەیماننامەو زانیاری دەربارەی دەوڵەتی عوسمانی.....209
جەنگی نیکۆپۆڵس(1396ز) :.....210
جەنگی قوصوە (قوصرە، کۆسۆڤۆ) (1389ز).....211

هەواڵنامەی کتێب

ئەنجامەکانی جەنگی قوصوە(قوصرە، کۆسۆڤۆ).....211
ئەوهۆکارانەی کەبوون بەڕێخۆشکەربۆململانێی نێوان سولّتان بایەزیدو تەیموری لەنگ.....212
هۆکارەکانی گۆڕانی ئاراستەی لەشکرکێشی عوسمانیەکان لەلایەن سولّتان سەلیمی یەکەمەوە لەخۆرئاواوە بەرەوخۆرهەلّات.....213
جەنگی فارنا (1444ز).....213
شەڕی چالّدێران(1514ز).....214
هۆکارەکانی ڕوودانی شەڕەکە.....214
ئامانجەکانی شەڕەکە.....216
بەندەکانی ڕێکەوتننامەی نێوان سولّتان سەلیمی یەکەمی **عوسمانیو مەلائیدریسی بەدلیسی**...217
ئەو هۆکارانەی وایکرد میرو هۆزە کوردیەکان پشتگیری لەسولّتانی عوسمانی بکەنو بچنە ژێرسایەی دەولّەتی عوسمانیەوە.....218
پەیمانەکانی ڕێکخستنی سنوری نێوان دەولّەتی عوسمانی– سەفەوی.....218
پەیمانی زەهاو(1639ز).....219
پەیمانی ئەرزڕۆمی دووەم (1847ز).....220
سوارەی حەمیدیە.....221
خەیرەدین باربارۆسا(1475–1546ز).....222
پەیماننامەی ئەماسیا(1555ز).....223
ئەحمەد کورانی.....223
جەنگی ڕوسی– تورکی.....224
جەنگی قرم.....224
پەیماننامەی(سان ستیڤانۆ) (1295/2/15)ک/1878ز.....225
کۆنگرەی بەرلین(1305ک/1887ز).....226
پەیماننامەی بساروفیتش (22ی شەعبانی 1130ک/1718/7/21ز.....228
هاوپەیمانی پیرۆز(الحلف المقدس).....229
جەنگی دەریایی سینوب (28سەفەری 1270ک/1853/11/30ز).....229
پەیماننامەی کیچك کینجاری(1774ز).....230
ئاکامی مەرجو بەندەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیەش ئەمانەی خوارەی دەگەیاند.....233
ڕێکەوتننامەی پاریس (1898).....237
جەنگەکانی بالّکان.....237

هەوالنامەی کتێب

جەنگی (عوسمانی– ئیتالی) 1911–1912ز.....238
پەیماننامەی کارلوفتس (1699ز).....239
پەیماننامەی یاسی (یاش)1792ز.....239
ئینکیشاریەکان.....240
ئەو فاکتەرانەی کەیارمەتی سولّتان ئۆرخانی داوە بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی.....242
ئامانجەکانی گواستنەوەی پایتەختی دەولّەتی عوسمانی لەئەدرنە لەلایەن سولّتان
مورادی یەکەمەوە.....243
جەنگی مارتیزا.....243
یەکەمین پەیماننامەی عوسمانیەکانو مەسیحیەکان.....244
ئەو هۆکارانەی کەوای لەسولّتان سەلیمی یەکەم کرد دوای سەرکەوتنی لەشەڕی
چالّدێران بگەڕێتەوە بۆ ولاّتەکەیو واز لەڕاونانی شائیسماعیلی سەفەوی بهێنێ.....244
ئەنجامەکانی ململانێی نێوان عوسمانی – سەفەوی.....245
ئەو هۆکارانەی کەکارئاسانی بۆعوسمانیەکان کردڕووبکەنەگرتنی ولاّتی شامو میسر....246
شەڕی مەرج دابق (1516ز).....247
شەڕی ریدانیە(1517ز).....248
هۆکارەکانی سەرکەوتنی عوسمانیەکانو شکستهێنانو کۆتایی هاتنی دەولّەتی
مەمالیکەکان.....248
هۆکارەکانی داڕووخانی دەولّەتی مەمالیکەکان.....249
ئەنجامی ململانێی نێوان عوسمانیو پورتوگالی.....250
هۆکارەکانی ئاسانکاری لەگرتنی دوورگەی ڕۆدس لەلایەن عوسمانیەکانەوە.....250
پەیماننامەی ئیمتیازاتی (عوسمانی – فەرەنسی).....251
شەڕی سێ پادشا(شەڕی کۆشکی گەورە، شەڕیوادی المخازن).....252
هۆکارەکانی بەرپابوونی شەڕەکە.....252
هۆکارەکانی سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەشەڕەکەدا.....253
ئەنجامەکانی شەڕەکە.....254
ئەو هۆکارانەی وایکرد عوسمانیەکان لەکۆششە دەریاییەکانیاندا لەدەریای
ناوەڕاست زیاتر سەرکەتووبن تاوەکو دەریای سوور.....255
سەرەتاکانی لاوازیو پوکانەوەی دەولّەتی عوسمانی.....255
شەڕی لیپانتۆ 1571ز.....256

هەوالنامەی کتێب

کاریگەری جەنگی لیپانتۆ لەسەر ئەوروپاو دەوڵەتی عوسمانی.....257
دروزییەکان.....258
جەنگی رمینیك یان (یوزا).....259
پەیماننامەی (زشتوی)ی بەناوبانگ (1791ز).....260
ڕێکەوتننامەی عەریش (1800ز).....260
گرنگترین بەندەکانی ڕێکەوتننامەکە ئەمانە بوون.....261
پەیماننامەی ئاق کرمان (1832ز).....261
پەیماننامەی نکیار أسکلەسی (1833ز).....262
ماسۆنیزم(ماسۆنیەت).....262
ئامانجو بەرژەوەندی دەوڵەتانی ئەوروپا لەدابەشکردنی میراتی پیاوە نەخۆشەکە(دەوڵەتی عوسمانی)دا.....263
ئەو هۆکارانەی کەکارئاسانیان کرد لەدەرکەوتنی مەسەلەی ڕۆژهەڵاتدا(**المسألة الشرقية**).264
سەردەمی ڕێکخستنەکان(**عهد التنظيمات**).....265
خەتی شەریفی گوڵخانە(1830ز).....265
خەتی هومایونی(1856ز).....266
فاکتەرەکانی دامەزراندنی بزوتنەوەی چاکسازیو نوێبوونەوەو ڕێکخستنی عوسمانی...268
بنەماو پرەنسیپە سەرەکیەکانی بزوتنەوەی چاکسازیو نوێبوونەوەی عوسمانی.....269
گرنگترینو دیارترین تایبەتمەندێتیەکانی بزوتنەوەی چاکسازیو ڕێکخستنی عوسمانی..269
ئامانجەکانی دامەزراندنی جامیعەی ئیسلامی لەدیدی سوڵتان عەبدولمەجیدی دووەمی عوسمانیدا.....270
جیاوازیو ناکۆکیەکانی نێوان سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو جەمالەدینی ئەفغانی....271
دەستێوەردانی عەبدولحەمیدی دووەمو سانسۆر خستنەسەر خوێندنگەکان.....272
تێڕوانینی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆ ژنان.....273
مەبەستەکانی بایەخدانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەدامەزراندنی ڕێڵی ئاسن لەسەرانسەری دەوڵەتی عوسمانیدا.....274
سیاسەتی عەبدولحەمیدی دووەم لەبەرامبەر نزیکبوونەوەی ئینگلیز لەکورد.....275
سیاسەتی ئیتاڵیا بۆداگیرکردنی ولاتی لیبیا لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا.....276
ئامانجەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەدامەزراندنی جامیعەی ئیسلامیو بایەخدان بەبیرۆکەی پان – ئیسلامیزمو بزواندنی هەستی مسوڵمانان.....277

عەوڵتامەی کتێب

مەبەستەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەکاتی کۆبوونەوەی لەگەڵ (تیۆدۆرهرتزل)ی نوێنەری جولەکەدا.....277
ئەو هۆکارانە کەوایکرد لەکۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی لەساڵی (1908ز) سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەسەر تەخت بهێڵنەوەو کودەتاکەیان دوابخەن.....278
ئەو لیژنە چوارکەسیەی کەبڕیاری لابردنو کەنارگیرکردنیان بەعەبدولحەمیدی دووەم ڕاگەیاند.....279
ئەو خاڵانەی کەلەپەیمانی لۆزانی ساڵی (1923ز)دا تایبەت بوو بەتورکیاو مستەفا کەمال ئەتاتورک قبوڵیکرد.....280
کۆمەڵەی عەرەبە لاوەکان (**جمعية العربية الفتاة**).....281
ئامانجەکانی هاوپەیمانان پاش لابردنی عەبدولحەمیدی دووەم لەعەرشی سەڵتەنەتو گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن ئیتحادو تەرەقیەوە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانیو دوای جەنگ بەچەند قۆناغێك.....282
دیارترین ئەو هەنگاوانەی کە مستەفا کەمال ئەتاتورک گرتیەبەر لەسیاسەتی بەڕۆژئاواییکردنی تورکیاو چۆنێتی داڕنینی سیمای ئیسلامی لەو وڵاتە.....284
پەیماننامەی سیڤەر(1920ز).....287
گرنگترین ئەو هۆکارانەی کەوایکرد پەیماننامەی سیڤەر سەر نەگرێت.....288
پەیماننامەی لۆزان (1923 ز) 289
زانیاری گشتی لەسەردەوڵەتی عوسمانی.....291
پوختەی مێژووی دەوڵەتی عوسمانی.....292
قسەی کۆتایی.....314
سەرچاوەکان.....317
پاشکۆی وێنەو زانیاریەکان.....319

هەوالنامەی کتێب

پێشەکی وەرگێڕ بۆ چاپی دووەم

زۆر خۆشحاڵبووم کاتێك چاپی یەکەمی ئەم بەرهەمە کەوتە بازاڕەوەو لەماوەیەکی کەمدا شتێکی ئەوتۆی لێنەمایەوە، ئەم حاڵەتە بۆمن لەچەند رووبەکەوە مایەی خۆشحاڵی بوو، لەلایەکەوە هەستم کرد بەرهەمێکی باشم پێشکەشی زمانی کوردیو کتێبخانەی کوردیو خوێنەوارانی نەتەوەکەم کردووەو لەلایەکیترییشەوە توانیومە خزمەتێك بەخوێندکارانو قوتابیانی زانکۆو پەیمانگەکانی کوردستان بکەم، بەگشتی ئەوانەیان کەئاتاجیان بەزانیاری بەزمانی کوردی هەیە لەسەر دەوڵەتی عوسمانیو بەتایبەت خوێندکارانی بەشی مێژوو لەزانکۆکانی کوردستان.

هەروەك ئەو پرۆژەیەی کە من دەمەوێ بۆکتێبخانەی کوردی کاری لەسەر بکەم بەناونیشانی(ئەنسکلۆپیدیایەك بۆ نەتەوە مسوڵمانە فەرمانڕەواکان) سوپاس بۆ خودا ئێستا یەکێك لەو نەتەوانەم تەواو کردووەو خوا یاربێت لەگەڵ ئەوانیتریشدا سەرقاڵ دەبمو کاری داهاتووم بۆئەم پرۆژەیە دەربارەی (سەفەوییەکان) دەبێت، بەڵام نازانم کەی دەست بەکاردەبمو تەواوی دەکەم، بەتایبەت ئێستا کەلەخوێندنی باڵا سەرقاڵی خوێندنمو کەمێك دەستم گیراوە.

هاوکات کەچاپی یەکەم بڵاوبوویەوە چەند رەخنەو تێبینیو سەرنجێکم ئاراستە کراو منیش بەچاوی ئیعتیبارەوە وەرمگرتوون، یەکێك لەوانە ئەوەبوو کە بۆچی من ناوی نوسەری ئەو بەرهەمەم نەنوسیوە، بۆیە وەك لەپێشەکی چاپی یەکەمدا رووبم کردبۆوە، ئەو بەرهەمەم لەئینتەرنێتو چەند سەرچاوەیەکی تردەوە وەرگرتووە، بۆیە بۆئەم چاپە دەستەواژەی(کۆمەڵێ نووسەر)م بۆ داناوە بۆئەوەی هەموو لایەك بزانێت کە زانیارییەکانی نێو کتێبەکە هەڵگوازراوی هەموو ئەو سەرچاوانەیە کەلەکۆتاییدا ئاماژەم پێداونو بەراوردیش کراون لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر لەوبارەیەوە.

هەروەها سەرنجێکی تر ئەوەبوو بۆچی من وێنەی سوڵتانەکانم داناوە، لەگەڵ هەندێ وێنەی تر لەکۆتایی کتێبەکەوە. بۆخۆم بڕوام وایە وێنە کاریگەری زۆری لەسەر راکێشانی تەرکیزی خوێنەر لەلایەك هەیەو بۆنوسینە مێژوونووسانیش بەتایبەت مێژووی کۆنو دێرینی گەلان وێنە یەکێکە لەئامرازە باشەکانی چاکتر بەرجەستە کردنی راستیو گریمانەو راست رووداوە مێژووییەکان، هەروەك گرنگە ئێمە لەوێنەکانەوە زانیاریشمان لەسەر سوڵتانەکانی عوسمانیو هەندێ رووداوی تری مێژوویی هەبێ، گەرچی بەشێك لەو وێنانە وێنەی خەیاڵیش بن. لەرووی فۆنتی

نوسینەوە بۆئەمجارە دەستکاریم کردووەو مەسەلەی بۆشایی کەوتنە نێوان لاپەڕەکان، ئەوە کاری برادەرانی بەڕێزی چاپخانەیەو پەیوەندی بەمنەوە نیەو هەوڵیشم داوە کەمترین بۆشایی تێبکەوێتو دەبێت هەموومان ئەوەش بزانین کەئەم بەرهەمەی من پاش پێزانینی زۆرم لەچاپخانەی ئەهلی چاپکراوەو زیاتر مەسەلەی بازاڕ دەخوێنرێتەوەو پرۆژەیەکی ئابوریە لەتەنیشت پرۆژە رۆشنبیرییەکەوە، هەرچەندە خانەی چاپو پەخشی(ڕێنما) یەکێکە لەخانە هەرە باشەکانی چاپکردنو بڵاوکردنەوە ، وێڕای رەخنەو سەرنج، کەخزمەتێکی باشی بەکتێبخانەی کوردیو زمانی کوردی کردووەو شایانی ڕێزلێنانن.

دواجار لەهەمووی گرنگتر ئەوەیە کەکاتێك دەست خۆشیم لێدەکرا لەسەر ئەم بەرهەمە زۆور کەس دەیپرسی ئەوە چۆن باسی عوسمانیەکانت کردووە، بەباش یان خراپ؟ بەراستی ئەم پرسیارە بەنیسبەت ئەم بەرهەمەو هەموو نوسینە میژوونووسیەکانەوەو بەنیسبەت منەوە وەك توێژەرێك جێگەی ئیشکالیەتو هەڵەی ئەکادیمی گەورەیە، چونکە ئەم بەرهەمەی کە من وەرم گێڕاوە زانیارییەکانی هی کەسانی ترنو من کۆمکردونەتەوە، لەلایەکیترەوە ئێمە باس لەمێژوو دەکەین کەبریتیە لەمێژووی رووداوو کردارەکانی مرۆڤ، بەجۆرێك سوڵتانێك کەهەڵەیەکی گەورەی کردووە، نە بەمن و نەبەهیچ کەسێکی تریش ئەو هەڵەیە پینەو پەڕۆو راست ناکرێتەوە، ئیدی ئەمە میژووە، نەك شتی دروستکراو، بەتایبەت کەمێژووی عوسمانییەکان پڕە لەهەڵەی گەورە، بەتایبەت ئەوان بناغەی دەسەڵاتو فەرمانڕەوایەتیان لەبنەماکانی ئیسلامەوە کەراوێژو شورایە دوور بووەو بەپشتاوپشت بووەو چەندین سوڵتانی لاوازو ناموڵتەزیم بە خودی بنەماکانی ئاینی ئیسلامەوە هاتوونەتە سەرتەختی دەسەڵات.

بۆیە ئایا ئێمە دەتوانین بەسوڵتانێکی خراپ بڵێین پیاوی چاکبووە؟ بەڵکو ئەوە کردارو ڕەفتارەکانیەتی ئەو ناسنامەیەی پێدەبەخشن، هەروەك هەر جۆرە بەرگریکردنێکی نابابەتیو دەمارگیرییانە لەعوسمانییەکانو لەمێژووەکەیان لەراستیدا دووجار هەڵەیە، یەکەم پەردەپۆشکردنی راستیەکە کە رووداوەو دووەم ستەمێکی گەورەیە لەئاینی ئیسلام، بەتایبەت کەزۆرجار دەوڵەتی عوسمانی بەخەلافەتی عوسمانیش ناودەبرێت، بۆیە دەبێت هەموو شتێك لەجێگەی خۆیدا دابنرێو هەرجۆرە لایەنگیرییەك بەهەر ئاراستەیەك بریتیە لەشێواندنی مێژوو، هەروەها برتیشە لەخیانەتکردن لەنوسینو تێکدانی راستی رووداوە مێژووییەکان.

دواجار هیوادارم جارێکیتریش توانیبێتم خزمەتێکم کردبێت بەوشەو زمانو کتێبخانەو ڕۆشنبسریی کوردیو سەرجەم خوێنەرانی بەرهەمو نوسینەکانم لەهەر کوێیەك هەبنو سنگیشمان والآیە بۆهەر ڕەخنەو تێبینیو سەرنجو پێشنیارێك بەو ئیمەیلو ئەدرەسەی کەنوسیومانە.

هەولێر کتێب

سەلام عەبدولکەریم

خوێندکاری ماستەر لەبواری مێژووی هاوچەرخ

زانکۆی سلێمانی

2008/1/5ز

عوسمانییەکان

عوسمانییەکان، بنەماڵەی عوسمان، تورکەکان: وەچەیەکی تورکی بوون کە لەتورکیا (باڵکانو ئەنادۆڵ)و لەزەوییە فراوانەکانی تر، لەنێوان ساڵانی(1280– 1922) فەرمانڕەواییان کردووە.

پایتەخت: یانی سەهیر (1280–1366ز)، بۆرصە، ئەدرنە (ئیدرین)، (1366–1453ز)، ئەستەمبوڵ (قوستەنتینیە)، لە(1453ز)ەوە.

رەچەڵەکونەژادو گەشەکردنی دەوڵەتەکەیان

عوسمانییەکان لەخێڵەکانی ئۆغۆزی تورکمانین، لەگەڵ شەپۆلێکی هێرشی مەغۆلیەکاندا، ناوچەو شوێنی نیشتەجێکانیان گۆڕا بۆ لایەنی خۆرئاوا.

لەماوەی ساڵی (1237ز) ەوە، میرنشینێکی سەربازیو جەنگییان لەبیتینا(باکوری ئەنادۆڵو بەرامبەر دوورگەکانی قرم) دامەزراند، لەسەردەمی سوڵتان عوسمانی یەکەمدا(عوسمانی کوڕی ئورتغل)دا، (1280–1300ز)، دواتر بنەماڵەکە ئەم ناوەیان هەڵگرت، پاشان خەلیفەکانی دوای ئەویش، مەملەکەتەکەیان لەسەر حسابی مەملەکەتی بێزەنتی فراوانبوو (والاکردنی بۆرصە 1376و ئیدرین: 1361ز). ساڵی(1354ز)،

عوسمانییەکان بۆ یەکەمجار پێیەکانیان لەسەر زەوی بالّکان دانا. شاری گالیبۆلی (لەزمانی تورکیدا) بنکەی یەکەمیان بوو.

عوسمانییەکان یەکەی تایبەتییان بەناوی ئینکشارییەکان(کەزۆربەی ئەندامەکانی لەناوچەی بالّکان بوون) پێکهێنا. بەیارمەتی ئەو سوپا نوێیە توانیان بەخێرایی لەبالّکانو ئەنادۆڵ پێکەوە فراوان بنو بلاّوببنەوە (لەشەڕی نیکوپۆلّس: 1389ز). بەلاّم عوسمانییەکان لەبەردەم سوپاکانی تەیموری لەنگدا لەئەنکەرە سالّی (1402ز) شکستییان هێنا. ئەو شکستو روخانە ماوەیەکی شلّەژانو دلّەڕاوکێی سیاسی بەدوادا هات. بەلاّم دەوڵەتی عوسمانی توانی هاوسەنگی خۆی بگێڕێتەوەو بەردەوام بێت لەفراوانخوازیە سیاسیەکانی لەسەردەمی سولّتان مورادی دووەمدا(1421– 1451ز)، پاشان سولّتان موحەمەدی فاتیح (1451– 1481ز). کەسولّتان موحەمەدی فاتیح توانی شاری قوستەنتینیە لەسالّی (1453ز) والاّبکاتو چەندە سەدەیەك لەبوونو ئامادەیی بێزەنتیە مەسیحیەکان لەناوچەکەدا کۆتایی پێبهێنێت.

فراوانخوازی دەوڵەتی عوسمانی

عوسمانییەکان بوونە هێزێکی پێشەنگ لەجیهانی ئیسلامیدا. هەوڵیاندا شەڕی باشوری ئیتالیا بکەن سالّی(1480– 1481ز). سولّتان سەلیمی یەکەم(1512–1520ز) توانی ولاّتی عێراق 1514و هەموو ولاّتی شامو فەلەستین 1516زو میسر 1517ز و پاشان نیمچە دورگەی عەرەبو حیجاز بگرێت. هەروەها لەشەڕی چالدێران لەسالّی (1514ز)دا بەسەر سەفەوییەکاندا سەرکەوتنو دەستیگرت بەسەر ئازەربایجاندا. دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی سولّتان سلێمانی قانونی کوڕی سولّتان سەلیمی یەکەمدا(1520– 1566ز) گەیشتە ترۆپکی دەسەلاّتی خۆی، کەسولّتان سلێمانی قانونی بەردەوامبوو لەوالاّکردنی بالّکان(مەجەر: 1519و پاشان گەمارۆی ڤیەننا)، هەروەها ولاّتی (یەمەن)ی گرت لەسالّی(1532ز)و دوای ئەویش دەستی گرت بەسەر کەناری سومالّ لەدەریای سورو توانی کەشتی دەریایی دابمەزرێنێت بۆ زالّبوون بەسەر دەریای ناوەڕاستدا بەیارمەتی خەیرەدین باربارۆسا، کەدۆستایەتی خۆی پێشکەشی سولّتان کردبوو لەدواتریش توانی هەریەکە لە(جەزائیر، تون، لیبیا لەنێوانسالاّنی 1551–1552ز ملکەچ بکات).

بەم شێوەیە دەوڵەتی عوسمانی بەسەر زۆربەی ئەو ناوچانەدا دەڕۆیێت وە کەئەمڕۆ جیهانی عەرەبی جگە لەناوەڕاستی نیمچە دوورگەو مەغریبو عومان پێکدێنێت. هەروەها لەناوەڕاستی ئاسیاو باشوری ڕۆژهەلاّتی ئەوروپاش دەڕۆێ بوویەوە.

هەولێر کتێب

کشانەوەو بەرەو دواهاتنی عوسمانییەکان

لەدوای سالّی (1566ز)ەوە، دەسەلّات کەوتـە دەسـتی سـولّتانە لاوازەکـان یـاخود نەشـیاوو لێنـەهاتووەکان، پاشـان لەسـالّی (1656ز)ەوە دەسـەلّات کەوتەدەسـتی گـەورە وەزیرەکـان(وەزیـری ئـەعزەم) یـان گـەورە فەرماندەکانی ئنکیشاریییەکان. لەگەلّ ئەو ماوەیەشدا قۆناغی هەلّوەشانەوەی سیاسی و رۆشنبیری لەنیودەولّـەتی عوسمانیدا دەستیپێکرد. عوسمانییەکان لەملمالنێیەکی بەردەوامدابوون لەگەلّ بنەمالّەی پادشـایەتی هابـسبۆرگی نەمسادا (گەمارۆی ڤیەننا:1683ز) هاوکات ناوەنـدەکانی هێـز گۆڕانکـاری بەسـەردا هـات، بەشـێوەیەك لەسـالّی(1700ز)ەوە، بارودۆخی عوسمانییەکان لەهێرشکردنەوە گۆڕا بۆ بەرگریکردن.

هەرچەندە پەیکەری دەولّەتی عوسمـانی لەسـەردەمی هـەردوو سـولّتان سـەلیمی سێیەم(1789–1807ز)و مەحمودی دووەم(1808–1839ز) گەڕێنرایەو، بەلّام رەوشی دەولّەتی ئیسلامی تا دەهات لەشیبوونەوەدا بـوو. لەسالّی(1839)

تەنزیمات راگەیەنرا، کەبریتی بوو لەریفۆرم لەسەر ڕێگەی ئـەوروپی. سـولّتان عەبدولحەمیـدی دووەم(1876–1909ز) ئەو چاکسازیانەی بەشـێوەیەکی زۆردارانـە کۆتـایی پێهێنـا، ئاکـامی ئـەوەش هـەموو هێـزە نـشتیمانیو نەتەوەییەکان لەتورکیا لەسولّتان عەبدولحەمیدی دووەم هەلگەڕانەوە. سالّی (1922ز) کۆتا سولّتانی عوسمـانی کەسـولّتان موحەمـەدی شەشـەم بـوو(1918–1922ز) لەدەسـەلّات لابـرا، دواجـار مـستەفا کـەمال ئـەتاتورك خەلافەتی لەسالّی(1924ز) بۆیەکجاری هەلّوەشاندەوە. بەلّام دواتر سولّتان عوسمـانی هـەبوو، بـەلّام تـەنها وەك ناو.

لیستی سولّتانە عوسمانییەکان

سولّتانی فەرمانڕەوا	ژیانەکەی	ماوەی فەرمانڕەوایەتیکردنی
1. عوسمانی کوڕی ئورتغل	1258-1324	1299-1326
2. ئورخانی جەنگاوەر (اورخان الغازی)	....-....	1326-1359
3. مورادی یەکەم	1326-1389	1359-1389
4. بایەزیـدی یەکـەم (هـەورە بروسکە)	1357-1403	1389-1402
5. محەمەدی یەکەم (گەورە)	1387-1421	1402-1421

هەولّنامەی کتێب

6. مورادی دووەم	1402-1451	1421-1451
7. محەمەدی فاتیحی دووەم	1432-1481	1451-1481
8. بایەزیدی دووەم	1452-1512	1481-1512
9. سەلیمی یەکەم	1466-1520	1512-1520
10. سلێمانی قانونی (سلێمانی یەکەم)	1495-1566	1520-1566
11. سەلیمی دووەم	1524-1574	1566-1574
12. مورادی سێیەم	1546-1595	1574-1595
13. محەمەدی سێیەم	1566-1603	1595-1603
14. ئەحمەدی یەکەم	1590-1617	1603-1617
15. مستەفای یەکەم	1591-1639	1617-1618
16. عوسمانی دووەم	1604-1622	1618-1622
17. مستەفای یەکەم	1591-1639	1622-1623
18. مورادی چوارەم	1609-1640	1623-1640
19. ئیبراهیمی یەکەم	1615-1648	1640-1648
20. محەمەدی چوارەم	1642-1693	1648-1687
21. سلێمانی دووەم	1642-1691	1687-1691
22. ئەحمەدی دووەم	1643-1695	1691-1695
23. مستەفای دووەم	1664-1703	1695-1703
24. ئەحمەدی سێیەم	1673-1736	1703-1730
25. مەحمودی یەکەم	1696-1754	1730-1754
26. عوسمانی سێیەم	1696-1757	1754-1757
27. مستەفای سێیەم	1717-1774	1757-1774
28. عەبدولحەمیدی یەکەم	1725-1789	1774-1789

هەوالنامەی کتێب

29. سەلیمی سێیەم	1761-1808	1789-1807
30. مستەفای چوارەم	1779-1808	1807-1808
31. مەحمودی دووەم	1785-1839	1808-1839
32. عەبدولمەجیدی یەکەم	1823-1861	1839-1861
33. عەبدولعەزیزی یەکەم	1830-1876	1861-1876
34. مورادی پێنجەم	1840-1904	1876-1876
35. عەبدولحەمیدی دووەم	1842-1918	1876-1909
36. محەمەدی پێنجەم	1844-1918	1909-1918
37. محەمەدی شەشەم	1861-1926	1918-1922
38. عەبدولمەجیدی دووەم	1868-1944	1922-1924

هەوالنامەی کتێب

عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول

عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول

عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول کوڕی سلێمان شا(656ک/ 1258– 1326ز) دامەزرێنەری دەوڵەتی عوسمانیو یەکەم خەلیفە بۆ ئەو دەگەڕێتەوە. ئەو ساڵەی تیایدا لەدایکبووە، ئەو ساڵەیە کەمەغۆلەکان بەسەرکردایەتی هۆلاکۆ شاری بەغدای پایتەختی عەباسیەکانیان داگیرکردو دەوڵەتو خەلافەتی عەباسی کەوت. دوای مردنی باوکی ساڵی(687ک) بەپشگیری میر عەلائەدینی سەلجوقی دەسەڵاتی گرتەدەست. میر سەلجوقی رێگەی پێداوە هەر زەوییەك داگیربکاتو رێگەشی پێداوە پارە لێبدا بەناوی خۆیەوە. کاتێکیش میر عەلائەدین لەگەڵ غیاسەدینی کوڕیدا کەجێگەی گرتبوویەوە لەلایەن مەغۆلەکانەوە کوژران. ئیتر عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول بوو بەبەهێزترین پیاوی ناوچەکەو شاری(یەنی شەهەری کردە بنکەیەك بۆ خۆیو نازناوی خۆی نا(پادشای بنەماڵەی عوسمان)و ئالایەکی بۆ خۆی دانا.

عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول هەستا بەبانگکردنی فەرمانڕەوەکانی رۆم بۆ ئاینی ئیسلام. ئەگەر رازی نەبوون، دەبێ سەرانە بدەن، پاشان ئەگەرهەرملیان نەدا ئەوا لەگەڵیاندا دەجەنگێت(ئەمەش پیادەکردنی ئەو پرەنسیپە ئیسلامیە بوو کەپەیڕەو دەکرا: یان موسڵمان بوون، یان سەرانەدان، یان شەڕکردن – وەرگێڕ–). فەرمانڕەواکانی رۆم ترسان لێی‌و بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی پشتیان بەمەغۆلەکان بەست. عوسمانی کوڕی ئورتغل سوپایەکی بەسەرکردایەتی(ئورخانی کوڕی) بۆ ناردن‌وتوانی شکستیان پێبهێنێ‌و سوپاکە ڕێڕەوەی خۆی تەواوکرد کەگرتنی شاری بۆرصە بوو.

دوا جار عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول دوای ئەوەی بەڵێنی بەئۆرخانی کوڕیدا کەپاش خۆی جێگەی بگرێتەوە، کۆچی دوایی کرد.

ئۆرخان (ئۆرخانی جەنگاوەر)

ئۆرخان (ئۆرخانی جەنگاوەر)

ئۆرخان غازی کوڕی عوسمان کوڕی ئەرتوغرول(680ك/ 762- 1288-1362ز)دووەم سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی بووە.

سوڵتان ئۆرخانی جەنگاوەر ساڵی(680ك/ 1288ز) لەدایکبووە. ساڵی(627ك/ 1324ز) پاش باوکی جێگەی گرتۆتەوەو کاتێ تەمەنی سیو شەش ساڵی بووە. پشتی بەهاوکاروپشتیوانەکانی بەستووە بۆ دانانی یاساو داڕشتی سیستەمەکان. دیاریترین هاوکارەکانی بریتی بوون لەمیر عەلائەدینی برای کەکردبووی بە وەزیرو هەروەها عەلائەدینی کوڕی حاجی کەمالەدینو قەرەخەلیل جاندارلی.

لەسەردەمی سوڵتان ئۆرخاندا پایتەختی عوسمانییەکان لەیەنی شەهرەوە بۆ بۆرصە گوازراوەتەوە، هەروەك یەکەم سکەی پارەی عوسمانی لێدراوەو توانراوە دەست بگیرێت بەسەر هەریەکە لەئەزمیرو ئەزنیكو قەرەسیو سەمەندرەو ئیروسدا. ماوەی فەرمانڕەوایەتیکردنی سیو پێنج ساڵی خایاندووە. پاش خۆی حەوت منداڵی لێ بەجێماوە: (سلێمان پاشا کە لەژیانی باوکیدا مردووە، مورادبەگو ئیبراهیم بەگو فاتمە سوڵتانو خەلیل بەگو سوڵتان بەگو قاسم بەگ کە لەساڵی(761ك/ 1360ز)دا مردووە.

ئۆرخان لەسایەی باوکیدا (سوڵتان عوسمانی جەنگاوەر) پەروەردە بووەو گەشەی کردووە، باوکی سوور بووە لەسەرئامادەکردنی بۆ گرتنە دەستی بەپرسیارێتیو وەزیفەی فەرمانڕەوایەتی، بەڵێنی پێدا کە بیکاتە فەرماندەی ئەو سوپایەی کەدەینارد بۆ سنوری دەوڵەتی بیزەنتی. ئۆرخان سەربازێك بوو لەجۆری یەکەم.

ئورخان نەیتوانی سەرکەوتوو بێت لەگرتنی بۆرصە(شارێکە لەئاسیای ناوەڕاست) تاوەکو باوکی بانگی کردەوە لەنەخۆشی مردندا بوو، وەسێتی پێکرد بەوەی دوای خۆی فەرمانڕەوایەتی بگرێتە دەست لە(21ی رەمەزانی 726ك/ 21ی ئۆگەستۆسی 1325ز). وەسێتێکی بۆ جێهێشت کەمێژوونوسی عوسمانی (عاشق ئەلحەلەبی)تۆماری کردووەو تیایدا هاتووە: " ئەی کوڕەکەم، هەرکەس گوێڕایەڵت بوو ڕێزی لێبگرە، بەخشش بدەرە سەربازەکانو شەیتان بەسەربازو مالّو داراییەکەت لەخۆبایت نەکاتو نەکەیت لەشەرع دوور بکەویتەوە، کوڕەکەم،ئێمە لەو کەسانە نین کەجەنگ لەپێناوی ئارەزووبازی فەرمانڕەواییدا بەرپادەکەن، یان تاکە کەسو ئەندامانی خۆمان سەربخەینو زاڵبکەین، ئێمە بەئیسلام دەژینو بەئیسلامیش دەمرین، ئەی کوڕم تۆ ئەهلی

ئەمەیت، تۆئەزانی ئامانجی ئێمە رازیکردنی پەروەردگاری جیهانیانە، بەتێکۆشانیش رۆشنایی ئاینەکەمان دەگاتە هەموو ئاسۆکان....".

سەرەڕای ئەوەی کەئۆرخان گەورەترین نەوەی عوسمانی تێکۆشەر نەبوو، ئەوا نـەوەی گـەورە عەلائـەدین بـوو یـاخیبوونو نـارەزایی دژی وەسـیەتەکەی بـاوکی دەرنـەبڕی، بـەڵکو بەرژەوەنـدی گـشتی پێشخـست بەسـەر بەرژەوەندی شەخسیو تایبەتیدا، خۆیشی خستە خزمـەتی ئامانجـە باڵاکانـەوە. ئۆرخـانیش عەلائـەدینی بـرای لەپلەیەکی مەزندا دامەزراند(سەرۆکایەتی وەزیران) و هەستا بەبەڕێوەبردنی کاروبـاری نـاوخۆ، لەکاتێکـدا ئۆرخـان دەستی خاڵی بوو بۆ فراوانخوازیو والاکارییەکانی عوسمانی.

یەکەم کارێك کە ئۆرخان پێی هەستا بریتی بوو لەگواستنەوەی پایتەختی دەوڵەتەکەی بۆ شاری بۆرصـە، وەك روانینێك بۆ چاکی شوێنەکەی. ئۆرخان فەرمانڕەوای سوپاکانی نارد بۆ گرتنی ئەو شوێنانەی تر کـە لەناوچـەکانی ئاسیای بچوك کەملکەچبوون بۆدەسەلاتی بێزەنتیەکان، گرنگترین شـارەکانی گـرت، سـوڵتان ئۆرخـان خـۆی شـار ئەزمیری داگیرکرد کەبریتیە لە شارێکی یۆنانی کۆن لەئاسیای بچووکدا. لەو ناوچەیەدا شـارێکی گـرنگ نەمایـەوە، تەنها شاری ئەزنیك نەبێت، بۆیە گەمارۆی ئەویشی داو گەمارۆکەی بەرتەسـککردەوە لەسـەری تـاوەکو دوای دوو ساڵ چووە نێویەوە، بەوەش نفوزو سایەی بیزەنتییەکان لەئاسیای بچوکدا کۆتایی پێهات.

ئورخان لەوڵاتە داگیرکراوەکاندا سیاسەتی نـەرمیو دۆسـتایەتی گرتەبـەر، بـەوەش دڵـی خەڵکەکـەی بـۆ خـۆی کێشکرد، بەشێوەیەك دژایەتی بەجێهێنانی سروتو رێوڕەسمە ئاینیەکانی نەدەکردو رێگەی پێدان بەئازادی بڕۆنو هاتوچۆ بکەن بۆ جێبەجێکردنی ئەو رێو ڕەسمانە.

ئەو سیاسەتی رێگە پێدانەش وایکرد کەزۆرینەی ئەوانەی لەڕۆمو بیزەنتیـەکان کەلـەو ناوچـانەدا نیـشتەجێبوو بوون بێنە ناو ئاینی ئیسلامەوە. شەرعزانو فەقیهـەکان(ئەوانـەی کەسـوڵتانەکان لەهەرشـتێك کەپەیوەسـتبووایە یاسا دانانی دەوڵەتو سیستەمەکانییەوە پرس‌و ڕایان پێدەکردن) فـەتوایان دەکـرد بـەوەی هەریـەکێك موسـڵمان دەبێت لەدانیشتووان، ئەوا دەبێتە ئەهلی دەوڵەتی عوسمانیو هاوڵاتی تیایـدا. ئـەو فەتوایانـەش کـار ئاسـانی بـۆ عوسمانییەکان کرد کەمیرنـشینی (قەرەسـی) کەکـەوتبووە سـەردەریا، سـاڵی(736ك/ 1336ز) بگرنو بەمـەش تورکە عوسمانییەکان توانییان بەسەر گۆشەی باکوری خۆرئاوای ئاسیای بچووکدا زاڵبن.

تورکەکانی خۆرهەڵاتی ئاسیاش کاتێك گـوێ بیـستی سـەرکەوتنەکانی کـوڕە مامەکـەیان بـووون(مەبەسـت لـەو سوڵتان ئۆرخانی کوڕی عوسمانی کوڕی ئورتغلە کە وادادەنرێت عوسمانی باپیرە گـەورەی عوسمانییـەکان بێـت– وەرگێڕ–) بەهەزارەها نوێنەرانی خۆیان ناردو چوونە یزی سوپاکەیانەوەو بەمـەش بەچـەندان جـاری زۆر ژمـارەی تورکە عوسمانیەکان زیادی کرد.

کارە یاساییو شارستانیەکانی سوڵتان ئۆرخان

دوای ئەوەی ئۆرخان میرنشینی قەرەسی گرت، بیست سالێ تێپەڕی بێ ئەوەی بچێتە نێو شەڕی گەورەوە، بەوەش خۆی سەرقاڵکرد بەدانانی سیستەمی مەدەنیو سەربازیەوە کەپایەی دەوڵەتی بەهێزدەکردو جێگە پێی ئاسایشی ناوخۆی قایم دەکرد، هەروەها گرنگی دا بەکردنەوەو بونیاتنانی مزگەوتو خوێندنگەو ئەوقافو دامەزراندنی دامەزراوە گشتیەکان.

لەگرنگترینی ئەو کارانەی کەئۆرخان پێی هەستاوە لەرێکخستنی سوپاکاندا بریتی بوو لەدامەزراندنی گروپی ئینکشیاری(المرتزقە) لەسەر پێشنیاری یەکێك لەفەرماندەکانی سوپا بەناوی (قەرە خەلیل).دامەزراندنو دروستکردنی گروپی ئینکیشاریش لەسەر کەنارگیر کردنی مندالّە بچووکەکان دەبوو کە لەجەنگدا بەدیل دەگیرانو دواتر بەپەروەردەیەکی ئیسلامی بێ خەوش پەروەردە دەکران، بەجۆرێك کە لەرابردووی پێشوویان دایان دەبڕین. بەشێوەیەك باوکێك نەناسن جگە لەسوڵتانو پیشەیەکیش نەزانن جگە لەتێکۆشان لەپێناوی خودادا نەبێت. بەمەش گروپی ئینکشاری لەسیستەمەکاندا گەشەی کردو ژمارەیان دواتر زیادی کرد، بەشێوەیەك دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگەکانیشدا پشتی پێ دەبەست. ئەم گروپە ئینکشیاریانەش لەگەورەترینو گرنگترین فاکتەرەکانی درێژبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیو زیادبوونی رووبەرو فراوانی داگیرکاریەکانیان بوو.

پەڕینەوە بەرەو کەناری ئەوروپا

لەسالّی(756ك/، 1355ز) ئیمپراتۆری بیزەنتی (جان بالیولج) سوڵتان ئۆرخانی دۆزییەوە بۆ ئەوەی داوای کۆمەکیو هاوکاری لێبکات بۆ دانانی بەربەست لەبەر دەم هێرشو هەڵمەتە جەنگیەکان پادشای صرب(ئیستیفان دۆشان)دا، کەمایەی هەڕەشەش بوو لەخودی قوستەنتینیە، مەملەکەتی صرب کە دەکەوتە باشوری نیمچە دورگەی(گالیبۆلی)و ناسرابوو بەمەملەکەتی(ولاشیا)ی صربی، لەرۆژگاری پادشاکەیدا(ئیستیفان دۆشان) راپەڕینێکی کورتی بەخۆیەوە بینی.

مورادی یەکەم

مورادی یەکەم

مورادی یەکەم کوڕی ئۆرخانی خەلیفەی عوسمانی، دوای مردنی باوکی دەسەڵاتی گرتە دەست لەو کاتەدا کەتەمەنی(36) سی‌و شەش ساڵ بوو. شاری ئەدرنەی ساڵی(1362ز) داگیرکردو کردی بەپایتەختی خۆی‌و توانی هاوپەیمانێتی بێزەنتی و بولگاریەکان لەهەردوو شەڕی مارتیزا(1363ز)و قوصوە(1389ز) تێکبشکێنێ، بەڵام سوڵتان موردای یەکەم لەم شەڕەدا کوژرا.

هەروەها لەسەردەمی ئەمدا شاری سۆفیای پایتەختی بۆلگاریاو شاری سالۆنیک گیرا. سوڵتان موردای یەکەم ساڵی (726ک) لەدایکبووە، ئەمەش ئەو ساڵە بووە کەباوکی تیایدا دەسەڵاتی گرتۆتە دەست. مێری دەوڵەتی کرمان لەئەنکەرە هەوڵیدا سوپایەک ئامادەبکات کەپێکهاتبێ لەسوپای مێرە سەربەخۆکان لەئاسیای بچوکدا بۆکوشتاری عوسمانیەکان، بەڵام کتوپڕ سوپاکەی موردای یەکەم چوار دەوری شاری ئەنکەرەی داو ناچاری کرد بەوەی مێری کرمان ڕێکەوتنێک لەگەڵ سوڵتان موردای یەکەمدا گرێ بداتو تیایدا واز لەئەنکەرە بهێنێ بۆ عوسمانییەکان.

هەروەها توانرا شاری (فیلبە)ش بگیرێت، بەوەش شاری قوستەنتینیە بەعوسمانیەکان چواردەور دراو ئیمپراتۆرەکەی ناچارکرا کەسەرانە بدات.

مێرە ئەوروپییەکان هەوڵیاندا پەنابەبەر پاپاو پادشاکانی ئەوروپای خۆرئاوا دژی موسڵمانان، پاپا وەڵامی بانگەوازەکەی دایەوەو داوای لەهەموو پادشاکانی ئەوروپا کرد کەهەڵمەتێکی جەنگی فراوانو نوێ دەست پێبکەن، بەڵام پادشای صرب پێشبینی هاوکاری خێرای نەکرد. بۆیە مێرە دراوسێکانی هەستان کە مێرەکانی بۆسنەو ئەفلاق(باشوری ڕۆمانیا) بوونو ڕویانکردە ئەدرنە، لەو کاتەدا کەسوڵتان موردای یەکەم سەرقاڵبوو بەهەندێ لەشەڕەکانیەوە لەئاسیای بچووکدا، سوپای عوسمانیەکان پەلەیان کرد لەبەیەک گەیشتنیان‌و بەشێوەیەکی زۆر خراپ عوسمانییەکان ئەم هەڵمەتو هێرشە سەربازیەیان تێکشکاند. سوڵتان موردای یەکەم هەستاوە بەڕێکخستنی گروپی سواره که ناسراوبوو به (سیباه) واتە مەبەست پێی‌سوارچاک بوو. هەروەک هەر لەسەردەمی ئەمدا شاری صۆفیا ساڵی(784ک) دوای گەمارۆیەک کەسێ ساڵی خایاند گیراو دواتریش شاری (سالۆنیک)ی یۆنانی داگیرکرا.

ساوجی کوڕی سوڵتان بەڕێکەوتن لەگەڵ کوڕی ئیمپراتۆری قوستەنتینیە هەڵگەڕایەوە لەباوکی، سوڵتان موردای یەکەم سوپایەکی نارد بۆ کوڕەکەی‌و کوشتیان، پاشان کوڕی ئیمپراتۆری بیزەنتیشیان کوشت.

هەروەها مێری بولگاریا هەوڵیدا لەکاتی سەرقاڵی سوڵتان لەجەنگەکانیدا لەئەنادۆڵ هێرش بکاتە سەر دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام سوپاکانی عوسمانی تێکوپێکیان شکاندو هەندێ بەشی وڵاتەکەشیان داگیرکرد، مێری بولگاریاش ڕایکرد بۆ شاری نیکۆپۆلی‌و جارێکی تریش عوسمانییەکان تێکیان شکاندەوە.

پادشای حربەکان(لازار) هەوڵیدا بچێتە پاڵ ئەلبانیەکان‌و دژایەتی عوسمانیەکان بکات، بەڵام سوپای عوسمانی پێش گەیشتنی زانی‌و لەدەشتی قوصوە(کۆسۆڤۆ) کەوتنە جەنگەوە لەگەڵیاندا، لەجەنگەکەدا زاواکەی لازار

پاڵیدایە موسڵمانەکانەوە و زۆر دژوارانە بەدەهەزار جەنگاوەرەوە جیابوویەوە و تیایدا صربیەکان تێکشکان و پادشاکەیان بەدیلی و بریندارى کەوتە دەستى موسڵمانەکان، دواتر کوشتیان وەک تۆڵە سەندنەوەیەک لەبەرامبەر ئەو کارە چاوجنۆکانەى دژى موسڵمانەکان لەکاتى بەدیل گرتنیاندا ئەنجامیدابوو. لەکۆتایى شەڕەکەدا سوڵتان مورادى یەکەم کوژراوەکانى ئەمدیو ئەودیو دەکرد، سەربازێکى بریندار صربى لەنێوان کوژراوەکاندا هەستایەوە و بە شمشێرێك لەسوڵتان مورادى یەکەمیداو کوشتى، ئەوەش ساڵى(791ك) بوو، سەربازە عوسمانییەکانیش راستەوخۆ بکوژە صربیەکەیان کوشتەوە.

بایەزیدى یەکەم (بایەزیدى هەورە بروسکە)

بایەزیدى یەکەم (بایەزیدى هەورە بروسکە)

بایەزیدى یەکەم، دەوروبەرى ساڵى(1345ز) لەدایکبووە و ساڵى(1403ز)مردووە، ئەم سوڵتانەى عوسمانى لەنێوان ساڵانى(1389–1402ز) فەرمانڕەوایەتى کردووە. دواى کوژرانى مورادى یەکەمى باوکى دەسەڵاتى گرتۆتەدەست، راسەوخۆ بەنهێنى یەعقوبى برای لەناو بردووە بۆ ئەوەى نەهێڵێ کودەتایان بەسەردا بکات. بایەزید ناودێرکراوە بە(یلدرم) واتە هەورە بروسکە، ئەمەش وەک روانینێك بۆ جوڵەى خێرایى بەسوپاکانى و گواستنەوەى لەنێوان ژمارەیەك لادا بەوپەڕى خێرایى.

پێگەیشتنى سوڵتان بایەزیدى یەکەم

سوڵتان بایەزیدى یەکەم ئازاو دڵگەرم بووە بۆ تێکۆشان لەپێناوى خودادا، جگە لەوەى لەلایەن پێش خۆیەوە جیا کرابوویەوە بەخێرایى جوڵەو هێزى لەناو بردن بەسەر دوژمنەکانییەوە، تاوەکو ناو دێرکرا بەهەورە بروسکە، واى لێهات کەتەنها بەناوبردنى ترسى لەدەرونى هەموو ئەورووپییەکان بەگشتى و خەڵکى قوستەنتینیەدا دروستدەکرد. بایەزیدى یەکەم لەدواى کوژرانى باوکى (مورادى یەکەم) لەشەڕى کۆسۆڤۆ (قوصوە)دا ساڵى (791ك) دەسەڵاتى گرتە دەست، مێژوو نووسان ئەو دەسەڵات گرتنە دەستە بەسەرەتایەکى چاکەو مژدەدەر بۆ موسڵمانان دادەنێن کەزۆر بەتوندى بەتیرۆرکردنى مورادى یەکەم ئازاریان چەشتبوو.

هەولێرنامەى کتێب

والآکاری‌و داگیرکاریەکانی سولّتان بایەزیدی یەکەم

ناوچەی ئەنادۆلّ یاخود ئاسیای بچوك هەمیشە ناوچەی دەرچوونی هـەر سـولّتانێکی نـوێ بـووە، چـونکە ئـەو ناوچەیە بەسەر خۆیدا دابەشبووە بۆ ژمارەیەك میرنشینی بـچوك، کەکۆمـەلّێ مـیر فـەرمانڕەوایی ئـەو ناوچـانەیان دەکرد کەزالّبوون بەسەر موسلّمانەکاندا. سولّتان مورادی یەکەم بەچەند هۆکارێك هەولّیـدا کەئـەنادۆلّ یـەکبخات، بەلّام نەیتوانی سەرکەوتوبێت لەوەدا تاوەکو دەیەیەکی تر هاتە پێشەوەو ئەو میرانە دژی عوسمانییەکان راپەڕینو شۆڕشـیان بـەرپاکردو زۆر ناڕەحـەتیان تووشـبوو، شۆڕشـە یـەك لـەدوا یـەکو دووبارەکانیـان هۆکارێـك بـوو بـۆ خەرجکردنی کۆششی عوسمانییەکان لەشەڕی ئەوروپادا، هەروەك ئەوروپیەکانیشی والێکـرد کـەخۆیان ببینـنـەوەو هاوپەیمانێتیەکی پتەوی دووبـارە پێکبهێـنن بـۆ کوشـتاری عوسمانییـەکان، لەسـاڵی(793ك)دا. سـولّتان بایەزیـد تـوانی میرنـشینەکانی(منتـشاو ئایـدینو سـاروخان) بـەبێ شـەڕو لەسـەر خواسـتی دانیـشتوانی ئـەو میرنـشینانە یەکبخات، فەرمانڕەوای ئەو میرنشینانە پەنایان برد بۆ میرنشینی(ئەسفەندیار)، هەروەك میری کرمـان(عەلائـەدین) تەنازوڵی کردبوو لەبەشێك لەمولّکەکانی بۆی پێش ئەوەی هەمووی لەدەست بدات، عەلائەدین ناوبانگی دەرکردبـوو بـەزۆرداریو ناپـاکیو هـەواڵی تاوانـەکانیو لـەرۆژگاری سـولّتان مـورادی یەکەمـدا بـەناوبانگ بـووە، بـۆ ئـەوەش بەسەرسوڕمان دانەنرا کەئەم پیاوە جارێکی تر لەرۆژگاری بایەزیـددا شـوڕشو ڕاپـەڕین بەرپابکاتـەوەو ئـەو هەلـە بقۆزێتەوە، لەکاتێکدا کەسولّتان بایەزید سـەرقاڵبوو بەشـەڕەکانیەوە لەئـەورووپا، بەشـێوەیەك عەلائـەدین هەسـتا بەهێرشـێك بـۆ سـەر عوسمانیـەکانو بـەدیلگرتنی گـەورە فەرمانـدەکانی عوسمـانیو بەدەسـتهێنانی هەنـدێ لەزەوییەکان، سولّتان بایەزیدیش بەخێرایی گەڕایەوەو وەك هەورە بروسکە عەلائەدینی لـەنێو بـردو هێـزو توانـای پەرتەوازەکردو میرنشینی(کرمـان)ی خستە چوارچـێوەی دەولّـەتی عوسمـانیو لەگـەلّ میرنـشینەکانی (سـیواس، توقات)دا پاشان بایەزید رێگەی بەرەو میرنشینی ئەسفەندیار بڕی کەببووە پەناگەی میرە راکردووەکـان، بایەزیـد داوای لـەمیری ئەسـفەندیار کـرد ئـەو شۆڕشـگێڕو ڕاپـەڕیوانـەی تەسـلیم بکاتـەوە، بـەلّام سەرپێـچیکردو سـولّتان بایەزیدیش لەناوی بردو میرنشینەکەشی خستە سەر دەولّەتەکەیو میری ئەسفەندیارو ئەوانەشی کەلەگەلّیدا بوون پەنایان بردە بەر تەیموری لەنگ.

بایەزیدی یەکەمو کوشتارکردنی ئەوروپا

هەلّوێستی بەرامبەر صرب:

دوای ئەوەی بایەزید کاروبـاری نـاوخۆی رێکخستو شۆڕشـەکانی ئـەنادۆلّی لـەناوبرد، ڕووی کـردە ئـەورووپاو یەکەم هەنگاوی دروستکردنی هاوپەیمانیەکی دژستانە بوو لەگەلّ صربەکاندا، رەنگە خوێنـەر سـەری سـوڕ بمێنـێ لەو هاوپەیمانێتیە، چونکە صربەکان لەتوندو تیژترین دوژمنانی موسلّمانان بوون، هەروەها ئەوان هۆکارێك بـوون لەدامەزراندنی هاوپەیمانێتیەکی (باڵکانی– خاچـدروشمی) دژی موسـلّمانان، هـەروەها سـولّتان مـورادی یەکـەمی باوکی بایەزید لەشەڕی دژی ئەواندا بەدەستی ئەوان کوژرابوو، هەموو ئەو هۆکارانە بەسبوون بۆ قەدەغـە بـوونی

هاوپەیمانێتی لەگەڵیاندا، بەڵام بایەزیدی هەورە بروسکە روانینێکی زیرەکانەی هەبوو، بەشێوەیەک پێی وابوو هاوپەیمانێتی لەگەڵ صربدا بەربەستێکی بەهێز لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو ئیمپراتۆریەتی مەجەردا دروستدەکات کە لەو کاتەدا بەهێزترین پادشایانی ئەوروپی بوون‌و رۆڵی پاریزەری خاچی دەگێڕا. هاوکات پەیوەندیەکانی نێوان صرب‌ومەجەر گرژبوو. بایەزید ئەو گرژیەی قۆستەوە بۆ هێرشکردنە سەر خۆرئاواو ناوەڕاستی ئەوروپاو گرتنی قوستەنتینیە.

بایەزید(ئیستیفانی کوڕی لازار)ی وەک پادشای صرب دیاریکرد ساڵی(792ک)، لەبەرامبەر سەرانەدانی ساڵانەو پێشکەشکردنی ژمارەیەک لەجەنگاوەران کە لەکاتی جەنگدا بێنە ڕێزی سوپاکانی عوسمانیەوە. هەروەها سوڵتان بایەزیدی یەکەم (ئۆلیڤەر)ی خوشکی ئستیفانی کرد بەهاوسەری خۆی، بۆ ئەوەی سەرقاڵ نەبێت بەبابەتو کاروباری صربەکانەوە. بایەزید لەهاوپەیانێتی لەگەڵ صربەکاندا ئامانجی هەبوو کەهێرشکردن بوو بۆ ناوەڕاستی ئەوروپاو گرتنی قوستەنتینیە، بۆیە بەتوندی رویکردە بولگاریاو ساڵی(797ک)گرتی، بەوەش بولگاریا لەو کاتەدا بووە میرنشینێکی شوێنکەوتەی دەوڵەتی عوسمانی، ئەوروپا کەوتە ژێر مەترسی هەورە بروسکەی سوپای عوسمانیەکان، بەجۆرێك ولات لەدوای ولاتیان دەگرت. دواجار سوڵتان بایەزید چەند مەرجێکی سەپاند بەسەر ئیمپراتۆر(مانوێل)دا وەک: -

1- دامەزراندنی دادگایەکی ئیسلامیو دامەزراندنی دادوەرە موسڵمانەکان بۆی بۆ کاروباری ڕەعیەتە موسڵمانەکان لەو ولاتەدا.

2- دروستکردنی مزگەوتێکی گەورەو دوعاو پاڕانەوە بۆ خەلیفەی عەبباسی لەمیسرو پاشان سوڵتان بایەزید لەڕۆژی هەینیدا.

3- دابینکردنی (700) حەوت سەد خانوو، لەناو شارەکەدا بۆ ڕەوەندی ئیسلامی لەو ولاتەدا.

4- زیادکردنی سەرانەی سەپێنراو بەسەر دەوڵەتی بێزەنتیدا.

جەنگی نیکۆپۆڵس

کەوتنی بولگاریاو رازیبوونی (مانوێل) بۆ مەرجەکانی پێشوو، زەنگێکی ئاگادارکردنەوە بوو بۆ ئەوروپیەکان، بەتایبەت پادشای مەجەر(سیجسموند)و پاپا (بونیفاسی نۆیەم)، هەردوولا ڕێکەوتن لەسەر پێکهێنانی هاوپەیمانێتیەکی نوێ بۆ ڕووبەروو بوونەوەی هەورە بروسکە نێردراوەکانی عوسمانی، سیجسموند هەوڵیدا قەبارەی ئەم هاوپەیمانێتیە گەورە بکاتو بە نێودەوڵەتی بکات، ئەوەش بەبەشداری گەورەترین توانای ڕەگەزە جۆراو جۆرەکانی تر. بەکرداریش هاوپەیمانێتیەکە گەورە دەرچوو، بەجۆرێك (120)سەدو بیست هەزار جەنگاوەر لەسەرجەم ڕەگەزەکان چوونە نێویەوە وەک لە(ئەڵمانیا، فەرەنسا ، ئینگلترا، ئوسکوتلەندا، سویسرا، ئیتالیا)و سیجسموندی پادشای مەجەر سەرکردایەتی ئەو سوپایەی دەکرد. ئەم هەڵمەتە گەورە دەوروبەری ساڵی(800ک) جولاّ بەرەو شەڕکردن، بەڵام سەرەتاکانی لاوازیو شکست بەزوویی لەنێو هەڵمەتەکەدا دەرکەوت، چونکە سیجسموندی فەرماندەی هەڵمەتەکە کەسێکی لەخۆبایی‌و بێ عەقڵ بوو. گوێی بۆ ئامۆژگاری فەرماندەکانی

هەواڵنامەی کتێب

تری هەڵمەتەکە نەدەگرتو جیاوازییەکی توندو تیژ لەسەر ستراتیژیەتی شەڕکردن رووپدا، هەرچی سیجسموند بوو چاوەڕوانی هاتنی سوپای عوسمانییەکان بوو، بەڵام فەرماندەکانی تر وایان دەبینی دەستپێشخەری بکەنو هێرشبەرن، بەکرداریش سیجسموند گوێی بۆ بیروڕای کەس رانەگرتو لەگەڵ روباری دانوبدا لێژبوویەوە تاوەکو گەیشتنە شاری (نیکۆپۆڵس) لەباکوری باڵکان.

هەوالنامەی کتێب

محەمەدی یەکەم(چەلاد، خانەدان)

محەمەدی یەکەم(چەلاد، خانەدان)

محەمەدی یەکەم، چەلەبی کوڕی بایەزید، بریتیە لەسوڵتانی پێنجەمی دەوڵەتی عوسمانیو ناودێرکراوە بەچەلاد. دوای ئەوەی باوکی بەدیلی گیرا بەدەستی تەیموری لەنگ لەروورداوی (ئەنکەرە)داو ساڵی(805ك) کۆچی دواییکرد. محەمەدی یەکەم شوێنی باوکی گرتەوە. هەریەکە لەبراکانی(سلێمان، موسا، عیسا) لەدەسەڵات گرتنە دەستدا رکابەرایەتیان کردو هەریەکەیان داوای ئەوەیان دەکرد پێش ئەو ببنە سوڵتان، بەڵام محەمەدی یەکەم توانی بەسەریاندا زاڵبێتو بیانکوژێت.

ماوەی دەسەڵاتەکەی (19) نۆزدە ساڵ درێژەی کێشا، کەپڕ بوو لەجەنگی نێوخۆیی بۆ گێڕانەوەی میرنشینە سەلجوقیەکان کە لەسەردەمی گەرەلاوژێی کاتی مردنی سوڵتان بایەزید لەدیلێتیدا سەربەخۆ بوو بوون. کاتی خۆی سوڵتان بایەزید دەستی بەسەردا گرتبووونو لکاندبوونی بەدەوڵەتی عوسمانییەوە. سوڵتان محەمەدی یەکەم کەشتیگەلێکی دەریای بەهێزی دروستکرد کەئەوانەی لەناویدا بوون لەخەڵکی جەنەداو دوورگەی کریت پێکهاتبوون، هاوکات کورسی پاشانشینی لەبوصەوە گواستەوە بۆ ئەدرنە، (واتە پایتەختی گواستەوە، – وەرگێڕ–). محەمەدی یەکەم شیعرو ئەدەبی خۆشدەویست، پیاوێك بوو دادپەروەریی خۆشدەویستو زێر دەستەکانی نازناوی (چەلەبی) واتە خانەدانیان بەسەردا بڕی.

سوڵتان محەمەدی یەکەم بەسەر میری کرماندا سەرکەوتو لێی خۆشبوو، نەیکوشت، جارێکی تر میری کرمان هاتەوە بۆ کوشتاری سوڵتان محەمەدو دیسان بەدیلی گیراو لێی خۆشبوویەوە، هاوکات ئەم کارەشی لەگەڵ میری ئەزمیردا کردو بەمیهرەبانی لەگەڵیاندا جوڵایەوە، بەپێچەوانەی مامەڵەکردنیەوە لەگەڵ براکانیدا. میر مستەفای کوڕی بایەزید برای سوڵتان محەمەد سەری هەڵدایەوە پاش ئەوەی لەشەڕی ئەنکەرەدا خۆی شاردبووەو داوای دەسەڵاتو فەرمانڕەوایی لەبراکەی کردو بەسوپاکەیەوە هێرشی کردە سەر سوڵتان محەمەد، بەڵام میر مستەفا تێکشکاو رایکرد بۆ سالۆنیك، سوڵتان محەمەدی یەکەم داوای لەئیمپراتۆر کرد تەسلیمی بکاتەوە، بەڵام ئیمپراتۆر

هەولێری کتێب

رازینەبووو بەڵێنی دا بەسوڵتان محەمەد کەلەژێر زیندانکردنی توندوتیژدا بیهێڵێتەوە، مادەم سوڵتان لەژیاندا ماوە، بۆیە سوڵتان محەمەدیش رازی بوو، هەروەها موچەیەکی مانگانەشی بۆ میر مستەفای برای برییەوە.

سوڵتان محەمەدی یەکەم لەساڵی (824ک)کۆچی دوایی کرد، پاش ئەوەی وەسێتی کرد بۆ مورادی کوڕی کەدوای خۆی دەسەلآت بگرێتە دەست، رۆژی مردنی باوکی موراد لەئەماسیا بوو، بۆیە هەوالّی مردنی باوکی شارایەوە تاوەکو موراد گەیشتە ئەدرنەی پایتەخت دوای چلو یەك رۆژ. دوا جار سوڵتان محەمەدی یەکەمی عوسمانی لەشاری بۆرصە نێژرا.

مـــورادی دووەم

سوڵتان مورادی دووەم

مورادی دووەم کوڕی محەمەدی چەلەبیە، بریتیە لەشەشەم سوڵتانی عوسمانییەکان. لەنێوان سالآنی (1451،1402ز)دا ژیاوە، زمانی عەرەبی خۆشویستووەو بەیەکەم کەس دادەنرێت لەسوڵتانەکانی عوسمانی کەهونەری نوسینی عەرەبی فێربووەو مومارەسەی کردووە، هەروەك شیعری رێکخستووەو پوختی کردۆتەوە.

دوای مردنی باوکی ساڵی (824ک)دەسەلآتی گرتە دەست، کەتەمەنی (18) هەژدە ساڵ بووە. ماوەی فەرمانڕەوای کردنی مورادی دووەم بەوە جیادەکرێتەوە، کەپڕ بووە لەشەڕی درێژ خایەن لەگەلّ مەسیحیەکانی بالّکانو میرنشینە تورکیەکان لەئەنادۆلّدا.

محەمەدی فاتیح (محەمەدی دووەم)

محەمەدی فاتیح (محەمەدی دووەم)

سوڵتان محەمەدی دووەم (27ی رەجەبی 835ك/ 30ی مارس 1432– 1481/886ز) بەحەوتەم سوڵتانی زنجیرەی بنەماڵەی عوسمانییەکان دادەنرێت، بەواڵاکەرو باوکی چاکەکان ناودێر کراوە. نزیکەی (30) ساڵ فەرمانڕەوایکردووە، لە(5)ی موحەڕەمی ساڵی (855ھ/ 1451ز) تا (886ك/1481ز) . کەمایەی چاکەو سەربەرزی بووە بۆ موسڵمانان.

لەدایکبوون و گەشەکردنی

سوڵتان محەمەدی فاتیح لە(27)ی رەجەبی 835ك/ 30ی مارسی 1432ز لەدایکبووە، لەژێر سایەی سوڵتان مورادی دووەمی باوکیدا پەروەردە بووە، حەوتەم سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی بووە، کەبەڵێنی داوە بەدەستە بەر کردنی چاودێری و فێرکردن، بۆ ئەوەی شایەنی سەڵتەنەتو هەستان بێت بەبەرپرسیارێتیەکانی، توانیویەتی قورئان لەبەر بکاتو فەرموودە بخوێنێتەوەو فیقهەو وانەی ماتماتیکو کاروباری جەنگی فێربووە، لەتەنیشتی ئەوەشەوە زمانی عەرەبی و فارسی و لاتینی و یۆنانی فێربووە، لەگەڵ مورادی باوکیدا بەشداری شەڕو کوشتارەکانی کردووە. باوکی بەڵێنی پێدا کەمیرنشینی(مەگنیسیا) ی بداتێ، ئەو کاتە تەمەنی منداڵ بوو، بۆ ئەوەی لەسەر بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتو تەگبیرکردنی کارەکانی ڕابێت لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵێك لەگەورە زانایانی سەردەمەکەیدا، لەنمونەی (شێخ ئاق شەمسەدینو مەلا کورانی)، ئەمانە کاریگەریان هەبوو لەپێکهێنانی کەسێتی مەری بچوکداو هەروەها لەبونیاتنانی ئاراستە فیکریو ڕۆشنبیرییەکانی لەسەر بنەمایەکی ئیسلامی راستو دروست.

شێخ ئاق شەمسەدین لەوەدا سەرکەوتبوو کەتوانی خۆشەویستیو تێکۆشانو پەیگیری بۆ کارە باڵاکان لەڕۆحی میردا بچێنێو بلاوە پێبکات، هەروەها ئاماژەی پێدەدا بەوەی کەمەبەستە بەو مژدە دانەی پێغەمبەر (د.خ). بۆیە کەسێکی ئومێدەوار، وەزیفە بەرز، هەستو سۆزێکی زۆر نەرمو نیانی هەبوو، ڕۆشنبیری زۆر بوو، شاعیرو نوسەرو بووە، جگە لەوەی کەسێکی بایەخدەر بووە بەکاروباری جەنگو سیاسەت. محەمەدی فاتیح دوای مردنی باوکی دەسەڵاتی گرتە دەستو دەستی بەخۆ ئامادەکردن کرد بۆ گرتنی شاری قوستەنتینیە، بۆ گەیشتن

هەوالنامەی کتێب

بەو خەونەی کەبەدوایدا دەگەڕاو بۆ ئەوەی ببێتە جێگەی مژدە دانەکەی پێغەمبەر، لەهەمان کاتدا بۆ ئەوەی کار ئاسانی بۆ فتوحاتەکانی دەوڵەتە لاوەکەی لەناوچەی بالّکاندا بکاتو وڵاتەکەی پێکەوە بلکێنێ، بەجۆرێك دوژمن جیای نەکاتەوەو خۆی بۆ مات نەدات.

لەدیارترینی ئەو خۆ ئامادەکردنانەی بۆ گرتنی قوستەنتینیە، بریتی بوو لەدانانی بەرگرییەکی زەبەلاح بەجۆرێك پێشتر ئەوروپا شتی وای بەخۆوە نەدیبوو، هەروەها هەستا بەبونیاتنانی کەشتیگەلی نوێ لەدەریای (مەرمەرە) بۆ ئەوەی رێگەی (دەردەنیل) بگرێتو دابخاتو لەسەر لایەنی ئەوروپیەکانیشەوەلە(بۆسفۆر) قەلایەکی گەورەی دامەزراند بەناوی قەلای(روملی حەسار) بۆ ئەوەی لەدەربەندی بۆسفۆردا بالادەست بێو خۆی تەحەکوم بکات.

کەسایەتی سوڵتان محەمەدی فاتیح

سوڵتان محەمەدی فاتیح بەکەسایەتییەکی تاك جیادەکرێتەوە، هێزو دادپەروەری پێکەوە کۆبویەوە، هەروەك نزیکو دەوروبەرەکەی خۆیشی شارەزا کردبوو لەلاوێتیەوە لەزۆرێك لەو زانستانەی لەخوێندنگەو میرەکاندا پێی دەگەیشت، بەتایبەت مەعریفەی لەزۆرێك لەزمانە هاوچەرخەکانداو ئارەزووی تۆندی بۆ توێژینەوەی کتێبی مێژوویی، کەئەمانە هەموویان یارمەتیدەری بوون لەوەدا کە دواتر کەسایەتی سوڵتان(محەمەدی فاتیح)یان دەرخست لەکارگێڕیو گۆڕەپانی کوشتاردا، تاوەکو دواجار لەمێژوودا بەنازناوی محەمەدی فاتیح ناوبانگی دەرکرد، ئەمەش زیاتر بەهۆی گرتنی شاری قوستەنتینیەوە بوو لەساڵی (1453ز).

سیاسەتەکانی سوڵتان محەمەدی فاتیح

سوڵتان محەمەد ئەو رێبازەی لەفتوحاتدا گرتە بەر، کەباو باپیرانی لەسەری بوون، دوای ئەوەی ئەوەی دەسەلاتی لەدەوڵەتی عوسمانیدا گرتە دەست، کەسایەتی دەرکەوت، بەتایبەت کاتێك هەستا بەدووبارە رێکخستنەوەی کارگێڕییە جیاوازەکانی دەوڵەت، رێباترش بایەخی بەکاروباری دارایی داو کاریکرد لەسەر دیاریکردنی دەرامەتەکانی دەوڵەتو رێبازی خەرجکردن تیایدا، بەشێوەیەك کەزیادەڕۆیی قەدەغە کرد.

هاوکات تەرکیزی خستە سەر پەرەپێدانی تیمەکانی سوپاو دووبارە رێکی خستنەوە تۆماری تایبەتی بۆ تەجتید کردنو سەربازگرتن دانا، هەروەها موچەکانیانی زیادکردو بەنرێترین چەکی دەستخراو لەو سەردەمەدا کۆمەکی کردن. سوڵتان محەمەدی فاتیح کاریکرد لەسەر پەرەپێدانو پێشخستنی کارگێڕی هەرێمەکان، بڕیاریدا بەمانەوەو بەردەوامی، هەندێك لەوانەشی کەنارگیر کرد کەکەمتەرخەم یاخود کەموکورتیان نواندبوو، هاوکات وڵاتی سوڵتانی پەرەپێداو هاوکاری کردن بەشارەزایی کارگێڕیو سەربازی باش، هەروەك کار ئاسانی کرد لەسەقامگیری دەوڵەتو پشکەوتن بۆ پێشەوە.

پاش ئەوەی سەردەمێکی بەرهەمداری تێپەڕاند لەڕیفۆرمی ناوخۆ، رووبکردە ناوچە مەسیحیەکان لەئەوروپا بۆ گرتنیانو بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام تیایاندا، چەند فاکتەرێك یارمەرتیدەری سوڵتان محەمەدی فاتیح بوون لەهێنانەدی ئامانجەکانیدا، لەوانەش ئەو لاوازیەی کەئیمپراتۆریەتی بێزەنتی تێی کەوتبوو بەهۆی ناکۆکی لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپیەکانی تردا، هەروەها بەهۆی ناکۆکی ناوخۆییەوە کەسەرجەم ناوچەو شارەکانی ئیمپراتۆریەتی گرتبوویەوە، بەڵام سوڵتان محەمەدی فاتیح ئەمانەی بەس نەبوو، بەڵکو بەباشی کاری کرد لەپێناوی ئەوەی سەرکەوتنەکانی بەگرتنی شاری قوستەنتینیەی پایتەختی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ئاڕاستە بکات، کەوا دەزانرا، ستراتیژی گرنگ بێت بۆجموجۆڵەکانی ئەوروپا دژی جیهانی ئیسلامی بۆ ماوەیەکی درێژ، هاوکات ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی شانازی بەو پایتەختەوە دەکرد بەشێوەیەکی تایبەتیو هەروەها مەسیحیەکانیش بەشێوەیەکی گشتی، بەڵام لەسەروی ئەمانەوە سوڵتان محەمەدی فاتیح توانی ئەو شارە بگرێتو بیکاتە پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی و ئەو شتانە بەدەست بهێنێ کەپێشینەکانی لەسەر کردەو سوڵتانەکانی عوسمانی نەیانتوانیبوو بەدەستی بهێنن.

ژیانی سوڵتان محەمەدی فاتیح

سوڵتان محەمەد لەگەڕووی بۆسفۆ قەڵایەکی لەسەر کەناری ئەوروپی بونیادنا بەرامبەر ئەو قەڵایەی کەسوڵتان بایەزیدی یەکەم لەسەر کەناری ئاسیا بونیاتی نابوو،، بۆ ئەوەی تەحەکوم بەسەر گەرووەکەوە بکات، هەروەها بۆ ئەوەش کەکۆمەکی بۆ قوستەنتینیە قەدەغە بکات کەلە شانشینی تەرابزونی رۆحییەوە بۆی دەهاتو ئەم شانشینە کەوتبووە سەر کەناری دەریای رەش لەباکووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ، کاتێك قوستەنتینی بینی کەسوڵتان محەمەدی فاتیح سورە لەسەر هاتنە ناوەوەی شارەکەی، سەرانەدانی خستە بەردەم سوڵتان بۆ ئەوەی رازی بکات کەنەیدەویست، بەڵام سوڵتان ئەمەی رەفزکردەوە، هەروەها قوستەنتین بۆ ڕێگری کردن لەم هێرشەی سوڵتان محەمەد، هەوڵیدا کەزەواج لەگەڵ بێوەژنەکەی سوڵتان مورادی دووەمدا بکات، کەدەکاتە دایکی سوڵتان محەمەدی فاتیحو تا ئەو کاتەش لەسەر ئاینی مەسیحیەتی خۆی مابوو، بەڵام ئەمیش ئەو هاوسەرگیریەی رەفز کردەوەو لەهەندێ لەدێرەکاندا مایەوە. دوای ئەوە سوڵتان محەمەدی فاتیح ویستی رووبکاتە ولاتی (مورە) بۆ گرتنی، بەڵام پادشاکەی نوێنەرێکی نارد لای سوڵتان محەمەدو سەرانەی سالانەی خستە ڕوو کەرێژەکەی (12) دوانزە هەزار دۆك ئالتون بوو. پاشان قوستەنتینیی ئیمپراتۆری بیزەنتی پەنای بردە بەر دەوڵەتە مەسیحیەکانی تر،بەڵام سوڵتان محەمەدی فاتیح توانی بەتەواوی گەمارۆی قوستەنتینیە بداتو دوای تەنها دووسالّ لەگرتنە دەستی دەسەلاّت توانی شارەکە بگرێت، لەئاکامی ئەم گرتنەدا، میری صربیا رێکەوتنی لەگەڵ سوڵتان ئەنجامدا بەرامبەر دانی سەرانە کەرێژەکەی (80) هەشتا هەزار دۆك عانەی (857)ی بوو، لەساڵی دووەمدا سوڵتان چووە نێو ولاتی صربیاوەو گەمارۆی شاری بەلگرادی داو ولاتی مەجەر بەرگری لەصربیا کرد، بۆیە عوسمانییەکان نەیانتوانی بیگرن، پاشان مەحمود پاشای سەدری ئەعزەم هاتو لەنێوان سالانی (861– ك863) گرتی. هەروەها سوڵتان

محەمەدی فاتیح توانی ولاتی موڕە لەسالی (863ک/ 1453ز) بگرێتو پادشاکەی هەڵهات بۆ ئیتالیا، هەروەک ئەو دورگەیەی تریشی گرت کەلەدەریای ئیجەدا بوو نزیك گەرووی دەردەنیل. دواتر رێکەوتنامەی لەگەڵ ئەسکەندەر بەگی میری ئەلبانیادا گرێدا.

سولتان محەمەدی فاتیح بەنهێنی رویکردە ئەنادۆلۆ بەندەری (ئەماستریس)ی گرت، کەشوێنگەی شاری جەنەوابوو، هەروەها زۆربەی دانیشتوانەکەی لەبازرگانەکان بوون، هەروەک سولتان محەمەد توانی بچێتە نێو بەندەری سینوبو شانشینی تەرابزونی بەبێ بەرگری گرت، کەشوێنکەوتەی قوستەنتینیە بوو. پاشتر سولتان رووبکردە ئەوروپا بۆ شەڕ کردن لەگەڵ میری ئەفلاق کەستەمو دەستدرێژی لەعوسمانییەکان کردبوو، میری ئەفلاق داوای رێکەوتنی کرد بەرامبەر سەرانە دانی سالانە کەپێژەکەی (10) دەهەزار دۆك بێت، سولتان رەزامەندی دەربڕی، بەڵام ئەم میرە ئەم رێکەوتنامەی نەدەویست تەنها بۆ ئەوە نەبێتێ کەدەرفەتێکی بۆ بڕەخسێت بۆ ئەوەی لەگەڵ پادشای مەجەردا رێبکەوێت بۆ شەڕکردن لەگەڵ عوسمانییەکاندا.

کاتێك رێکەوتن (واتە میری ئەفلاقو پادشای مەجەر– وەرگێڕ–) سولتان زانیو دوو پیاوی نارد بۆ رووبووونەوەی هەواڵەکە، بەڵام میری ئەفلاق هەردووکیانی کوشتو دەستی گرت بەسەر موڵکو مالی دەوڵەتی عوسمانیدا لەبوڵگاریاو خراپەی تێدا کردو ژمارەیەکیشی بەدیل گرت. سولتان نوێنەرێکی ناردو داوای گێڕانەوەی دیلەکانی کردو ئەوەشیان پێڕاگەیاند کەسولتان لەسەر رێکەوتنامەکەی خۆی ماوە، بەڵام دیسان بەشێوەیەکی زۆر خراپ مامەڵەی لەگەڵ نوێنەرەکاندا کرد، سولتان محەمەدی فاتیح هێرشی بۆ بردو میری ئەفلاق هەڵهات بۆ مەجەر، سولتان ناوچەی ئەفلاقی خستە سەر دەوڵەتی عوسمانیو داگیری کردو بۆ میری ئەفلاقی وەك والیو کاربەدەست لەسەری دامەزراند.

میری بۆسنەش قەدەغەی کرد کەسەرانە بدات، بۆیە سولتان بۆی رۆیشتو بەسەریدا سەرکەوتو بۆسنەی خستە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، پادشای مەجەر هەوڵیدا یارمەتی خەڵکی بۆسنە (بۆشناق) بدات، بەڵام تێکشکاو دوای ئەوەش ژمارەیەکی زۆری بۆشناق تەسلیم بەعوسمانییەکان بوون. دواتر سولتان محەمەدی فاتیح لەگەڵ خەڵکی شاری بوندوقیە(ڤینسیا–وەرگێڕ–) بەیەکیاندا، کەهەندێك شوێنیان لەوڵاتی موڕە هەبوو، لەگەڵ دوورگەیەکی زۆر لەدەریای ئیجەو خەڵکی بوندوقیە هێرشیان کردە سەر هەندێك شوێنو ناوەندی عوسمانییەکانو چوونە نێویەوە، سولتان هێرشی کردە سەریانو لەجێگەکانی خۆیان هەڵهاتنو عوسمانییەکان توانییان بچنە نێو شوێنەکانیان. دوای سالێك ئاگربەست، خەڵکی بوندوقیە جارێکیتر گەڕانەوەو ویستیان ئەو شوێنانە بگێڕێتەوە کە لەدەستیاندا بوو، بۆیە دەستیان کردە هێرشکردنە سەر دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام ئاکامەکەی لەدەستدانی هەندێك لەناوچە گرنگەکانیان بوو.

لەم سەرو بەندەدا پاپا بانگەشەی جەنگێکی فراوانی کردو ئەسکەندەر بەگی میری ئەلبانیای هاندا کەبەڵێنەکەی لەگەڵ سولتان محەمەدی فاتیحدا هەڵبوەشێنێتەوە، هەروەها داوای لەپادشاو میرەکانی ئەوروپا کرد

کەهاوکاری بکەن، جگە لەوەی پاپا مردو ئەم شەڕە رووینەدا، بەڵام ئەسکەندەر بەگ بەڵێنەکەی هەڵوەشاندەوەو دژی عوسمانییەکان جەنگاو شەڕ لەنێوان هەردوولا فراوان بوو، سەرەنجام ئەسکەندەر بەگ ساڵی (870ك) مرد.

سوڵتان رویکردە ئەنادۆڵۆ بۆ دوا جارمیرنیشینی کرمان چووەسەر دەوڵەتی عوسمانی، لەکاتێکدا نەوەکانی میرەکەیان (ئیبراهیم) کە لەکاتی مردنیدا وەسێتی کردبوو بۆ ئیسحاقی کوڕی بۆ ئەوەی جێگەی بگرێتەوە، بەڵام براکانی تری رکابەریان کرد، سوڵتان محەمەدیش پشگیری براکانی ئیسحاقی کردو تێکیشکاند، بەوەش میرنشینەکە هاتە ریزی دەوڵەتی عوسمانیەوە.

ئوزون حەسەن، یەکێك لەجێنشینەکانی تەیموری لەنگ هێرشی کردە سەر رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵۆ شاری (توقات)ی داگیر کرد، سوڵتانیش سوپایەکی بۆ ناردو ساڵی (1469ز/ 874ك) تێکشکاند، پاشان سوڵتان خۆی سەرکردایەتی سوپایەکی کردو هەموو ئەو سەربازانەش کەلەگەڵ خۆیدامبوونەوە ئامادەکرد.

سوڵتان ساڵی (878ك/ 1473ز) سەرانەی خستە روو بۆ میری بغدان کە ناوی(ئیستفانی چوارەم) بوو، بۆ ئەوەی شەڕی لەگەڵدا نەکات، بەڵام میری بغدان قبوڵی نەکردو سوڵتان محەمەدی فاتیح سوپایەکی بۆ ناردو دوای شەڕێکی تووندو تیژ بەسەریدا سەرکەوت، بەڵام سوڵتان نەیتوانی ئەم هەرێمە داگیربکات، بۆیە سوڵتان سور بوو لەسەر چوونە ناوەوەی قڕم(مەبەستی لەدوورگەی قڕمە– وەرگێڕ–). بۆ ئەوەی سود بەسەربازەکانی بگەیەنێت لەکوشتاری بغداداو، توانی مووڵك و ماڵی خەڵکی باشور داگیربکات کەشوێنەکەیان کەدرێژبۆتەوە لەسەر کەناڵی نیمچە دورگەی قڕم. تەتەرەکانی دانیشتووی دوورگەی قڕم بەرهەڵستی عوسمانیەکانیان نەکرد، بەڵکو رێژەیەك پارەیان ساڵانەدا. کەشتیە دەریاییەکانی عوسمانیەکان لەقڕمەوە فڕین بۆ ئاوە رێژگەی روباری دانوبو چوونە نێویەوە، سوڵتانیش لەرێگەی وشکانیەوە چووە نێو وڵاتی بغدانەوە، توانی ئیستفانی چوارەم تێکبشکێنێو سوڵتان لەرێگەیەکی نادیارشوێنی کەوت، بەڵام ئیستیفانی چوارەم هەڵگەڕایەوەو ئەمجارە توانی سوڵتان محەمەدی فاتیح تێکبشکێنێو ناوی ئیستیفانی چوارەم بەرزبوویەوە، ئەوەش لەساڵی (881ك)دابوو. دوای ئەم رووداوانە سوڵتان رێکەوتنی لەگەڵ خەڵکی بوندوقیەدا ئەنجامداو لەبەردەم مەجەریشدا تێکشکا، کاتێك رۆیشت بۆ داگیرکردنی ترانسلفانیا، بەڵام لەدەریادا ئەو دوورگەیەی داگیرکرد کەلەنێوان یۆنانو ئیتالیادا بوو، هەروەك شاری (ئوترانت)یشی گرت لەباشوری نیمچە دوورگەی ئیتالیا ساڵی (885ك) ، لەهەمان ساڵیشدا گەمارۆی دوورگەی (رودوس)ی دا، بەڵام نەیتوانی داگیری بکات.

لەکاتی گەمارۆی قوستەنتینیەدا، گۆڕی (ئەبو ئەیوبی ئەنصاری) زانیو لەتەنیشتو نزیکیەوە مزگەوتێکی دروستکرد، بەوەش دانانی سوڵتانەکانو دامەزراندنیان لەپۆستو تەختی سەلتەنەکدا لەم مزگەوتەدا تەواو دەبوو.

گرنگترین کارەکانی سوڵتان محەمەدی فاتیح

– لەبواری رێکخستنو کارگێڕیدا:

گۆڕەپانەکانی تێکۆشانو جەنگ کەسوڵتان محەمەدی فاتیح لەماوەی فەرمانڕەواییدا چووبووە نێویەوە، کەزیاتر لە(30) سی سالێ بوو، لەدیاریترین دەسکەوتەکانی بوو، بەشێوەیەک دەوڵەتێکی عوسمانی بەفراوانییەکی مەزن فراوان بووکە پێشتر بەخۆوەی نەبینیبوو، سوڵتان پیاوێك بوو لەنموونەی یەکەم، سوڵتان توانی بەهاوکاری لەگەڵ سەدری ئەعزەم (قەرەمانلی محەمەد پاشا)و نوسەرەکەی (لەیس زادە محەمەد چەلەبی) دەستورێك بەناوی خۆیەوە دابنێت، بنەماو پڕەنسیپە بنەڕەتەکان مایەوەو کاریگەری هەبوو لەدەوڵەتی عوسمانیدا تاوەکو سالّی (1255ك/ 1839ز).

بایەخدانی سوڵتان محەمەد بەخوێندنگەو پەیمانگاکان

سوڵتان محەمەد زانستو زانایانی خۆشدەویست، بۆ ئەوە بایەخی بەبونیادنانی خوێندنگەو پەیمانگەکان دا لەهەموو سەرانسەری دەوڵەتەکەیدا، ئەو زانستو مادانەی دیاریکرد کە کەلەهەموو قۆناغەکاندا دەخوێنران، سیستەمێکی تاقیکردنەوەی وردی دانا بۆ گواستنەوەو دەرچوون بۆ قۆناغێکی تر، زۆر جار ئامادەی تاقیکردنەوەی خوێندکاران دەبوو، هەروەها سەردانی خوێندنگەکانی دەکردو پێشی ناخۆش نەبوو کاتێك گوێی لەو وانانە دەبوو کەمامۆستاکانی ئەو خوێندنگانە پێشکەشیان دەکرد، بەخیلیشی نەدەبرد بە بەخشندەیی پیاوە مەزنەکان لەمامۆستاوخوێندکاران، خوێندن لەهەموو خوێندنگەکانی دەوڵەتدا بەخۆڕایی بوو، ئەو مادانەش کەلەو خوێندنگانەدا دەخوێنران: پێکهاتبوون لە (تەفسیر، فقە، ئەدەبو رەوانبێژیو زانستی زمانو ئەندازیاری)، لەتەنیشت ئەو مزگەوتەیەوە کە لەقوستەنتینیە سوڵتان محەمەد دایمەزراندبوو، هەشت خوێندنگەی بونیاتنابوو لەسەر هەموو لایەك لەلایەکانی مزگەوتەکە چوار مزگەوتی دامەزراندبوو کە لەگۆڕەپانێکی فراوان دەکەوێتە ناوەڕاستیانەوەو تیایدا خوێندکاران دوایین قۆناغی خوێندنیان تێدا بەسەر بردو لەو خوێندنگایەنەشدا. شوێنی نیشتەجێی خوێندکاران هەبوو کەتیایدا دەخەوتنو نانیان دەخواردو موچەیەکی دارایشیان پێدەدرا، لەتەنیشتی ئەو بەشە ناوخۆییەوە (– وەرگێڕ–) کتێبخانەیەکی تایبەتی بونیادنابوو. هەر پیاوێك ئامانەتی ئەو کتێبخانەی بگرتایە دەست، ئەو مەرجەی بۆ دانرابوو کەدەبێت ئەهلی زانستو تەقوا بێتو رۆچووبێت لەناوی کتێبو دانەرەکانیدا، پرۆگرامی ئەو خوێندگایەنەش سیستەمی پسپۆڕی لەخۆ گرتبوو، زانستی نەقلّیو تیۆری بەشێکی تایبەتی هەبوو، هەروەها زانستە پراکتیکەکانیش دیسان بەشێکی تایبەتی هەبوو.

بایەخدانی بەزانایان

سولّتان لەزانایان نزیك دەبوویەوەو رێزی بەرزدەکردنەوەو هـانی دەدان لەسـەر کـارکردنو بەرهـەمو پـارەو دارایی بۆ خەرج دەکـردنو بەخـشیشو دیـاری دەدانـیّو رێـزی زۆری لێـدەگرتن، کاتێـك ئـوزون حەسـەنی یـەکێك لەجێنشینەکانی تەیموری لەنگ لەشەڕێکدا دژی عوسمانییەکان تێکشکا، سولّتان محەمەد فەرمانی کرد بەکوشتنی هەموو دیلەکان تەنها ئەوانەیان نەبێت کەزانا بوونو ئەهلی مەعریفە بوون.

بایەخدانی بەهونەر

سـولّتان محەمـەدی فـاتیح وا نـاوی دەرکردبـوو کەبایـەخ بەشارسـتانیەتو ئـەدەب دەدات، سـولّتان محەمـەد شاعیرێکی مەزن بوو، دیوانی شیعری هەیە، خۆرهەلاّتناس (ج. جاکوب) شیعرەکانی سـولّتان محەمـەدی لەبـەرلین سالّی (1322ك/1904ز) بلاّوکردۆتەوە. سولّتان محەمەدی فـاتیح بـەردەوامبووە لەسـەر خوێندنـەوەو پـەیگیری ئەدەبو شیعر، هاورێیەتی زاناو شاعیرەکانی دەکرد، هەندێکیان هەلّدەبژاردو پۆستی وەزارەتەکانی پێدەسپاردن. لەو کاتەنەدا کەسەرقالّبوو بەشیعرەوە، سولّتان محەمەد بەلّێن دەدات بەشاعیر (شەهدی) کە داسـتانێکی شـیعری بۆ بچنێتو وێنەی مێژووی عوسمانی لەسەر شێوەی (شانامە) کەفیردەوسـی دایڕشـتووە بکێـشێت. هـەرکاتێکیش سولّتان محەمەد گوێبیستی ناوی زانایەکی گەورە دەبوو لەهونەرێك لەهونەرەکان، ئەوا دەستی هاوکاریو یارمەتی دارایی بۆ درێژ دەکرد، یاخود داوای لێدەکرد کەبێتە دەولّەتەکەیـەوە بـۆ ئـەوەی سـود لەزانـستەکەی وەربگرێـت، هەروەك ئەو مامەلّەو هەلّسوکەوتەی کەلەگەلّ زانای گەردوونناسی گـەورە (عـەلی قۆشـجی سـەمەرقەندی)دا کـرد. هەموو سالّێك پارەیەکی زۆری دەنارد بۆ شاعیری هندسـتان (خواجـە جیهـان)و شـاعیری فارسـی (عەبـدولڕەحمان جابی) . هاوکات سولّتان داوای لەدوو وێنەکێشی ئیتالّی کردو پێـشوازیلێکردن بـۆ کۆشـکی سـولّتانی، بـۆ ئـەوەی هەندێك تابلۆی هونەری بۆ بکێشنو هەندێك لەعوسمانییەکانیش لەسەر هونـەر رابهێـنن. بۆیـە سـولّتان محەمـەدی فاتیح شاعیرێکی مـەزن بـوو، بایـەخی بـە ئـەدەب بەگـشتیو بەشـیعر بەتایبـەت دەدا، ئـەو بـەردەوام هاورێیـەتی شاعیرانی دەکردو زۆر بەیانی هەلّدەبژارد بۆ وەزیـرو پۆسـتەکان، لـەولّاتو تەختەکەیـدا سـی شـاعیر هـەبوون کـە مانگانە موچەیەکیان هەبوو رێژەکەی (100) هـەزار درهـەم بـوو پێیـان دەدرا،لەگـەلّ ئەمانەشـدا پێـی دادەگـرت لەشاعیران کەزیادەڕەوی نەکەنو شێت نەبنو بەرەلاّ نەبنو هەر شاعیرێکیش لەم ئاداب‌و رێـو ڕەسمـە دەرچـووایە ئەوا زیندانی دەکرد، یاخود لەولاّتەکەی وەدەری دەنا.

بایەخدانی بەوەرگێڕان

سولّتان محەمەد زۆر بایەخی بەزمانی رۆمی دەدا، فەرمانیکرد بەگواستنەوەو وەرگێڕانی پاشماوە نوسراوەکان بەزمانی یۆنانیو لاتینیو عەرەبیو فارسی بۆ زمانی تورکی، هەروەها فەرمانی کرد بـەوەرگێرانی کتێبـی پزیـشکی

(زەهراوی)بۆ زمانی تورکی، کاتێکیش کتێبەکەی(بەتلیموس) لەجوگرافیاو نەخشەدا دەرکەوت، داوای لەزانای رۆحی (جۆرج ئەمیرو تزوس‌و کوپەکەی) کرد کەهەستن بەوەرگێڕانی بۆ زمانی عەرەبی‌و دووبارە وێنەی ئەو نەخشەیە بەهەردوو زمانی عەرەبی‌و رومی بکێشنەوە و لەسەر ئەم کارە پاداشتێکی گەورەی کردن، هەروەها زانا (قۆشچی) هەستا بەدانانی کتێبێك بەزمانی فارسی‌و وەریگێڕا بۆ عەرەبی‌و پێشکەشی سولّتان محەمەدی کرد.

هەروەها سولّتان محەمەد بایەخیشی بەزمانی عەرەبی دەداو داوای لەمامۆستایانی هەشت خوێندنگەکە کرد کە لەنێوان هەر شەش کتێبێکدا لەخوێندنەکەیاندا،بایەخیش بەزانستی زمان بدەن. سولّتان محەمەدی فاتیح هاوکاری بزاڤی وەرگێڕان‌و دانانی دەکرد بۆبڵاوکردنەوەی مەعریفە لەنێوان رەعیەتەکەیدا بەزۆری، بۆئەم مەبەستەش کتێبخانەگشتیەکانی پەرەپێداو زۆر بڵاوی کردنەوەو لەکۆشکەکەیدا گەنجینەیەکی تایبەتی بۆ دامەزراند کە ناوازەترین کتێب‌و زانستەکانی لەخۆگرتبوو، تیایدا دوانزە هەزار بەرگ کتێب هەبوو،کاتێك سووتا.

بایەخدانی بەئاوەدانکردنەوەو بونیاتنان ونەخۆشخانەکان

سولّتان محەمەدی فاتیح سەرسام بوو بەبونیادنانی مزگەوت‌و پەیمانگەو کۆشك‌و نەخۆشخانەو شوێنی مانەوەو حەمام‌و بازاڕی گەورەو باخچە گشتیەکان، ئاوی بردبووە نێوشارەکانەوە بەهۆی جۆگەی بەرزی تایبەتەوە، لەسەردەمەکەیدا زیاترلەسێ سەد مزگەوتی دروستکردووە، لەوانە تەنها لەپایتەختدا (ئەستەمبوڵ) (192)سەدونەوەدو دوو مزگەوت وجامیع، لەگەڵ (57) پەنجاوحەوت خوێندنگەو پەیمانگەو (59) پەنجاونۆ حەمام. لەگرنگترین پاشماوە بیناسازیەکانی مزگەوتی سولّتان محەمەدو جامیعی ئەبوئەیوبی ئەنسایی‌و کۆشکی سەرای توب قبوەیە. سولّتان محەمەدی فاتیح موسڵمانێکی پابەندبووە بەیاساکانی شەریعەتی ئیسلامەوەو کەسێکی لەخواترس وپارێزگاربووە بەهۆی ئەوپەروەردەیەی کەلەسەری پاهێنراوەو کاریگەری مەزنی کردۆتەسەری، بەڵام دەربارەی رەفتاری سەربازی سولّتان محەمەد، ئەوا رەفتارێکی ئامادەبوو، واتە بۆ هەموو جەنگەکان ئامادە باشبوو، بەشێوەیەك هاوتای نەبوو، لەئەوروپا کەسی وای لەسەردەمەکانی ناوەڕاستدا بەخۆوە نەدیبوو. سولّتان محەمەد، هانی وەزیرو گەورە پیاوانی دەوڵەت‌و ریش سپی‌و پیاو ماقوڵانی هاندەدا لەسەر بونیادنانی تەلارو دروستکردنی دوکان‌و حەمام‌و جگە لەوانەش، بەتایبەت ئەو جۆرە تەلارانەی کەجوانی‌و رەونەقێك بەشارەکان دەبەخشن، هەروەها بایەخی دا بەپایتەخت (ئەستەمبوڵ) بەبایەخدانێکی تایبەت، سور بوو لەسەر ئەوەی کەبیکات بەجوانترین پایتەختی جیهان‌و زانست‌و هونەرەکانیش لەخۆ بگرێت.

ئاوەدانکردنەوە لەسەردەمی سولّتان محەمەدی فاتیحدا زیادی کردو بڵاوبووەوە، هەروەها بایەخیدا بەبواری تەندروستی‌و سیستەمێکی نموونەی لەوپەڕی جوانی‌و وردەکاریدا بۆ دانا‌و بەڵێنیدا بەهەموئەو پزیشك‌و شارەزایانە لەهەر رەگەزێك، کەوەك برین پێچ‌و سەیدەلانی‌و کۆمەڵی خزمەتگوزارو دەرگاوان، کەهاوکاریان بکات، داوای ئەوەشی کرد لێیان کەپێویستە لەسەرپزیشکەکان لەرۆژێکدا نەخۆش دووجار سەردانیان بکات‌و نابێ

دەرمان بدرێت بەنەخۆش تاوەکو بەتەواوی وردەکاری تێدا نەکرێ لەئامادەکردنی، ئەو مەرجەشی دانابوو بۆ چێشت لێنەری نەخۆشخانەکان کەدەبێ شارەزابێت لەچێشت لێنانی خواردنەکانو ئەو جۆرانەی کەنەخۆش رازیە لێیان، هاوکات چارەسەرو دەرمان لەو نەخۆشخانانەدا بەخۆڕایی بووەو هەموو خەڵکی بەبێ جیاوازیکردن لەنێوان رەگەزو ئاینەکانیاندا سودیان لێوەرگرتووە.

بایەخدان بەبازرگانیو پیشەسازی

سوڵتان محەمەدی فاتیح بایەخیداوە بەبازرگانیو پیشەسازیو کارکردن لەسەر بوژاندنەوەیان بەهەموو هۆکارو فاکتەرێك، عوسمانیەکان پەی پێبردنێکی فراوانیان بەبازاڕە جیهانیەکانو رێگە ئاوی‌و وشکانیەکان هەبوو، هەروەها رێگە کۆنەکانیشیان پەرەپێداو رێگەی نوێیان دروستکرد، لەوانەی کەکارئاسانی دەکەن بۆ جموجوڵو بزوتنی بازرگانی لەهەموو پارچەکانی دەوڵەتدا، بۆیە دەوڵەتە بیانییەکان ناچار بوون بەندەرەکانیان بکەنەوە بۆ هاوڵاتیانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی مومارەسەی پیشەی بازرگانی بکەن لەژێر ئاڵای عوسمانیدا. لەکاریگەریەکانی ئەم سیاسەتە گشتیەی دەوڵەت لەبواری بازرگانیو پیشەسازیدا بریتی بوو لەوەی کەخۆشگوزەرانیو دڵنەواییو کارئاسانی لەهەموو پارچەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بڵاوبوویەوەو دەوڵەت پارەی ئاڵتونی نایابی هەبوو، هەروەها دەوڵەت دامەزراندنی رۆڵی پیشەسازیو کارگەکانی ئازوقەو تەقەمەنیو چەکی پشتگوێ نەخست، قەڵای لەو شوێنانەشدا دروستکرد کەخاوەنی بایەخێکی سەربازی بوون لەوڵاتدا.

بایەخدان بە رێکخستنە کارگێڕییەکان

سوڵتان محەمەدی فاتیح کاریکردە لەسەر پەرەپێدانی دەوڵەتەکەی، بۆ ئەوەش یاسای دانا تاوەکو بتوانێ کاروباری کارگێڕی ناوخۆیی لەدەوڵەتەکەیدا رێکبخات. سوڵتان محەمەد لیژنەیەکی لەهەڵبژاردەی زانایان پێکهێنا بۆ ئەوەی سەرپەرشتی دانانی (قانون نامە) بکەن کە لەشەریعەتەوە وەرگیرابوو، وەك بنەمایەك بۆ فەرمانڕەوایکردنی دەوڵەتەکەی، ئەم یاسایەش پێکهاتبوو لە سێ بەش، کەپەیوەست بوو بەپلەو پایەی فەرمانبەرانو هەندێ داب‌و نەریت‌و ئەو شتانەی تریش کەپێویستە بگیرێتەبەر لەپێشوازیو ئاهەنگە سوڵتانیەکانو هەر بەگوێرەی ئەو یاسایەش سزاو بژاردنەکان بڕیار دەدرێت. هەروەها ئەو دەقەش بەراشکاوی لەیاساکەدا هاتبوو کە " دەوڵەت حکومەتێکی ئیسلامی دەبێت کەلەسەر بەرز راگرتنی رەگەزی ئیسلامی دادەمەزرێت ئیتر رەچەڵەکی بێت یاخود رەگەزەکەی " . هاوکات سوڵتان محەمەدی فاتیح بایەخیدا بەو یاسایانەی کەپەیوەندی دانیشتوان لەناموسڵمانەکان رێکدەخات بەدەوڵەتەوەو لەگەڵ دراوسێکانیشیاندا لەموسڵمانان، هەروەها لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەش کەفەرمانڕەوایی و چاودێرییان دەکەن. هەروەها سوڵتان محەمەد دادپەروەری لەنێو ژێردەستەکانیدا

بلاوکردۆتەوە، سولتان کۆششی دەکرد بۆ شوێنکەوتنی دزو ڕێگرەکانوحوکمی ئیسلامی لەسەر جێبەجێدەکردن، هەروەها ئاسایشی پەرەپێداو دڵنیایی لەبەشەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بەتەواوی بڵاوبوویەووە. کاتێکیش دەوڵەت جیهادی ڕاگەیاند، بانگی میری ولایەتەکانو میری ئەیالەتەکانی کرد، لەسەریان بوو وەڵامی بانگەوازەکە بدەنەوەو بەشداریبکەن لەشەڕدا بەچەکدارو پڕ چەکیان بکەن بەتەواوەتی، ئەوەش بەگوێرەی ڕێژەیەکی ڕوونو ئاشکرا، ئەوان چەکدارێکیان واپڕ چەکدەکرد، بەشێوەیەك بتوانێ بجەنگێ. سەربازانی ئەیالەتەکان پێکهاتبوون لەپیادەو چەکداری ئەسپ سوارو پیادەکان لەژێر فەرماندەیی‌و کارگێڕی پادشای ئەیالەتەکانو بەگەکانی ئەیالەتەکاندا بوون. محەمەدی فاتیح هەستا بەبزوتنەوەیەکی فراوانی پاککردنەوە بۆ هەموو فەرمانبەرە پێشووەکان، جگە لە بەتواناو لێهاتوو چالاکەکانو کەسانی لێهاتووی لەجێگەدانان، لێهاتوویشی بەتەنها کردە بنەمایەك لەهەڵبژاردنی پیاوانو یاریدەدەرانی‌و والیەکانیدا.

بایەخدانی بەسوپاو هێزی دەریایی

سەردەمی سولتان محەمەدی فاتیح جیادەکرێتەوە بەلایەنی هێزیی سوپای مرۆیی‌و زۆری ژمارەی سوپا، هەروەها بەدامەزراوەی سەربازی فرەو هەمەڕەنگ، پیشەسازی سەربازی دامەزراند بۆ پڕکردنەوەی پێداویستی سوپا لەجلو بەرگو چەك‌و تەقەمەنی‌و کارگەی تەقەمەنی‌و چەك. هەروەها قەڵاو مۆڵگەی لەشوێنە خاوەن گرنگیە سەربازییەکاندا دامەزراند، هەروەك پێکهاتەی هەمەچەشنی بەتەواوی وردەکاری‌و چاك ڕێکخستن لەچەکدارو پیادەو بەرگری‌و تیمی یارمەتی ڕێکخستن ئامادەکرد ، هێزە شەڕکەرەکانی کۆمەکی کرد لەهەموو ئەو پێداویستیانەی کەدەیانەوێت لەسوتەمەنی‌و خواردن‌و ئالیکی ئاژەڵو ئامادەکردنی سندوقی تەقەمەنی تاوەکو گۆڕەپانی کوشتار. پۆلێك هەبوون لەسەربازەکان پێیاد دەوترا (لغمجیە) ، وەزیفەی هەڵگەندنی چاڵبوو بۆ مین‌و هەڵگەندنی ئاوەڕۆو نەفەقەبوو لەژێر زەویداو لەکاتی گەمارۆدانی ئەو قەڵایانەی کەدەیانویست بیگرن. هەروەها گروپێکی تر هەبوون پێیان دەوترا (سەقاکان) و وەزیفەیان هاوکاری کردنی سەربازەکان بوو بەئاو. هەروەها زانکۆی سەربازی لەسەردەمی سولتان محەمەدی فاتیحدا پەرەی سەندو وای لێهات کە وەجبەی یەك لەدوای یەك لەئەندازیارو پزیشك‌و ڤێتەرنەری‌و زانایانی سروشت‌و ڕوپێو، تەخەروجیان دەکردو کۆمەکی سوپایان بەتەکنیکار پسپۆرەکانی دەکرد. سولتان محەمەدی فاتیح شایستەی ئەوەیە کەمێژوونوسان بەدامەزرێنەری کەشتیگەلی دەریایی عوسمانی بژمێرن، بەشێوەیەك توانی سود لەو دەوڵەتانە وەربگرێت کەگەیشتبوونە ئاستێکی بەرز لەپیشەسازی کەشتیگەلدا وەك کۆماری ئیتالیا بەتایبەتی ڤێنسیاو جەنەوە، بەوەش دەوڵەتی عوسمانی بوو بەگەورەترین دەوڵەتی دەریایی لەو کاتەدا.

بایەخدان بەدادپەروەری

دامەزراندنی دادپەروەری لەنێوان خەڵکیدا لەئەرکی سوڵتانەکانی عوسمانی بوو. سوڵتان محەمەدی فاتیح پلەو پایەی لەمەدا لەپلەو پایەی پێشینانی بوو لەباوکی، بەجۆرێك تونـد بـوو لەسـەر گرتنـە بـەری دادپـەروەری لەپارچەکانی دەوڵەتەکەیدا، بۆ ئەوەی دڵنیاش بێت لەمە لەنێوان کاتێك‌و کاتێکی تردا هەندێ لـەپیاوانی ئـاینی‌و مەسـیحی دەنـارد بـۆ گـەڕان‌و سـوڕانەوە لەسەرانسـەری دەوڵەتـداو رێگـەی پێـدابوون کەمەرسـومێکی نوسـراو ئامادەبکەن‌و وەزیفەو دەسەڵاتی وەهایان لەگەڕان‌و پشکنین وردبوونەوەدا روونبکەنەوە بۆ ئەوەی پەیگیری بکەن بەوەی چۆن کاروباری دەوڵـەت بـەڕێوە دەچـێت‌و چـۆن تـەرازووی دادپـەروەری لـەنێوان خەڵکیـداو لەدادگاکانـدا بـەڕێوە دەچـێت، ئـەو نێـردراوە مەسـیحانەش ئازادییـەکی تـەواویان هـەبوو لەرەخنـەگرتن‌و تۆمـارکردنی ئـەوەی دەیبینن‌و پاشان هەمووی بەرز دەکەنەوە بۆ سـوڵتان، راپـۆرتی ئـەو نێـردراوە مەسـیحیانە هەمیـشە دامـەزرا بـوو لەسەر چاکی بەڕێوەچوونی کاروباری دادگاکان‌و گرتنە بەری دادپەروەری بەراستی‌و وردەکـاری لـەنێوان خەڵکیـدا بەبێ خۆشەویستی‌و جیاکاری. (سـوڵتان محەمـەدی فـاتیح) یـش لـەکاتی دەرچـوونی بـۆ شـەڕەکان، لای هەنـدێك لەهەرێمەکان رادەوەستاو خۆی دادەنیشت بـۆ گـوێ بیـستی هـەر سـکاڵایەك یـاخود هـەر سـتەمێك کـە لەکەسـێك دەکرێت یاخود کەسێك کە سـتەمەی لێکـراوەو سـکاڵای هەیـە، سـوڵتان بەتایبـەت گرنگـی بـەپیاوانی یاسـا دەدا، ئەوانەی کەفەرمانڕەوایی‌و جیاکارییان لەکاروباری خەڵکیـدا گرتبـووە دەسـت، بۆئەوانـە تـەنها ئـەوە بـەس نـەبوو کەشارەزاییان لەفقەو شەریعەتدا هەبێت‌و وەسف کرابن بەپاکێتی‌و بەردەوامی بەتەنها، بەڵکو لەتەنیشت ی ئەوەدا دەبـوو جێگـەی خۆشەویـستی‌و رێـزبن لـەنێوان خەڵکیـدا، دەوڵـەت کـەلێن‌و پێداویـستیە ماددییـەکان‌و رێگـەکانی ئیغراکردن‌و بەرتیل خواردنی بۆ پڕکردنەوەو دابینیکردبوو، هەروەها سوڵتان هەموو دەستەبەر کردنێکی لەم لایەنە لەژیانی ئەواندا دابین کردبوو، هەروەك پلەو پۆستی ئـەوانی چـواردەور دابـوو بەحاڵـەتێکی شـکۆدار لـە پـیرۆزی‌و پارێزگاری هاوکات دادوەری کردن‌و قەزاوەتکردنی کەسی بەرتیل خۆر لای سوڵتان محەمەدی فاتیح جگە لەکوشتن هیچ سزایەکی نەبوو. سوڵتان محەمەد سـەرەڕای سـەرقاڵبوونی بـەجیهادو والاکارییەکانـەوە، شـوێنی هـەموو ئـەو شتانە دەکەوت کەلەسەرانسەری دەوڵەتەکەیدا رووییـەدان بەهۆشـیاری‌و بایەخـەوە، زۆرجـار بەشـەو دادەبەزییـە رێگەو تولە رێگەکان بۆ زانینی بارودۆخی خەڵکی لەلایەن خودی خۆیەوەو بۆ ئـەوەی خـۆی گـوێی لەسـکاڵاکانیان بێت، هەروەك ئامێری ئاسایـشی دەوڵـەت یارمـەتی سـوڵتانی دەدا بـۆ زانینـی بـارودۆخی خـەڵکی. وەزیفـەی ئـەم دەزگایە کۆکردنەوەی زانیاری‌و هەواڵ بوو کەپـەیوەست بوون بەتـەختی سەڵتەنەت‌و بەرزی دەکردنەوە بۆ سـوڵتان کەسوربوو لەسەر بەدواچوونی راستەوخۆی بارودۆخی ژێردەستەکانی.

مردنی سوڵتان محەمەدی فاتیح

سوڵتان محەمەدی فاتیح لەرۆژی(4)ی رەبیعی یەکەمی سانی(886ك/ 1481ز) لەتەمەنی پەنجاو پێنج سـاڵی زیاترو دوای ئەوەی سی‌و ساڵ فەرمانڕەوایەتی کرد. کۆچی دوای کرد.

بایەزیدی دووەم

سوڵتان بایەزیدی دووەم

بایەزیدی دووەم کوڕی سوڵتان محەمەدی فاتیح، هەشتەم سوڵتانی عوسمانییەکانە، لەنێوان ساڵانی (1447و 1512ن) ژیاوەو لەماوەی ساڵی (1481ن) ەوە فەرمانڕەوایی گرتۆتە دەست، دەربارەی زانراوە کەشیعری داناوە و مۆسیقای ژەندووەو بایەخی داوە بەنووسینی عەرەبی. بایەزید لەسەدەی یەکەمی کۆچی لەدایکبووە، گەورەترین کوڕی باوکی بووە، لەسەردەمی باوکیدا فەرمانڕەوایی ناوچەی ئەماسیای کردووە، دوای سوڵتان محەمەدی فاتیحی باوکی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست، دوای ئەوەی براکانی لەسەر گرتنە دەستی دەسەڵات کەوتوونەتە ناکۆکی لەگەڵیدا. هاوکات لەسەردەمی بایەزیدی دووەمدا ناکۆکی لەنێوان دەوڵەتەکەیو دەوڵەتی مەمالیکەکاندا دروست بووەو هەردوو دەوڵەت دژی یەکتر جەنگاون، تاوەکو رێکەتنامەی ئاشتییان مۆرکردووە. فتوحاتو والآکارییەکانی گەیشتۆتە دەوڵەتی بندوقیە لەفینسیا لەئیتالیاو بایەزیدی دووەم توانیویەتی بەسەریدا سەربکەوێت، فەرمانڕەوای بندوقیە هانا دەبا بۆ مەلیکی فەرەنساو پاپا، بەوەش جەنگی خاچپەرستی لەنێوان هەردوولا بەرپا بوو. هەر لەسەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان بایەزیدی دووەمدا دەوڵەتی روسیا ساڵی (886ك) دەرکەوتو بایەزیدی دووەم باڵێۆزی خۆی بۆ دەنێرێت ساڵی (897ك) . لەکۆتایی ژیاندا ئینکشارییەکانی نێو دەوڵەتی عوسمانی ناچارییان کرد کەواز لەفەرمانڕەوایەتی بهێنێت بۆ کوڕەکەی (سەلیمی یەکەم ساڵی 981ك) کە ئەو ساڵەش بریتیە لەهەمان ساڵ کەتیایدا سوڵتان بایەزیدی دووەم کۆچی دوایی کرد.

سەلیمی یەکەم(سەلیمی دڵڕەق، یاوز)

سەلیمی یەکەم

سەلیمی یەکەم کوڕی بایەزیدی دووەم کوڕی محەمەدی فاتیح (10ی ئۆکتۆبەری 1470ز/ 22ی سێپتەمبەری 1512ز) . یەکەمین کەسە کە نازناوی میری ئیمانداران لەسوڵتانەکانی عوسمانی وەردەگرێت، لای خۆرئاوا بە(سەلیمی رووگرژ)ناسراوە هەروەها بەنازناوی (یاوز) واتە ئازا لای تورکەکانیش ناسراوە، بۆ ماوەی هەشت ساڵ لەساڵی(1512ز) تاوەکو مردنی فەرمانڕەوایەتی کردووە.

ژیانی سەلیمی یەکەم

سوڵتان بایەزیدی دووەمی باوکی دەیویست بەڵێنو دەسەڵات پاش خۆی بۆ ئەحمەدی کوڕی بێت، بەڵام سەلیمی کوڕی ناچاری کرد، بەپاڵپشتی سوپای ئینکیشارییەکان کەدەسەڵاتو بەڵێن بگرێت دەست. بۆیە سوڵتان بایەزیدی دووەمی باوکی سەلیم خۆی لەخەلافەتو تەختی سەڵتەنەتی عوسمانی لابردو جێی هێشتو دوای ئەوەش دوای بیست رۆژ کۆچی دوایی کرد. لەدەوروبەری دوای سوڵتان سەلیمدا دوو پادشا دوژمنایەتیان دەکردو هەردووکیان رێکەوتبوون لەسەر ئەو دوژمنایەتی کردنە، ئەوانیش سوڵتان ئیسماعیلی سەفەوی فەرمانڕەوای ئێران‌و شیعە مەزهەب بوو، لەگەڵ سوڵتان(قونسوە غوری) پادشای میسرو شام، بۆیە سوڵتان سەلیم لەگەڵ ئیسماعیلی سەفەوی جەنگا لەشوێنێك لەشیوی چاڵدێران‌و تیایدا سەرکەوت بەسەریانداو چووە نێو شاری تەبریزی پایتەختی سەفەویەکانەوەو دەستی بەسەر تەخت‌و گەنجینەی شائیسماعیلدا گرت‌و ژنەکەشی بەدیل گرت، ئەوەش لەرۆژی (14ی رەجەبی 920ك/ کەدەکاتە1514/9/4ز) . پاشان کوشتاری قونسوە غوری لەجەنگی (مەرج دابق) لەباکوری شاری حەلەبدا کرد لەرۆژی (25ی رەجەبی 922ك/ کەدەکاتە 1516/8/24) و تیایدا قونسوەغوری کوشت‌و پاشان رۆیشت بەرەو میسرو کەوتە کوشتاری پادشا (تومان بای) ی جێنشینی‌و ئەویشی کوشت‌و دەستی گرت بەسەر میسرو شامداو ناوچەی حیجاز ملکەچی خۆی بۆ سوڵتان سەلیم دەربڕی‌و سوڵتان سەلیمی یەکەم گەڕایەوە بۆ قوستەنتینیە کەنازناوی (میری موسڵمانان) ی هەڵگرتبووئەویش پاش ئەوەدێت کەکۆتا خەلیفەی عەبباسی تەنازڵی بۆ کردبوو، کەڕایان کردبوو بۆ میسر دوای ئەوەی هۆلاکۆ بەغدادی لەناو برد بەکوشتنی کۆتا خەلیفەی عەباسی تیایدا.

سولّتان سەلیم بەسەرکەوتنێکی مەزنەوە گەڕایەوە بۆ قوستەنتینیە. پلانی دانا بۆ گرتنی دوورگەی (رۆدس) ، بەڵام مەرگ دەرفەتی پێنەداو لەرۆژی (9ی شەوالی 926ك/ کەدەکاتە 1520/9/22ز) سولّتان سەلیم کۆچی دوایی کردو سولەیمانی یەکەم (سولەیمانی قانونی) کوڕی جێگەی گرتەوە. لەسەردەمی فەرمانڕەوایی سەلیمی یەکەمدا روبەری دەوڵەتی عوسمانی فراوان بوو لە(2,4 ملیۆن کم چوارجا)ە بۆ(6,5ملیۆن کم چوارجا)و (ئیبن ئیاس)دەگێڕێتەوە کەکاتێك سەلیمی یەکەم لەمیسرەوە دەرچوو لەگەڵ خۆیدا رێژەیەکی گەورەی لەپارەو ئاڵتون بردەوە. هەروەك دەگێڕێتەوە هەمان کەس کەکاتێك قاهیرەی داگیرکردووە، بەهرەمەندترین هونەرمەندو پیشەوەرەکانی گواستۆتەوە بۆ ئەستەنبوڵ.

کەسایەتی سولّتان سەلیمی یەکەم

سولّتان سەلیمی یەکەم کەسێکی زیرەك و ئازاو مەزن و بەتموح و شان و شکۆداربووە. بەردەوام حەزی لەشەڕو تێکۆشان بووەو ئارەزووی بەلای هێزی سەربازیدا هەبووە، بەشێوەیەك مێژوونوسان بەیەکێك لەبلیمەتە سەربازەکانی دادەنێن لەمێژوودا، ئەوەش بەهۆی فێڵبازی و دەسکەوتە سەربازییەکانیەوە و هەروەها زۆر تۆڕە بووەو لەتوڕەییدا جیاکراوەتەوەو بالّیۆزی دەوڵەتە بیانییەکان نازناوی (رووگرژ) یان پێ بەخشیوەو ئەو وێنەیەشی هی یەکێك لەهونەرمەندە رۆژئاواییەکانە کەتیایدا سەلیمی یەکەم خەیاڵ دەکات. بەڵام بەپێچەوانەوە ئەوکەسانەی کە هاوسەردەمی بوون و(سولّتان سەلیم)یان بینیوە وا شرۆڤەی دەکەن کەریشێکی درێژی هەبووەو دەموچاوی زەرد هەڵگەڕاو بووەو جەستەیەکی لاوازو ریشی لەنزیکی گوێیەکانیدا نەتاشیوە. وەك وێنەکێشە رۆژئاواییە کەخەیاڵی کردووە، چونکە لەسەر پیاوان لای موسڵمانان قەدەغەکراوە. سەرەڕای بەهێزی و زۆرداری، بەڵام سولّتان سەلیم ریزی لەزاناو نوسەران دەگرتو لەکوڕو کۆبونەوەی خۆیدا دایدەنانو هانی دەدان کەرەعیەتەکانی لەسەر زانستو فێربوونی رابهێنن، هەروەك دەگێڕنەوە کەسولّتان سەلیم شارەزایی فقەو شیعرو مێژوو بووەو شیعری بەفارسی نوسیوە.

ناوی سولّتانی عوسمانی(سەلیمی یەکەم) لەمێژوودا گرێدراوە بەمەسەلەی گۆڕانکاری لەسیاسەتی دەوڵەت رووەو والاکاری و داگیرکاری، بەشێوەیەك عوسمانییەکان لەقۆناغی یەکەمی دەوڵەتەکەیاندا رووەو گۆڕەپانی ئەوروپا دەڕۆشتن و تیایدا سەرکەوتنی سەرسوڕهێنەریان بەدەست هێنا، سولّتان محەمەدی فاتیح سالّی(857ك/ 1453ز) شاری قوستەنتینیەی گرت کە پایتەختی دەوڵەتی بیزەنتییەکان بوو، ئەوەش خەونێك بوولای زۆرێك لەخەلیفەکانی موسڵمانان لەپێشتردا، بەتایبەت لەسەرەتای دەوڵەتی ئومەویەوەو عوسمانیەکان کردیانە پایتەختی خۆیان، پاشان عوسمانییەکان ئاڕاستەی والاکاریەکانیان رووکردە رۆژهەلات، ئەمە بریتی بوو لەخالّی گۆڕانکاری لەسیاسەتەکەیاندا، قەدەریش وابوو کەماوەی فەرمانڕەوایەتی سەلیمی یەکەم ئەم گۆڕانکاریە لەخۆبگرێت.

کەکاریگەریەکەشی درێژ بوونەوەی روبەڕی دەوڵەتی عوسمانی بوو، بەوەش دەوڵەتی عوسمانی کرد بەدەوڵەتێکی (ئاسیایی، ئەوروپی، ئەفریقی)لەبەر فراوانی سنورەکەی.

سەلیمی یەکەم لەڕۆژی (8ی سەفەری 918ك/ کەدەکاتە 1512/4/25ز) تەختی دەوڵەتی عوسمانی گرتەدەستو پاش سوڵتان بایەزیدی دووەمی باوکی دەسەڵاتی گرتە دەست کەتەنازولی بۆ کرد لەدەسەڵات. یەکەمین کارێکیش کەسوڵتانی نوێ واتەسەلیمی یەکەم پێی هەستا لەناوبردنی ئاژاوەی ناوخۆبوو کەبراکانی وروژاندبوویان دژی. کاتێك سەلیم دەسەڵاتی گرتبووە دەست، دوای ئەوەش دوو کار چاوەڕێی سوڵتان سەلیم بوون کەکاریگەری زۆریان هەبوو لەئاراستەکردنی سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانیدا، کاری یەکەم بریتی بوو لەزیادکردنی گەشەکردنی مەزهەبی شیعە لەئێران و عێراق و هەڕەشەی دەوڵەتی سەفەوی شیعە مەزهەب دژی دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها کاری دووەم بەرزبوونەوەی مەترسی پرتوگالی بوو لەکەنداوی عەرەبی و هەڕەشەی پورتوگالییەکان بوو لەزەوییە پیرۆزەکان (کەمەبەست لێی فەلەستین و ناوچەکانی دەوروبەری بوو – وەرگێڕ –).

ململانێی عوسمانی – سەفەوی

شا ئیسماعیلی سەفەوی لەسەرەتاکانی سەدەی دەیەمی کۆچی(سەرەتای سەدەی شازدە)دا دەرکەوتو سەرکەوتوو بوو لەدامەزراندنی دەوڵەتێکی شیعە مەزهەب لەئێراندا سالّی (907ك/1502ز)و خۆشی وەك شا راگەیاندو پارەی بەناوی خۆیەوە دەرکرد، مەزهەبی شیعەشی کرد بەمەزهەبی فەرمی بۆ ئێران پاش ئەوەی شوێنی مەزهەبی سوننی کەوتبوون، سەرەتا دەستیکرد بەفراوانکردنی رووبەری دەوڵەتەکەی بەوەش دەستیگرت بەسەر عێراقداو بانگخوازانی خۆی نارد بۆ بڵاوکردنەوەی مەزهەبی شیعە لەئەنادۆڵ، بەمەش دەوڵەتی عوسمانی دراوسێی وروژاندو وردە شەڕی سەربازی لەکۆتاییەکانی سەردەمی سوڵتان بایەزیدخاندا دەستی پێکرد، پاشان گۆڕا بۆ پێکدادانی گەورە لەنێوان هەردوو دەوڵەت لەسەردەمی سەلیمی یەکەمدا.

سوڵتان سەلیمی یەکەم شەڕی دژی سەفەوییەکان راگەیاند، سوپاکانی لەئەردەنەوە بەرەو تەبرێز کەوتنە ڕێ لەڕۆژی (22ی موحەڕەمی 902ك/کە دەکاتە 1514/3/14ز) سوپای فارسەکان لەبەردەمیدا کشانەوە بەمەبەستی ماندووکردنی هێزەکانی سوڵتان سەلیم تاکو دەرفەتێك بڕەخسێت بۆ سەرکەوتن بەسەریدا، هەردوو سوپا لەشیوی چاڵدێران لەڕۆژی (2ی رەجەبی 920ك/ کەدەکاتە 1514/8/24) بەیەکگەیشتن، شەڕەکە زۆر قورس و گەورەبوو، تۆپەکانی سوپای عوسمانی سەرکەوتنی یەکلاکردەوە بۆ سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی و شائیسماعیلی سەفەوی هەڵهاتو سوپای شپرزەبوو، سوڵتان سەلیم چووە نێو تەبرێزی پایتەختی سەفەوییەکانەوەو لەسەر سەری تاجە گوڵینەی سەرکەوتنی لە (14ی مانگی رەجەب) هەڵگرتبوو، بەرهەمی ئەم

سەکەوتنەش سوڵتان سەلیم توانی زۆرێك لەوڵاتی ئەرمینیای خۆرئاوا بخاتە ریزی دەوڵەتی عوسمانییەوە، لەگەڵ زەوی نێوان دوو رووبار (مسیۆپۆتامیا)و تبلیس‌و دیاربەکرو رقەو موسڵ، پاشان گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی بۆ ئامادەکردنی پێداویستی ململانێی نوێ دژی هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی عەرەبی.

زاڵبوون بەسەر دەوڵەتی مەمالیکدا

سوڵتان سەلیمی یەکەم توانی ئەو بەربەستەی دەوڵەتی سەفەوی تێپەڕێنێت، کەرێگربوو لەجموجوڵی دەوڵەتەکەی‌و مایەی هەڕەشەبوو بۆی، خۆی ئامادەکرد بۆ هەنگاو و پلانێکی تر، کە خاوەنی گرنگیەکی تایبەتی بوو، سەرکەوتنی سەرکەوتنێکی نەمری چنگ دەخست، هەروەها فراوانییەکی دەبەخشیە رووبەری دەوڵەتەکەی‌و زیادیەکیشی لەشان‌و شکۆ هێزی دەوڵەتەکەی بەرجەستەکرد.

بۆیە دەوڵەتی مەمالیکەکان کەفەرمانڕەوایەتی میسرو شامیان دەکرد تووشی لاوازی ببوو، هەروەها لەقۆناغی بێهێزی‌و هەڵوەشانەوەدا بوو، هاوکات ناتوانابوو بەتەواوی بۆ رووبەڕووبوونەوەی مەترسی کەنداوی عەرەبی، تەنانەت پورتوگالییەکان ئەوەندە لەخۆبایی بوو بوون بەهێزو دەسەڵاتیان، رایانگەیاند بوو دەتوانن تۆپبارانی مەککەو مەدینەش بکەن.

بۆیە لەبیرو مێشی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا ئەوە نادیار نەبوو کەگواستنەوەی خەلافەتی عەبباسی لەقاهیرەوە بۆ بنەماڵەی عەسمانییەکان، هێزێکی مەعنەوی گەورە لای مسوڵمانانە دەبەخشێتە دەسەڵاتو دەوڵەتەکەی، هەروەك شان‌و شکۆیەکیشیان دەداتێ لە ململانێکانیان لەگەڵ ئەوروپای مەسیحیدا، بۆ بەدەست هێنانی ئەم دوو خەونە گەورەیە، بێگومان دەبوو لەگەڵ مەمالیکدا پێکدا بدەن، بۆیە ئەم پێکدادانەش بەکردار رووبدا، کاتێك سوڵتان سەلیمی یەکەم کەمێك پشوویداو لە کولەمەرگی‌و نارەحەتی بەربەستی یەکەم رزگاری بوو، تاکو لەپایتەختەکەی دەرچوو (کەمەبەستی تەبریزی پایتەختی سەفەوییەکانە –وەرگێر–) فەرماندەی سوپاکانی کرد رووەو شام، لەنزیك مەرج دابق لەنزیکی حەلەب گەیشت بەمەمالیکەکان.

سوڵتان (غوری) پادشای مەمالیکەکان بەهەوڵی جموجۆڵی عوسمانییەکانی زانی ، لەمیسر دەرچوو بۆ رووبەرووبوونەوەی ئەم مەترسیە کە هەڕەشەی لە دەوڵەتەکەی دەکرد، جەنگەکە لەرۆژی (یەکشەممە 25ی رەجەبی 922ك/ کە دەکاتە 1516/8/24ز) کلێپەی سەندو سەرکەوتن هاوپەیمانی عوسمانییەکان بوو، لەوکاتەدا کە سوڵتان (غوری) تیایدا کوژا ، سوپاکەی پەرش‌و بڵاو بوون‌و ئەوەشی لێی مایەوە لەجەنگەکەدا هەڵهات بۆ میسر.

بەرهەمی ئەم سەکەوتنە شارە سەرەکیەکان کەوتنە دەستی عوسمانییەکان، وەك (حەلەب، حەما، حیمص، دیمەشق، فەلەستین‌و غەززە)، پاشان سوڵتان سەلیمی یەکەم چووە نێو میسرەوە، بەشێوەیەك سەرکەوتن بەسەر

سوڵتان (تومان بای) کۆتا سوڵتانی دەوڵەتی مەمالیکی شەرکەسیدا لەشەڕی (ریدانیە) لەڕۆژی (29ی زیلحەجەی 922ک/ کە دەکاتە 1517/1/23.)و عوسمانییەکان چوونە نێو قاهیرەوە، هەموو ئەو هەوڵانەشیان بۆ بەرگری لەناوبرد، کە بە لەسێدارەدانو لەناوبردنی (تومان بای) کۆتاییان پێهێنا، بەوەش لاپەڕەی دەوڵەتی مەمالیکیان هەڵدایەوەو لەشانۆی مێژووەوە گواستیانەوە بۆ نێو کتێبەکانی.

حیجازی عوسمانییەکان

لەکاتی میرایەتی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا، سوڵتان پێشوازی کرد لەنوێنەرێك لەپیاوە بەتەمەنەکانی حیجاز کە (شەریف بەرەکات)ی میری مەککەی پیرۆز ناردبوونی. لەسەرەوەی ئەم نوێنەرەش کوڕەکەی (أبوغی) نامەیەکی لەباوکییەوە هەڵگرتبوو بۆ سوڵتانو تیایدا ئەوەی ئاشکرا کردبوو کە قبوڵیەتی حیجاز لەژێر دەسەڵاتو سەروەرێتی عوسمانیەکاندا بێت، بۆیە کلیلەکانی کەعبەی پیرۆز دەبەخشێتە سوڵتان سەلیمی یەکەم، لەگەڵ هەندێ پاشماوەی پیرۆزی پێغەمبەرایەتی وەك زانستی پێغەمبەرایەتی، تیروکەوان، چەند تاڵێك لەریشی پێغەمبەر (د.خ)، هەر وەك هەندێ ناوچەی یەمەن کەوتە ژێر دەسەڵاتو سەروەرێتی عوسمانیەکانەوە.

پاش ئەوەی هەر چوار هەرێمە ئیسلامیەکە (میسرو شامو حیجازو هەندێ ناوچە لەیەمەن) کەوتنە ژێر فەرمانڕەوایەتی عوسمانیەکانەوە، بەوەش دەریای سوور بوو بەدەریایەکی عوسمانیو کۆمەکی بوونی ئیسلامی تێدا دەکردو توانی هەوڵی پورتوگالیەکانیش تەواو بوەستێنێ بۆ زاڵبوون بەسەریدا، لێرەوە هێمنیو ئاسایش باڵی کێشا بەسەر ئاوەکانیدا بەشێوەیەك ئاوەکانی داخست بەرووی کەشتیگەلی مەسیحیداو دەوڵەتی عوسمانی ناچاری کرد کە بارگەکانی لەقەڵای (مخا) لەیەمەن چۆڵ بکات، پاشان بارگەکانی بگێڕێتەوە لەسەر کەشتیگەلی ئیسلامی کە کەشتیوانو دەریاوانە مسوڵمانەکان کاریان تێدا دەکرد.

خزمەتکاری شوێنە پیرۆزەکان

بەهۆی والآکاریپەکانی سوڵتان سەلیمی یەکەمەوە دەوڵەتی عوسمانی شوێنە پیرۆزەکانی لەحیجازدا خستە سەر زەویەکانی خۆی، کەخۆی لەمزگەوتی حەرامو کەعبەی پیرۆزو مزگەوتی پێغەمبەر (د.خ) دەبینیەوە، لەگەڵ مزگەوتی ئەقصا لەفەلەستین، یەکەمین قیبلەو سێهەمین شوێنی پیرۆزو شوێنی شەوڕەوی و بڵندبوونەوەی پێغەمبەر (د.خ)، هەموو ئەمانە سەرکردایەتیەکی ئاینی بەخشیە دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها نازناوی (پارێزەری شوێنە پیرۆزەکان یاخود خزمەتکاری شوێنە پیرۆزەکان) بۆ نازناوەکانی سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی زیادکرا، بەوە بوو بەنازناوێك بۆ هەموو ئەو خەلیفانەی کە لەدوای سوڵتان سەلیمی یەکەم دەهاتن.

عوسمانییەکان دەبن بە خەلیفە

پاش سەرکەوتنی سوڵتان سەلیمی یەکەم لەشەڕی مەرج دابق، لەیەکەم نوێژی هەینی کەئەنجامیدا لەشاری حەلەب وتارێکیدا بەو ئیعتیبارەی کە خەلیفەی مسوڵمانانەو دراویشی بەناوی خۆیەوە لێدا.

هەندێك لەگێڕانەوە مێژوونووسەکان بۆ ئەوە دەچن کە خەلیفەی عەببباسی (متوکل علی الله)ی کۆتا خەلیفەی عەببباسییەکان لەمیسر تەنازولی کردووە لەخەلافەت بۆ بنەماڵەی عوسمانییەکان لە بۆنەو مەراسیمێکدا کە لەمزگەوتی ئەیاصۆفیا ئەنجامدرابێت پاش گەڕانەوەی لەگەڵ سوڵتان سەلیمی یەکەم بۆ ئەستەمبوڵ. هەروەك هەندێك لەگێڕانەوەکان ئەوەش دەڵێن: کەخەلیفە متوکل شمشێری خەلافەتی بەخشیبێ بەسوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانیو سوڵتانجلو بەرگی خەلافەتی لەبەرکردبێت لەمزگەوتی گەورەی ئەبو ئەیوبی ئەنصاری پاش مەراسیمی ئەیاصۆفیا.

هەرچۆنێك بووبێت، دەوڵەتی عوسمانی بوو بەناوەندی قورسایی لەجیهانداو سوڵتانەکەشی بوو بەخەلیفەی مسوڵمانان کەهیچ یەکێك رکابەرێتی نەدەکرد لەم نازناوەدا، جگە لەوەی کە بایەخدانی عوسمانیەکان بەم نازناوە مەزنە لەماوەی سەدەی نۆزدەی زاینییەوە زیادیکرد، بەشێوەیەك لەخەلافەتەوە زیندووبوونەوەی سەروەریو هەموو شانو شکۆو نفوزو پلەوپایەو هۆکارێکی بۆ بەرگری فشارەکانی دەوڵەتە ئەوروپیو کۆلۆنیالیزمیەکان لەسەر خەلافەتی عوسمانی لێوەرگرت.

مردنی سەلیمی یەکەم

سوڵتان سەلیمی یەکەم پاش بەدەست هێنانی سەروەرییەك بۆ دەوڵەتی عوسمانیو فراوانیەك لەروویەرو مەودای دەوڵەتەکەیداو هەڵگری نازناوی خەلافەتی نەمر گەڕایەوە ئەستەمبوڵی پایتەخت، لەکاتی جێگیربوونو نیشتەجێ بوونی، ئاژاوەیەکی شیعەکان لەناوچەی (توقادی ئەنادۆڵ) سالّی (925ك = 1519ز) هەڵگیرسا، سوڵتان یەکێك لەفەرماندەکانی سوپای بۆ ناردو توانی سەرکەوتوو بێت لەدامرکاندنەوەو لەناوبردنیدا. لەسالّی (926 = 1520ز) سوڵتان سەلیمی یەکەم پاش بەسەربردنی نۆ سالّ لەفەرمانڕەوایەتی کۆچی دوایی کرد.

سلێمانی یەکەم (سلێمانی قانونی، سلێمانی مەزن)

سلێمانی یەکەم (سلێمانی قانونی، سلێمانی مەزن)

سلێمانی قانونی بریتیە لەیەکێك لەناودارترین سوڵتانو خەلیفەکانی عوسمانی، لەنێوان سالانی (1495 – 1566ز) ژیاوەو بۆ ماوەی (46) چلو شەش ساڵ لەماوەی سالّی (1520ز)ەوە فەرمانڕەوایەتی کردووە، بەوەش دەبێتە خاوەنی درێژترین ماوەی فەرمانڕەوایەتی لەنێوان سوڵتانەکانی عوسمانیدا. لەماوەی فەرمانڕەوایەتیکردنیدا رووبەری دەوڵەتی عوسمانی زیادیکرد، بەشێوەیەك تا باکوری ئەمریکای والا کردو لەئەوروپاش دەوڵەتی مەجەری لەناوبردو شارەکانی ڤیەننا بەلگرادی گرت.

باوکی ناوی سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانیو دایکیشی ناوی (حەفصە سوڵتان کچی مەنکولی کرانی خانی قرم)ە. سوڵتان سلێمانی قانونی هەستاوە بەزۆر کاری بیناسازی، لەسەردەمی دەسەلاتو فەرمانڕەواییدا مزگەوتی سلێمانی لەلایەن بیناساز (سنان)ەوە بونیاد نراوە هەروەك هەستاوە بەهەڵمەتێکی بیناسازی لەشاری قودسو لەچوارچێوەشدا چاککردنەوەی پایەکانی قودسی ئێستا. هەروەك سوڵتان سلێمان ناسراوە بەوە کەیاسای داڕشتووە بۆ ڕێکخستنی کاروباری دەوڵەتو یاساکانیش ناسراوە بەناوی (یاسانامەی سوڵتان سلێمان)، واتە دەستوری سوڵتان سلێمان، ئەو یاسایانەش مانەوەو تاوەکو سەدەی نوزدەیەمی زایینیو جێبەجێکران، ئەوەش سەرچاوەی ناودێرکردنی سوڵتان سلێمان بوو بەنازناوی (سلێمانی قانونی)، بەلام فەرەنسیەکان بەنازناوی (سلێمانی مەزن) نازی سوڵتان سلێمانی قانونیان ناودێر کردووە. سوڵتان سلێمانی قانونی لەکاتی گەمارۆدانی شاری (سیکتوار) لەڕۆژی (1566/9/5ز) کۆچی دوایی کرد.

سەلیـــمی دووەم

سەلیمی دووەم

سەلیمی دووەم کوڕی سوڵتان سلێمانی قانونی لەنێوان ساڵانی (930 – 982ک/ کە دەکاتە 1524 – 1574ز) ژیاوەو بریتیە لەخەلیفەو سوڵتانی یانزەیەمی عوسمانیەکانو کەسێکی شاعیریش بووە، دایکی ناوی (ڕۆکسلان) بووە کە بەڕەچەڵەک ڕووسی بووە. سوڵتان سەلیمی دووەم دوای باوکی ساڵی (974 ک/ 1566ز) فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەست. دایکی کەلەگەڵیدا بووە هەستاوە بەهاندانی باوکی (واتە سوڵتان سلێمان) لەسەر کوشتنی هەردوو کوڕەکەی تری سوڵتان سلێمانی قانونی کە لەژنێکی تر بوون بۆئەوەی کوڕەکەی خۆی واتە (سەلیمی دووەم) بەتەنها فەرمانڕەوایەتی بگرێتە دەست.

سوڵتان سەلیمی دووەم سوڵتانێکی لاواز بووەو ژمارەیەک لە دەسەڵاتەکانی خۆی بەخشیوە بەوەزیرەکانی، کاتێکیش ڕێگری کرد لەبەخشینی بەخشش بۆ سەربازەکان، سەرپێچی دەرکەوت لەنێو سوپاداو ناچاربوو کەدیسان بەخشش بداتەوە، هەندێك دەگێڕنەوە کە ئەگەر شانو شکۆی دەوڵەتی عوسمانی نەبووایە لەرابردوودواو هاوکات هێزی وەزیرەکەی (محەمەد سەقلی) ، نەبووایە ئەوا دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی ئەم سوڵتانەدا دەرکەوت.

ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ نەمسا گرێداو تیایدا دانی بەوەدانا کەنەمسا مولْکو ماڵی لەوڵاتی مەجەڕدا هەیە لەبەرامبەر دانی سەرانەیەکی ساڵانە بەسەڵتەنەتی عوسمانی، هەروەها هاوپەیمانەکانی لەگەڵ پۆڵۆنیاو فەرەنسا نوێکردەوە.

هاوکات فەرەنسا لەسەردەمی سوڵتان سەلیمی دووەمدا نێرژە مەسیحیو تەشبیریە کاسۆلیکەکانی نارد بۆ نێوهاوڵاتیانو ڕەعیەتەکانی لەناوخۆی دەوڵەتی عوسمانیدا، بەوەش کارکردن دژی عوسمانییەکان لەناوخۆو پەروەردەکردنی مەسیحیەکان لەسەر پەیوەندی بەفەرەنساوە دەستی پێکرد. لەوڵاتی یەمەن شۆڕشو ڕاپەڕینێك بەفەرمانی (موتەهری کوڕی شەرەفەدین) بەرپابوو، سوڵتان سەلیمی دووەم سوپایەکی گەورەی بەسەرکردایەتی عوسمان پاشاو کۆمەکی سنان پاشای والی میسر ناردو توانیان بەسەر شۆڕشدا سەربکەونو لەناوی بەرن ساڵی (976ز).

هەروەها هەر لەسەردەمی سوڵتان سەلیمی دووەمدا قوبرس داگیرکرا. پاپا پەیمانێکی لەگەڵ ئیسپانیاو بوندوقیەدا گرێدا دژی عوسمانییەکانو لەم نێوەندەشدا ڕاهیبەکانی دورگەی مالْتاش پشتگیری پاپاو هاوپەیمانەکانیان کردو توانیان لەشەڕێکی دەریاییدا بەسەر عوسمانیەکاندا سەربکەون، بەڵام ئەو هاوپەیمانێتیە مەسیحیە جیاوازی تێکەوتو بوندوقیە ڕێکەوتننامەی پێشکەشکرد لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، بەوەش ساڵی (980ک) هەردوولا ڕێکەوتن.

هەرچی ئیسپانیابوو ساڵی (980ك) ولاتی تونسی داگیرکرد، پاشان عوسمانیەکان بەهەشت مانگ لەژێر دەستی ئیسپانیەکان گێڕایانەوە. هەروەها سولتان سەلیمی دووەم توانی بەسەر یاخیبوونێك لەمیرنشینی بغدان ساڵی (981ك) سەربکەوێتو لەناوی ببات.

دواجار لەڕۆژی (27ی شەعبانی 982ك)و دوای هەشت ساڵ لەفەرمانڕەوایەتیکردن، سولتان سەلیمی دووەمی عوسمانی کۆچی دوایی کرد.

موڕادی سێیەم

موڕادی کوڕی سەلیمی دووەمی کوڕی سلێمانی قانونی، بریتییە لەیەکێك لەخەلیفەکانی دەوڵەتی عوسمانی. ساڵی (953ك) لەدایك بووەو ساڵی (982ك) دوای مردنی باوکی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست، دوای ئەوەی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست فەرمانی کردووە بەقەدەغەکردنی خواردنەوەی مەی، بەڵام شۆڕشی ئینکیشاریەکان ناچاریان کرد کە واز لەم بڕیارە بهێنێت.

ولاتی پۆڵۆنیا چووە ژێر پاراستنی دەوڵەتی عوسمانیەوە ساڵی (983ك)، ئیمتیازاتەکانی بۆ دەوڵەتە ئەوروپیەکان (فەرەنساو بوندوقیە) نوێکردەوە.

شۆڕشێك لەمەراکیش لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی سولتان موڕادی سێیەمدا رووید، سەرکردەکانی ئەو شۆڕشە پەنایان بردبووە بەر پورتوگالیە مەسیحیەکان، لەکاتێکدا سولتانی مەراکیش داوای هاوکاری لە سولتانو خەلیفەی عوسمانی کردبوو بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەو بۆیە سولتان موڕادی سێیەم هێزێکی بۆ ناردو توانییان بەسەر پورتوگالییەکانو شۆڕشگێڕاندا سەرکەونو دەسەڵاتی شەرعیان بۆ فەرمانڕەواییکردنو دەسەڵاتەکەی گێڕایەوە لەمەراکیش.

هەر لەسەردەمی سولتان موڕادی سێیەمدا، عوسمانیەکان مردنی شا توهماسبی شای دەوڵەتی سەفەویو کوژرانی کوڕەکەیان ساڵی (984ك) قۆستەوەو سوپایەکیان ئاراستەکرد بۆ داگیرکردنی شاری کەرەجو ساڵی

(985ك) چوونە نێو شاری (تفلیس)ی پایتەختی دەوڵەتی سەفەوی‌و پاشان رۆیشتنەکەیان تەواو کرد رووەو شیروان لەناوچەی ئازەربایجانی باکورو توانیان ساڵی (986ك) بچنە نێویەوە. عوسمانیەکان داوایان لە خانی قڕم کرد (واتە دەسەڵاتداری ناوچەی قڕم) کەهاوکارییان بکەن لەشەڕکردنیان لەگەڵ سەفەوییەکاندا، بەڵام ئەوان ڕەفزیان کردەوە، بۆیە عوسمانیەکان سوپایەکیان نارد بۆ تەربیەت دانانی خان‌و سوپای عوسمانی گەمارۆی ناوچەکەیان دان.

لەم نێوەندەدا عوسمان پاشای سەرکردەی سوپای عوسمانی هەستا بەبەڵێندان بەبرای خانی قڕم بەوەی ئەگەر هاتوو یارمەتی عوسمانییەکانیدا، ئەوا پاش سەرکەوتنی عوسمانیەکان، ئەو دەکەنە فەرمانڕەوا، بۆیە براکەی خان ڕەزامەندی دەربڕی‌و هەستا بەکوشتنی (خان)ی برای بەژەهر، پاشان عوسمان پاشا چووە نێو هەموو پایتەختی خانەوە. بەگەڕانەوەی عوسمان پاشاش بۆ ئەستەمبوڵ، وەك سەدری ئەعزەم دەست نیشانکرا. سەفەوییەکانیش لەچەند جەنگێکدا بەرامبەر سەفەوییەکان تێکشکان بەمەش ناچاربوون تەنازول لەچەند ویلایەتێکی دەوڵەتەکەیان بکەن بۆ عوسمانیەکان.

شۆڕشێك رووید‌ا کەئەندامانی میرەکانی ئەفلاق‌و بغدان‌و ترانسلفانیا پێی هەستان‌و چوونە ریزی نەمساوە، عوسمانیەکانیش سنان پاشای سەدری ئەعزەمیان نارد‌و ڕۆیشت بۆیان‌و چووە نێو (بوخارست)ی پایتەختی ئەفلاقەکانەوە، بەڵام میری ئەفلاق توانی لەکۆتاییدا سەربکەوێت‌و عوسمانیەکانیش پاشەکشەیان کرد بۆ دوای ڕووباری دانوب‌و چەند شارێکیان دۆڕاند.

دواجار سوڵتان مورادی سێیەم لەساڵی (1003ك) کۆچی دوایی کرد.

محەمەدی سێیەم

محەمەدی سێیەم

محەمەدی سێیەمی کوڕی موڕادی سێیەمی کوڕی سەلیمی دووەم، بریتیە لەسیانزەیەم سوڵتانو خەلیفەی عوسمانی، لەنێوان ساڵانی (974 – 1012ك) کە دەکاتە (1566 – 1603ز) ژیاوە، لەساڵی (1595ز)یشەوە جڵەوی فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەست، سوڵتان محەمەدی سێیەم شاعیر بووە، لەبنەڕەتدا کوڕی کەنیزەکێکی شاری بندوقیەی ئیتاڵیایە، کەسوڵتان موڕادی سێیەمی باوکی کڕیو هەڵیبژارد بۆ خۆیو دایکی سوڵتان محەمەدی سێیەم کاریگەرییەکی گەورەی لەسیاسەتدا هەبووە. سوڵتان محەمەدی سێیەم خۆی سەرکردایەتی سوپای کردووەو بەسەر مەجەڕو نەمسادا لەروورداوی (کرزت) ساڵی (1005ك) سەرکەوتووە.

لەناوچەی ئەنادۆڵداو لەرۆژگاری فەرمانڕەوایەتیدا، یاخیبوونێك رووییدا لەلایەن ژمارەیەك لەو سەربازانەی کەلەجەنگی (کرزت) هەڵاتبوونو دەوڵەتی عوسمانی دووری خستبوونەوە بۆ ئەنادۆڵ، بۆیە سوپاکانی عوسمانی گەمارۆیان دان، سەرۆکی یاخیبووەکان ئامادەباشی دەربڕی بۆ خۆ تەسلیم کردن لەبەرامبەر ئەوەدا کەبیکەن بەکار بەدەستو والی (ئەماسیا)، سوڵتان محەمەدی سێیەمی عوسمانی رازیبوو، بەڵام جارێکی تر یاخیبوونەوەو هەستان بەهەڵگیرساندنی شۆڕشێکی نوێ، بۆیە عوسمانییەکان کوشتیانو براکەی دوای خۆی سەرکردایەتی شۆڕشەکەی کرد، بەوەش ویلایەتی بۆسنەی پێ بەخشرا.

هاوکات یاخیبوونو شۆڕشێکی تر کە بریتی بوو لەشۆڕشی خەیاڵە (السباه) لەئەستەمبوڵ هەڵگیرساو دەوڵەتی عوسمانی بۆ لەناوبردنی ئەم شۆڕشە پەنای بردە بەر هێزی ئینکاشارییەکانو بەکرداریش دەوڵەتی عوسمانی توانی بەسەر ئەم شۆڕشەدا سەربکەوێت پاش ئەوەی هەموو ئەو مزگەوتو شوێنانەی کەدەستیان پێگەیشتبوو خراپو تاڵانیان کردبوون. دواجار سوڵتان محەمەدی سێیەم لەساڵی (1012ز) کۆچی دوایی کرد.

ئەحمەدی یەکەم

ئەحمەدی یەکەم

ئەحمەدی یەکەم کوڕی محەمەدی کوڕی مـوراد (998 – 1062ك/ کـە دەکاتـە 1590 – 1617ز)، بریتیـە لەسولّتانی چواردەیەمی عوسمـانی ئـەم سـولّتانەش شـاعیر بـووەو دیـوانێکی چـاپکراوی هەیـە، سـاڵی (1603ز) گەیـشتۆتە دەسـەڵات. سەردەمەکەشـی سـەردەمی جـەنگو یـاخیبوونو شـۆڕش بـووە دژی دەوڵەتەکـەی، واتـە دەوڵەتی عوسمانی.

کاتێك دەسەڵاتی گرتە دەست تەمەنی تەنها (14) چواردە ساڵ بوو، لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیکردنیدا چەند شـۆڕشو راپـەڕینێك دژی دەوڵـەتی عوسمـانی رووبـداوەو هەڵگیرسـاوە، وەك بزوتنـەوەی (جـان پـۆلادی کـوردی) کەتێکشکاو ناچاربوو هەڵبێت بۆ ئیتاڵیا. لەلایەکی ترەوە شاعەببباسی سـەفەوی هەسـتا بـەداگیرکردنی ژمارەیـەك شـاری شـوێنکەوتەی دەوڵـەتی عوسمـانیو سـولّتان ئەحمـەدی یەکـەم ناچـاربوو کەرێکـەوتن بگرێتەبـەر لـەنێوان دەوڵەتەکـەیو دەوڵـەتی سـەفەویدا، لـەو رێکەوتنەشـدا عوسمانیـەکان هـەموو ئـەو ناوچـانەی کەپێـشتر سـولّتان سلێمانی قـانونی خـستبوویە سـەر دەوڵـەتی عوسمـانی لەزەوییـەکانی رووی دەوڵـەتی سـەفەوییەوە لەدەسـتیدا. دیسان دەوڵەتی عوسمانی رێکەوتنێکی لەگەڵ نەمسا گرێداو لەو رێکەوتنەشدا نەمسا خۆی رزگـارکرد لـەو سـەرانە ساڵانەیەی کەدەیدا بەدەوڵەتی عوسمانی. هەر لەسەردەمی دەسەڵاتی سولّتان ئەحمەدی یەکەمدا چـەند شـەڕێکی دەریایی لەنێوان کەشتیگەلی عوسمانیو کەشتیگەلی دەوڵەتـە ئەوروپییەکانـدا رووبـداو لەزۆربـەی ئـەو شەڕانەشـدا، سەرکەوتنو ئەنجامـەکانی بـەقازانجی ئـەوروپا کۆتـایی پـێ هـاتووە. بـەوەش ئیمتیـازاتی دەوڵەتـە ئەوروپیـەکان لەنموونەی فەڕەنساو ئینگلتەراو هۆڵەندا تازەبوویەوە لەسەر دەوڵەتی عوسمانی.

مستەفای یەکەم(مستەفاخان)

مستەفای یەکەم(مستەفاخان)

سولّتان مستەفای یەکەم، واناسراوە کە عەقڵی لاواز بووەو دووجـاریش دەسـەڵاتی گرتۆتـە دەسـت. مـستەفای یەکەم کوڕی محەمەد، لەنێوان سـاڵانی (1592 – 1639ز) ژیـاوە، دووجـار هەختـی دەسـەڵاتی گرتۆتـە دەسـت، لەجاری یەکەمدا بۆمـاوەی سـێ مـانگ سـاڵی (1617ز)و لـەجاری دووەمـدا (7) حـەوت مـانگ سـاڵی (1623ز). وادەگێڕنەوە کەعەقڵی تەواو نەبووبێت.

دوای مردنی سوڵتان محەمەدی یەکەم، پێویست بوو کەکۆڕی گەورەی سوڵتان لەسەر تەختی فەرمانڕەویی دابنیشێت لەگەڵ جێگرەکەی کە (عوسمانی دووەم)بوو، بەڵام سەرەتاکانی پێگەیشتنی خێراو سیاسەتی بەهێزو سروشتی توند کە لەکەسایەتی وەلی عەهددا دەرکەوت زۆرێك لەپیاوانی دەوڵەتی عوسمانی ترساندو فێڵیان کرد لەسەر ئەوەی کە لەسەڵتەنەتو دەسەڵاتدا جێگیری نەکەن، لەم پلانەشدا ژنی سوڵتانی کۆچکردوو کەناوی (کوسم مهبیکر) بوو بەشداری کرد کە مااڵو سامانە زۆرەکەی‌و زیرەکی‌و فێڵو پلانەکانی خەرجکردبوو بۆئەوەی دانیشتنی عوسمانی دووەم لەسەر تەختی دەسەڵات قەدەغە بکاتو رێگری لێبکات، هەموو ئەوەش کەدەیویست، ئەوانەی کە بەکارەکە هەڵدەستانو یاساو دابو نەریتەکانیان بەدەست بوو، ئەمانەیان تێپەڕاندو (مستەفای کوڕی محەمەد)یان لەتەختی دەسەڵات دانیشاند کە لەبنەڕەتدا برای سوڵتان ئەحمەدی یەکەمی عوسمانی بوو. سوڵتان مستەفای یەکەم لە بەدبەختترین سوڵتانەکانی دەوڵەت بوو، پێش ئەوەی تەختی دەسەڵات بگرێتە دەست، ژیانی بەکەنارگیری بەسەر بردبوو، هەروەها عەقڵی لاوازو بیرکۆڵو بێ ئەزموون بوو، لەبنەڕەتیشدا شیاو نەبوو بۆ ئەم پلەو پایەیە، بەڵام پیلان گێڕان وپستیان گاڵتە بەتواناکانی دەوڵەت بکەن لەپشتی دەرکەوتنی ئەم سوڵتانەوە. سوڵتانی نوێ نەیدەتوانی لەپلەو پایەکەیدا بەم شێوەو دۆخە خراپە بمێنێتەوەو تەنانەت ئەم رەوشو بارودۆخەشی رێگەی پێنەدەدا کەگوندێکی بچوك بەڕێوە ببات، ئیتر چۆن دەیتوانی دەوڵەتێکی مەزنو پەڵو پۆداری فراوانی وەك دەوڵەتی عوسمانی بەڕێوەببات، بۆیە پاش سێ مانگ بەنزیکەیی کەنارگیر کرا لەپلەو پایەکەی‌و عوسمانی دووەم دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی گرتە دەست لەڕۆژی (1ی رەبیعولئەوەلی 1027ك/ کە دەکاتە 1618/2/26ز).

گەڕانەوەی سوڵتان مستەفای یەکەم بۆ فەرمانڕەوایی

کاتێك ئاژاوەی گەورەی نێوان عوسمانییەکان کلێپەی سەند لەڕۆژی (18ی رەجەبی 1031ك/ کە دەکاتە 1622/5/19ز)، سوڵتان عوسمانی دووەم ویستی کۆنترۆڵی بکات، بەڵام کارەکان لەدەستی دەرچوونو چوونە دەستی تاقمێك کەرزگاریان نەدەبوو لەبارودۆخەکان تەنها مەگەر بەتیرۆرکردنی سوڵتان عوسمانی دووەم نەبێت، پێش ئەوەی سوڵتان بەسەر ئەماندا سەربکەوێتو تێکان بشکێنێت. بۆیە لەڕۆژی (18ی رەجەبی 1031ك/ کەدەکاتە 1622/5/19ز) شۆڕشگێڕانو ئاژاوەچییەکان لەمزگەوتی گەورەی فاتیح کۆبوونەوە، دەروونیان پڕبوو لەتووڕەیی‌و غەریزەی تۆڵەسەندنەوەو رزگاربوون. مێژوونووسان لەسەر ئەو تووڕەییە بێ عەقڵیە ناوی (بیسەروبەرەیی عوسمانیەکان)یان بەسەردا بڕیوە لەمێژوودا، پاش کۆبونەوەی شۆڕشگێڕان، دواتر رووبان کردە گۆڕەپانی سوڵتان ئەحمەدو داواکاریەکانیان راگەیاندو داوایان کرد کەسوڵتان شەش کەس لەپیاوانی دەوڵەت لەسێدارە بدات، لەریزی پێشەوەیاندا (عومەر ئەفەندی) مامۆستای سوڵتان. شۆڕشگێڕان بڕوایان وابوو کە ئەو خاوەنی راستەقینەی ریفۆرمو چاکسازییە، بەڵام سوڵتان داواکارییەکەی رەفزکردنەوەو بەئاشکراش هەڕەشەی لێکردن.

شۆڕشگێڕان چوونە نێو کۆشکی سوڵتانەوە دوای ئەوەی دەرگاکانی کرابوونەوە بەبێ بەرگری بەهۆی خیانەتو ناپاکییەوە، لەقاتی یەکەمدا کۆبوونەوە، لەپشتی شۆڕشگێڕانەوە (کوسم مهیبکر) دایکی سوڵتان مستەفا راوەستابوو، زۆرێك لەپیاوانی کۆشکی سوڵتانی ئامادەباشو دەست خەڕۆ کردبوو، هەروەها پارەیەکی بێشوماری پێشکەش کردبوونو بەڵێنێکی دەستکراوانەشی بەشۆڕشگێڕان دابوو.

زانایان بڕوایان وابوو کەدەتوانری سوڵتان بگێڕدرێتەوەو ناچاربکرێ لەسەر رێگەی راست، بەڵام داوایان نەدەکرد لابرێت لەدەسەڵات، بەڵام ئینکیشارییەکان شمشێرەکانیان بەرزکردەوەو کارەکەیان شاردەوەو سووربوون لەسەریو تیایدا رابردوبوون، لەوڵاشەوە زانایان دەستەوستان بوون بەوەستاندنی سەرکێشیەکانیان، شۆڕشگێڕەکان ناچاربوون لەسەر رێبازەکەی خۆیان بڕۆن، ئەوەبوو سوڵتان عوسمانی دووەمیان لابرد لەدەسەڵاتو بەیعەتیان دا بەسوڵتانی پێشوو (مستەفای یەکەم)، کە لەپێشووتردا لەمێژووی عوسمانیەکاندا لەسەردەمی رۆژگاری سوڵتان محەمەدی فاتیحیەوە شتی وا رووینەدابوو، کەبریتی بوو لەوەی دانانی سوڵتانێك بەڕێوەچوو کەپێشتر دانیشێنراوەو لابراوە لەسەر تەختی دەسەڵاتو سەڵتەنەت.

سوڵـــــتان عوسمانی دووەم

بارودۆخی سەردەمی سوڵتان عوسمانی دووەم

عوسمانی دووەم، بریتیە لەسوڵتانی شانزەیەمی عوسمانی، لەنێوان سالانی (1604 – 1622ز) ژیاوە، کەنارگیرکراوە لەدەسەڵات دوای ماوەیەك لەفەرمانڕەوایەتیکردن کە پێنج سالّی تێنەپەڕاندبوو، دوای ئەوە زیندانی کراو لەداردراو کوژرا، لەکاتێکدا تەمەنی (18)هەژدە سالّی تێنەپەڕاندبوو.

سوڵتان عوسمانی دووەم شاعیرو خۆشنووسێکی کارامەبوو، هەروەها زۆر حەزی لەسوارچاکی بوو، زۆریشی خۆشدەویست‌و کۆمەڵێك لەباشترین ئەسپەکانی هەبوو. سوڵتان ئەحمەدی یەکەم لەماوەی کۆتایی فەرمانڕەوایەتیکردنیدا شارەزاییەکی فراوانی لەسوڵتان عوسمانی دووەمەوە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت

چـنگ کـەوت، بۆیـە سـوڵتان عوسمـانی دووەم بـوو بەسـوڵتانێکی تازەپێگەیـشتوو کـە کەسـێکی بەهرەمەنـدو بەئـەزموون بـوو، تواناکـانی لەفەرمانڕەوایەتیکردنیـدا دەرکـەوت کـە لـەتوانای سـوڵتانەکانە مەزنـەکانی دەوڵـەتی عوسمانی دەچوو، لەوکاتانـەدا کەئومێـدی رەعیەتـەکان تازەبوونـەوە بۆئـەوەی ئـەم سـوڵتانە بەڵێنـدەرە بتـوانێ گەنجێتی بۆ دەوڵەتی عوسمانی بگێڕێتەوە، دەستی قەدەر پێی گەیـشتو بـەلاوێتی کۆچـی دوایـی کـرد، ئـەوەش لەڕۆژی (23ی زی لقەعدەی 1026ك/ کەدەکاتە 1617/11/22ز).

سەردەمی فەرمانڕەوایەتیکردنی عوسمانی دووەم

عوسمانی دووەم سوڵتانێکی تێگەیشتوو ڕۆشنبیربوو سەرەڕای بچوکی لەتەمەندا، زۆر شتی دەربارەی مێـژووی ئەوروپا خوێندبوویەوە، شیعری دەڕازاندەوەو دادەنا، جەستەیەکی بەهێزو لەشو لارێکی سـاغو توانایـەکی باشـی لەزۆرانبازیو زاڵبوون بەسەر رکابەرێکانیدا هەبوو، بەم سیفەتانەش جیادەکرایەوە.

عوسمانی دووەم لەسەر تەختی دەسەڵات دانیشتو لەبیرو هۆشـیدا هەسـتان بەئەنجامـدانی هەنـدێ چاکسازی مـەزن لەدەوڵەتـدا هـەبوو، هـەروەها گـۆڕینو ئـاڵوگۆڕ پێکردنـی سیـستمی بـەڕێوەبردنی دەوڵەتەکـەی لەهـەموو بوارەکاندا، بەڵام کەسێکی پەلەبوو، زیاتر بڕوای بەبازدان هەبوو لەوەی بڕوای بەپلەبەندی هەبێت، ئەوەش بەهۆی ئەوەی کەتەمەنی لەو کاتەدا زیاتر لەسیانزە سـاڵو چـوار مـانگ بـوو، بـەڵام پێگەیـشتوو بـوو، لـەرووی عەقڵـەوە کەسێکی بەهرەمەندیش بوو.

پێکدادان لەگەڵ ئینکشارییەکاندا

دەوڵەتی عوسمانی چووە جەنگێکەوە دژی پۆڵۆنیـا لەسـەر ئـەوەی کـەپۆڵۆنیا تـەدەخولی کردبـوو لـەکاروباری ویلایەتی بغدان (کەدەیکردە سێ یەکی ولاتی ڕۆمانیا)و ئەوکاتەش ئەو ویلایەتە شوێنکەوتەی دەوڵـەتی عوسمـانی بوو.

سوڵتان خۆی دەرچوو لەئەستەمبوڵەوە بۆ جـەنگو سـەرکردایەتی هەڵمـەتێکی سـەربازی کـرد لـەڕۆژی (29ی جـەمادی کۆتـایی 1030ك/ کـە دەکاتـە 1621/5/12ز) و نزیکـەی (100) سـەدهەزار سـەربازی لـەخۆدەگرت، سـوپای عوسمـانی سـەرکەوتنێکی ئاشـکرای دەرخـستو لەسـەرکەوتنی تـەواو نزیـك بوویـەوەو بەهـەزارەها دیلـی پۆڵۆنی کەوتە دەستی عوسمانییەکان، پۆڵۆنیا ناچاربوو بۆ ڕێکەوتن، بەڵام سوڵتانی لاو ئارەزووی نەبوو ڕێکـەوتن ئـەنجام بـدات، سـەرکەوتن بەتـەواوی نزیـك بووبوویـەوە، بـەڵام سـەربازە ئینکـشارییەکان ناچـاریان کـرد لەسـەر

رێکەوتنو لەگەڵ ئارەزووەکانی خۆیاندا هێنایانە خوارەوە، بەوەش رێکەوتنی گرێدا لەگەڵ پۆڵۆنییەکاندا لەڕۆژی (20ی زی لقەعدەی 1030ك/ کە دەکاتە 1621/10/6ن).

سوڵتان عوسمانی دووەم دیقی کردبوو لەداخی ئینکشارییەکان بەهۆی هەڵوێستە سەرشۆڕەکەیانەوە، بۆیە پڕۆسە سەربازییەکانی وەستاندو رێکەوتنی گرێدا بێ ئەوەی هەموو ئامانجەکانی لەو جەنگەدا بەدەست بهێنێ. بۆیە سووربوو لەسەر خۆرزگارکردن لەئینکشارییەکان کاتێك دەرفەتی بۆ ڕەخسا.

بێسەرو بەرەیی عوسمانییەکان

سوڵتان عوسمانی دووەم بیری لەچاکسازی گشتی لەهەموو پارچەکانی دەوڵەتدا کردبوویەوە، هەڵوەشاندنەوەی پێکهێنانی ئینکشاریو پێکهێنانی سوپای ناوەندی نوێ بەسەر بایەخدانەکانیدا زاڵبووبوو، بیرۆکەی چاکسازی کردنی دامەزراوەکان لەدەوڵەتدا لەبیروبۆچوونی (شێخ عومەر ئەفەندی)ی مامۆستای سوڵتان عوسمانی دووەم بوو. سوڵتان پەلەی کرد بۆ ریفۆرم بەبێ ڕەچاوکردنی شعوری خەڵکیو کامەیە هۆکاری ترسی ئەوان، هەروەك سەرکەوتنی چاکسازییەکان پێویستی بەئامادەکردنی کادری نوێی راهێنراو هەبوو، بەڵام ئەم کادرانە دەستەبەر نەبوو بوو، سوڵتان بڕوای وابوو کە ئەوەی یاسایەو لەکۆیداو کەی بیەوێت ریفۆرم ئەنجام بدات بەئاماژەیەك لێیەوە بەدەست دێت.

ئینکشارییەکان ئەو دەرفەتەیان قۆستەوە کەزانیان سوڵتان عوسمانی دووەم سوورە لەسەر جێبەجێکردنی فەریزەی حەج، بۆیە سەرپێچی خۆیان راگەیاندو ڕەفزیان کردەوە کەسوڵتان هەستێت بەسەفەرکردن بۆ حەج، لەم کاتەشدا فەتوای زانایانی عوسمانی هەبوو بەوەی سەرقاڵبوون بەکاروباری دەوڵەتەوە خواپەرستیو بەندایەتیەکە لەسەروی حەجەوە، چونکە مەراسیمی حەج لەو ڕۆژگارەدا کاتێکی درێژی دەخایاند.

چەند کاتژمێرێك تێنەپەڕیبوو لەراگەیاندنی سوڵتانو سووربوونی لەسەر سەفەرکردن بۆ بەجێهێنانی حەج، تاوەکو ئەوە بوو تاقمی ئینکشارییەکان کۆبوونەوە لەگۆڕەپانی سوڵتان ئەحمەد ئیمام (کۆشکی توب قابی)کەلەوێشدا سوڵتان عوسمانی دووەمی لێبوو، شۆڕشگێڕان ئەو فەتوایەیان لەگەڵ خۆیاندا هەڵگرتبوو کەلەلایەن شێخی ئیسلام (ئەسعەد ئەفەندی)یەوە بەدەستیان هێنابوو کەدەڵێ: " پێویست ناکا حەجی پاشاکانو مانەوە لەشوێنەکانیان، بەرپاکردنی دادپەروەری لەپێشترە بۆیان بۆئەوەی ئاژاوە دروست نەبێت ". لێرەدا پشگیرییەکی رووڕو ئاشکرای زاناکان بۆ ئینکشارییەکان دەبینرێت، زانراویشە کەهەر سەرپێچیەك لەمێژووی عوسمانیدا ئەگەر زاناکان پشتگیرییان نەکردبێت، ئەوا سوڵتان توانیویەتی کپو خامۆشیان بکاتەوە. هاوکات رووبەشی نەداوە کەهیچ سوڵتانێك توانیبێتی سەرپێچیو یاخیبوونێکی سەربازی دابمرکێنێتەوە کەزاناکان پشتگیرییان لێکردبێت. سوڵتان عوسمانی دووەم بەتوندو تیژیو کۆڵنەدانەوە ڕووبەڕووی سەرپێچیو یاخیبوونی ئینکشارییەکان بوویەوەو سووربوو لەسەر گەشت کردن، تەنانەت فەتواکەی دڕاندو بەرووی سەرکردەکانی

ئینکشارییەکان فڕێیداو بەمەش ئاگری ئاژاوە کڵپەی سەندو زیاتربوو، لەولاشەوە ئینکشارییەکان کارەکەیان پێشتر شاردبوویەوە ئیتر ئەو چرکە ساتە هات بۆ ئاشکراکردنی نیەتو مەبەستەکانیانو هەموو ئەو شتانەی تر کە لەسنگیاندا شاردبوویانەوە.

سوڵتان عوسمانی دووەم شاری (بۆرصە)ی کردبووە پایتەختی کاتیی بۆخۆیو سوربوو لەسەر جوڵاندنی هێزی سەربازی چڕ لەویلایەتەکانی ئاسیاوە تاوەکو بەهۆیەوە بتوانێ بەسەر ئینکشارییەکاندا سەربکەوێت، لەکاتێکدا دەیانزانی کەسوڵتان دەیەوێت چی بکات، کاتێك سوڵتان سووربوو لەسەر گەشت کردن بۆ بەجێهێنانی حەج، ئەم هەڵوێستەی سوڵتانیان کردە ترۆپکی هەڵگیرساندنو کڵپەسەندنی شۆڕشەکەیانو راگەیاندنی یاخیبوونو سەرپێچیەکەیان. کاتێك سوڵتان کڵپەسەندنی ئاژاوەکەی بینی، ویستی کۆنترۆڵی بکات، بەڵام کاروبارەکانی لەدەستی دەرچووبوونو کەوتبووە دەستی گروپێکەوە کەدەیانزانی رزگاربوونیان نیە، تەنها مەگەر بەتیرۆرکردنی سوڵتان نەبێت، پێش ئەوەی سوڵتان بەسەریاندا سەربکەوێت. بۆیە لەڕۆژی (18ی رەجەبی 1031ك/ کە دەکاتە 1622/9/19ز) ئاژاوەگێڕان لەمزگەوتی فاتیح کۆبوونەوەو دواتر چوونە گۆڕەپانی سوڵتان ئەحمەدو داواکارییەکانیان ئاشکراکردو سوڵتان بەئاشکرا هەڕەشەی لێکردن.

کوژرانی سوڵتان عوسمانی دووەم

لەسەرەتاوە سوڵتان عوسمانی دووەم هەڵهات بۆ شاری (بۆرصە)و ویستی بەرگری بکات، بەڵام نەیتوانی، چونکە شۆڕشگێڕە یاخیبووەکان ڕێگەیان بڕیبوو، بۆیە پەنای بردە دەرگای ئاغای بارەگای ئینکشارییەکان لەسلێمانیو شەوەکەی لەوێ بردەسەرو لەبەیانی ڕۆژی کۆتایی شۆڕشدا (9ی رەجەبی 1031ك/ کەدەکاتە 1622/5/20ز) سوڵتان وتارێکی بۆ تاقمی یاخیبوو ئینکشارییەکان دا، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو لەراکێشانی دڵی ئەوان بەلای خۆیداو نەشیتوانی بەسەر هەوڵوێستەکەشیاندا زاڵ بێت. کەسە ژیرو عاقڵەکانی نێو ئینکشارییەکانیش دەستەوستان بوون لەوەدا کەپارێزگاری بکەن لەژیانی سوڵتان، بۆیە یاخیبووان سوڵتان عوسمانی دووەمی لاویان لەناوبردو بردیان بۆ (یەدی قولە) قەڵای حەوت بورج کە بوو بوو بەزیندانی فەرمی دەوڵەتو لەوێ کوشتیان. ماوەی دەسەڵاتی سوڵتان عوسمانی دووەم چوار سالّو سێ مانگ بەردەوام بوو، درێژەی کێشا، لەو ماوەیەدا سوڵتان هەستا بەئەنجامدانی چەند چاکسازییەك، بەڵام ئینکشارییەکان ڕووبەڕووی بوونەوەو بەرگرییان کرد، هاوکات سەربزێوی کردنی لەهەندێ کاتدا بوو بەهۆی لەخۆبایی بوونی سوڵتان، وەك کوشتنی براکەیو جێگرەکەی کەناوی (محەمەدی کوڕی سوڵتان ئەحمەدی یەکەم) بوو لەڕۆژی (18ی سەفەری 1030ك/ کە دەکاتە 1621/1/12ز) لەکاتێکدا تەمەنی لە شانزە ساڵی تێنەپەڕیبوو، بۆیە هەستان بەئەنجامدانی نموونەی ئەم هەڵسوکەوتو ڕەفتارە گەمژانە هۆکارێك بوو لەبڵاوبوونەوەی ڕق لێبوونەوە لەدژی، هاوکات براکەشی زۆر باش بوو، لەکاتی مردنیدا براکەی دوعای کرد هەمان سزای تووش بێت کەزانراوە لەمێژووی عوسمانیدا.

مورادی چوارەم

مورادی چوارەم

مورادی چوارەمی کوڕی ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی مورادی کوڕی سەلیمی کوڕی سلّیمانی قانونی موڕی سەلیمی یەکەمی کوڕی بایەزیدی کوڕی محەمەدی فاتیحەو یەکێکە لەهەژدەیەمین سوڵتانو خەلیفەکانی عوسمانی، لەنێوان ساڵانی (1018ك/ کە دەکاتە 1612ز) ژیاوە.

ماوەی (17) سالّ فەرمانڕەوایەتی کردووە، لەماوەی سالّی (1032ك/ کە دەکاتە 1623ز) لەوکاتەشدا تەمەنی ((11) سالّی زاینی بوو. لەسەدەمی ئەم سوڵتانەدا شاری بەغداد چووەتە ریزی دەوڵەتی عوسمانیەوە لەسالّی (1639ز)، سوڵان زۆر حەزی بە شیعر کردووەو ژەنیارێکی مۆسیقی ناوازەش بووە.

سوڵتان مورادی چوارەم کاروباری خەلافەتو دەسەڵاتی عوسمانی دوای کەنارگیرکردنی مامی (مستەفای یەکەم)بوو لەسالّی (1032ز) گرتۆتە دەست. کاتێك دەسەڵاتی گرتۆتە دەست تەمەنی بچووك بووەو بەمەش لەسەرەتاوە ئینکشارییەکان بەسەریدا زاڵ بوون.

لەبەغداد یاخیبونێك رووبداو سوڵتان سوپایەکی بۆ نارد، بەڵام سەفەوییەکان چوونە نێو بەغدادو دەستیان بەسەردا گرت، دوای مردنی شاعەببباس کوڕە بچووکەکەی شوێنی باوکی گرتەوەو عوسمانییەکان ئەم دەرفەتەیان قۆستەوەو گەمارۆی بەغدادیان دا، بەڵام نەیانتوانی بچنە نێویەوە. ئینکشارییەکان ڕاپەڕینو سوڵتان تەمەنی گەورە بووبوو، بۆیە لەرووباندا وەستاو سەری ئاژاوەکانی ناویانی کوشت، بۆیە ئەوانیش ترسانو دانیشتن.

هەروەها یاخیبونێك لەچیای لوبنان لەلایەن فەخرەدینەوە رووبداو والی عوسمانییەکان لەدیمەشق بەسەریدا سەرکەوتو فەخرەدینی بەدیلی گرتو ناردی بۆ ئەستەمبوڵ، بەڵام سوڵتان ڕێزی لێگرت، سەرەڕای خراپەکردنیو

ناپاکی، ئەو ڕێزگرتنەش نەوەی فەخرەدینی هانداو دەستی کرد بەجموجۆڵ، بەڵام سوڵتان چاوی بەم مەسەلەیەدا گێڕایەوەو فەخرەدینو کوڕە گەورەکەی کوشت. سوڵتان خۆیشی چوو بۆ سەفەوییەکانو چووە نێو تەبرێزی پایتەختیان ساڵی (1045ك)و دواتر گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ، بەوەش ورەی سەفەوییەکان بەهێزبوو، توانیان سوپای عوسمانییەکان تێکبشکێنن، بۆیە دیسان سوڵتان گەڕایەوەو چووە نێو شاری بەغداد ساڵی (1048ك) بەمەش ڕێکەوتن لەنێوان هەردوو دەوڵەت تەواو بوو ساڵی (1049ك).

دواجار سوڵتان مورادی چوارەم ساڵی (1049ك) مردو تەمەنی سیو یەك ساڵ بوو.

ئیبراهیمی یەکەم

ئیبراهیمی یەکەم

ئیبراهیمی یەکەم (1615/11/5 – 1648/8/12ز) یەکێك لەسوڵتانەکانی عوسمانی بووەو ماوەی فەرمانڕەواییکردنی لەنێوان ساڵانی (1640 – 1648ز)بووە. ناوی ئیبراهیمی کوڕی ئەحمەدی کوڕی محەمەدە. ساڵی (1024ك) لەدایکبووەو دەسەڵاتی دوای مردنی براکەی (سوڵتان مورادی چوارەم) گرتۆتە دەست ساڵی (1049ك) ئەو ڕۆژەی فەرمانڕەوایەتی تەسلیم کراوە تەمەنی بیستو پێنج ساڵ بووە.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیدا قۆزاقەکان شاری (ئازاق)یان داگیرکردوەو سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم سوپایەکی نارد بۆ بەرپەرچ دانەوەیان ساڵی (1052ك).

هەر لەڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتیکردنیدا دورگەی (کریت)ی ساڵی (1055ك) گرتووە، ویستی سەرکردەکانی ئینکشاری کەدژایەتییان دەکرد لەناو بەرێت، بەڵان ئینکشارییەکان زانیانو پلانیان لێ گێڕا و لەدەسەڵات

کەنارگیریان کردو کوڕە بچووکەکەی کەناوی (محەمەدی چوارەم)بوو، دەسەڵاتی گرتەدەست کەتەمەنی زیاتر نەبوو لە (7) ساڵانو ئەم ساڵەش کە دەسەڵاتی تێدا گرتە دەست، ساڵی (1058ك). دوای (10) رۆژ خەیالە (کەکەنیزەکێك) ئارەزووی کرد کەئیبراهیمی یەکەم بگێڕێتەوە، بۆیە ترسا لەکارەکەی بەوەی بێتە هۆی کەنارگیرکردنیو تۆڵەی لێ بسێننەوە، ئینکشارییەکان پێیان زانیو پەلەیان کردو لەو ساڵەدا سوڵتان ئیبراهیمی یەکەمیان(1058ك) کوشتیان.

ماوەی فەرمانڕەوایی ئیبراهیمی یەکەم

ئیبراهیمی یەکەم پاش مردنی براکەی سوڵتان مورادی چوارەم لەڕۆژی (16ی شەوالی 1049ك/ کە دەکاتە 1640ز) دەسەڵاتی گرتۆتە دەست، ماوەی فەرمانڕەوایەتیکردنی لەسەردەمی هەردوو برا ترسناکەکەیدا (عوسمانی دووەم و مورادی چوارەم) بردۆتەسەر دوور لەهەر کارو وەزیفەیەك، هەروەها کوژرانی هەرچوار برا گەورەکەی بەچاوی خۆی بینیوە، سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم مایەوەو چاوەڕێی چارەنووسی ئەوانی دەکرد، ئەم دیمەنەش وایلێ کردبووکە کەسێکی هەڵچوو تووڕەو نائارام بێتو لەسەر شتێك سەقامگیر نەبێت، هەروەك نەیتوانی بەدەست هێنانە زانستیەکەی تەواو بکاتو بەمەش دیسان لێهاتوویی سەربازی بەدەست نەهێنا بەهۆی ئەو کەنارگیریەی کەبەسەریدا سەپێنراوبوو، لەسەرەتای فەرمانڕەوایەتیکردنیدا هەوڵیدا وەك سوڵتان مورادی چوارەمی برای بێت، بەڵام هیچ سیفەتێکی وای نەبوو، بۆیە کاروباری دەوڵەت تێکچوو، بەدوایدا سەدری ئەعزەمەکانی کەنارگیردەکردو دووری دەخستنەوە یاخود هەندێجار دەیکوشتن، لەبەرئەوەی دەوڵەی عوسمانی لەسەردەمی سوڵتان مورادی چوارەمدا شانو شکۆی بۆ گەڕابوویەوە، بەڵام کەمتەرخەمیو لێنەهاتووی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەمو لاوازی سیاسەتەکەی کاریگەریەکی بەهێزی لەجەستەی ئەم دەوڵەتە گەورەیە جێنەهێشت.

سیاسەتی ناوخۆی ئیبراهیمی یەکەم

لەپێناوی ئەوەی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم جێگیرێك بۆخۆی بەدەست بهێنێ، بنەماڵەی عوسمانیەکان لەقڕکردنی رزگاریان بووبوو. سوڵتان زۆربەی کاتەکانی لەگەڵ کەنیزەکو کچەکانی کۆشکدا بەسەردەبرد، دایکی سوڵتان (کوسم مهیبکر) لەم ڕێگەیەدا پاڵی پێوەدەنا بۆئەوەی بتوانێ دەست وەردات کاروبارەکانی دەوڵەت، سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم وەك نموونەی سوڵتان مورادی سێیەم ناسرابوو بەڕۆچوونو نغرۆبوونی لەگاڵتەو ئارەزووبازیداو سەرقاڵبوونی تاڕادەی بێ نرخیو بێ ئەرزشی.

بەهۆی ئەم ژیانە ئارەووبازیو زیادەڕۆییەوە کەسوڵتان تێیدابوو، ژنانی حەرامسەرای سوڵتان دەستیان وەردەدایە کاروباری دەوڵەتو نفوزی خۆیان خستبووە دامو دەزگا حکومیەکانەوە، کاریگەری ئەم ژنانو حەرامسەرایانەی کۆشک گەیشتبووە ئاستێك کەسوڵتان ئیبراهیمی یەکەم وایلێکردبوو سەدری ئەعزەم (قەرە مستەفا پاشا) بکوژێتو ئازایەتی سەدری ئەعزەم لەدژایەتیکردنی دەوڵەتی سەفەویدا لای سوڵتان هیچ شەفاعەتێکی بۆ نەکرد. پاشان (یوسف پاشا)ی سەرکردەی هەڵمەتی دەریایی بۆ سەر دورگەی (کریت)یش کوشت. بەم رەفتارو هەڵسوکەوتانەی سوڵتان، دەوڵەتی عوسمانی پیاوە بەتواناکانی لەدەستدا کەبەڕێوەبردنی کاروبارەکانیان گرتبووە ئەستۆ، ئەو کەسانەش جێگەیان دەگرتنەوە هیچ تواناو پلەو پایەیەکی ئەوانیان نەبوو، بەوەش تادەهات کاروبارەکان خراپتر دەبوو، مردنی شێخو لئیسلام (یەحیا ئەفەندی) دەوڵەتی عوسمانی رەگەزێکی گرنگی لەرەگەزەکانی هاوسەنگی گەورە لەدەستداو بەمەش سوڵتان بوو بەخاوەنی شارەزاییەکی کەمو نێچیری دەستوپێوەندە لاوازەکانیو ئەمەش پاڵی پێوەنا بۆ ژیانی ئارەزووبازی. پڕوپوچی زیادیکردو وای لەسوڵتان ئیبراهیمی یەکەم کرد کەدووجار هەستی بەکوشتنی مەسیحیەکان لەئەستەمبوڵ، تاوەکو (ئەسعەدزادەو ئەبو سەعید ئەفەندی) شێخو لئیسلام لەرووبدا وەستانو بەئاگایان هێنایەوە لەهەستان بەنموونەی ئەم کارانە.

داگیرکردنی دورگەی کریت

سەرەڕای ئەو دۆخە خراپەی کەدامو دەزگاکانی حکەمەتی عوسمانی لەسەری بوو، هەروەها جگە لەوەی کەژنانی کۆشك نفوزی خۆیان خزاندبووە ئەو دامو دەزگایانەوە. بەڵام دەوڵەت بەبەهێزی مابوویەوەو کاریگەری زۆری نەبوو بەهۆی پەلکوتانی سوڵتانو گەورە پیاوانی دەوڵەتەوە. سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم لەکاتی بەئاگاهێنانەوەی بۆ بەدواداچوونی پلەوپایەکەی هەستا بەگرتنی دورگەی کریت، سەربەخۆیی ئەم دورگەیە لەنفوزی دەوڵەتی عوسمانی کارێك بوو جێگەی واق وڕمان بوو، بۆیە دەوڵەتێکی گەورەی وەك دەوڵەتی عوسمانی کە کەشتیگەلی هەمیشەیی لەزەریای ئەتلەسیدا هەبوو، دورگەی کریتی واز لێهێنابوو کە کەوتبووە نێو دەستەکانیەوەو ملکەچی کۆماری بوندوقیەبوو.

کاتێك ئەوە رووبدا کە کەشتیەکی عوسمانی کە پیاوو ژنو منداڵی هەڵگرتبوو، کەوتە دەستی سەربازەکانی قەدیس (یوحەننا)و بارەگاکەی دورگەی مالتابوو، کەشتیەکەش لەڕێگەدابوو بەرەو حیجاز، ئەو چەتە دەریاییانە هەستان بەکوشتنی پیاوانی نێو کەشتیەکەو بەدیلگرتنی ژنو منداڵەکانی ناوی.

لەئاکامی ئەم رووداوەشدا دەوڵەتی عوسمانی بڕیاری دەستگرتنی بەسەر دورگەی کریتدا، سوڵتان ئیبراهیم بەجدی سەردانی خەزێنەی چەکو تەقەمەنیە دەریاییەکانی کردو خۆی سەرپەرشتی ئەو ئامادەکارییەی کرد، هەروەها فەرماندەیەتی گشتی بەخشی بە (یوسف پاشا)و هەڵمەتە دەریاییەکەی عوسمانییەکان لە (5ی ڕەبیعولئەوەلی 1055ك)/کە دەکاتە 1645/4/30ز) جولاّ، ئەو هەڵمەتە (106) سەدو شەش کەشتیو (300)

سێ سەد گوازەرەوەی سەربازو زیاتر لە (70) حەفتا هەزار سەربازی لەخۆ گرتبوو، لەرێگەدا بە نافارین وەستا، پاشان هەڵمەتەکە گەیشتە کریتو گەمارۆی دەوروبەری قەڵای (کاتیە)یاندا، قەڵاکە خۆیدا بەدەستەوە سەرەڕای پتەوی‌و هێزی بەرگری، بەڵام هەڵمەتەکە نەیتوانی بەسەر هەموو دورگەکەدا زاڵبێت، عوسمانیەکان هێزێکیان جێهێشت بۆ پارێزگاریکردنی قەڵای کاتیە کەژمارەی (12000) دوانزە هەزار سەرباز دەبوو. هەروەها بۆ گرتنو داگیرکردنی پارچەکانی تری ئەو دورگەیە، لەسالّی دواتردا عوسمانییەکان گەمارۆیەکیان سەپاند بەسەر (کندیا)ی پایتەختی دورگەکەدا، بەڵام بەبێ داگیرکردن، سەربازی ئینکشارییەکان هەڵگەڕانەوەو یاخیبوون لەعوسمانییەکان.

یاخیبوونی ئینکشارییەکان‌و لابردنی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم

بارودۆخی دەوڵەت تا دەهات زیاتر خراپتر دەبوو، پارەو داهاتەکەی شپرزە بوو بوو، ئینکشارییەکان دەستیان کردە تەکەتول‌و دەستێوەردان لەکاروباری دەوڵەت. سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم هەوڵیدا ئاژاوەکە بنەبڕ بکات‌و رزگاری بێت لەگەورەو سەرکردەکانی ئینکیشارییەکان دوای ئەوەی دەنگیان بەرزکردەوە، هەروەها دەستێوەردانیان لەکاروبارەکانی دەوڵەت زیاتر کرد. هاوکات وەزیفەی بنەڕەتی خۆیان وازلێهێنا کەبەرگریکردن بوو لەدەوڵەتی عوسمانی‌و هێرشکردنە سەر دوژمنەکانی ، بەپێچەوانەوە دەستیان کرد بەبۆلّانەدن‌و دژ وەستانەوەی کارەکانی سوڵتان، هەروەها هەستان بەدزی‌و تالّانکردن.

کاتێك ئینکیشارییەکان زانییان بەمەبەستەکانی سوڵتان، خێرا جولّان‌و شۆڕشەکەیان ئاشکراکردو راگەیاند، لەم شۆڕشەشدا شێخو لئیسلام (عەبدورەحیم ئەفەندی) هاوکاری کردن، لەگەڵ هەندێك لەزاناکان، هاوکات (کوسم مهیبکر)ی دایکی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم لەپێشەوەی شۆڕش راوەستابوو، هەموو لایەك ڕێکەوتن لەسەر لابردن‌و کەنارگیرکردنی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم‌و جێگرتنەوەی کوڕەکەی (محەمەدی چوارەم). لەکاتێکدا تەمەنی حەوت ساڵانی تەواو نەکردبوو، ئەو شۆڕشەش لەڕۆژی (8ی ڕەجەبی 1058ك/ کە دەکاتە 1648/8/8ز) ڕوویداو شۆڕش توانی سوڵتانێکی ناتواناو لێنەهاتوو تاڕادەیەکی گەورە لەسەر کار لابباتو شیاونەبوو کەبەڕپرسیارێتی دەوڵەتێکی گەورەو مەزنی وەك دەوڵەتی عوسمانی بگرێتە دەست، بەڵام بوونی – لانیکەم – زۆرێك لەو هەڵسوکەوتە خراپانەی قەدەغە دەکرد ئەگەر بەراوردی بکەین بەو ئەنجامە خراپانەی کەدوای دانیشتنی محەمەدی چوارەم لەسەر تەختی سەلّتەنەتی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو عوسمانییەکان کەڵەکە بوو.

دوای (10) دە ڕۆژ، یاخیبووەکان کەبەم ئاژاوەیە هەستابوون، بڕیاری کوشتنی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەمیان دا، کاتێك هەندێك لەپیاوانی دەوڵەت داوای زەرووڕەتی گەڕانەوەیان کرد، بەڵام ئەمە لەبەرژەوەندی

ئینکیشارییەکان نەبوو، ئەو کاتەش سوڵتان ئیبراهیمی یەکەم کوژرا تەمەنی (33) سی‌وسێ ساڵ بوو، لەگۆڕەکەی کەشوێنێکی رۆشنو جوان لەمزگەوتی (ئەیا صۆفیا) لەتەنیشتنی مامەکەی (سوڵتان مستەفای یەکەم) ئەسپەردەکرا.

محەمەدی چوارەم(راوچی)

محەمەدی چوارەم

محەمەدی چوارەم ناسراو بە ئوچی واتە (راوچی) لە (29ی رەمەزانی 1051ك/ کە دەکاتە 1642/1/1ز) کۆتا سوڵتانی والآکار بوو، لەرۆژی (29ی رەمەزانی 1051 – 1099ك/ کە دەکاتە 1642/1/1 – 1678ز) فەرمانڕەوایەتیکردووە. لەرۆژەکانی کۆتایی فەرمانڕەوایەتی سوڵتان ئیبراهیمی یەکەمی عوسمانیدا، بارودۆخی دەوڵەت زۆر خراپ بووەو داهاتو دارایی ولآت شپرزە بوو بوو، سەربازە ئینکیشارییەکان دەستیان وەردەدایە کاروباری فەرمانڕەواییو بێ سەرو بەرو دڵەڕاوکێو نائارامی ولآتی گرتەوە، سوڵتان ویستی کاروبارەکان بگێڕێتەوە بۆ شوێنی خۆیو بێ سەرو بەرو پشێوی کەئەستەمبوڵی پایتەختی گرتبوویەوە لەناوببات‌و سەری ئاژاوەی نێو ئینکیشارییەکان لەناوببات، کەوازیان لەوەزیفەکەی خۆیان هێنابوو کەبەرگری بوو لەولآتو دەستیان خاڵیبوو بوو بۆ دژایەتیکردنی سوڵتان. بەڵام سوڵتان لەمەدا سەرکەوتوو نەبوو، بەڵکو ئینکیشارییەکان خێراتربوون لەسوڵتانو شۆڕشەکەیان توندبوو کە لەرۆژی (18ی رەجەبی 1058ك/ کە دەکاتە 1648/8/8ز) کڵپەی سەند، بۆیە شۆڕشەکەیان کۆتایی نەهات تاوەکو سوڵتان ئیبراهیمی یەکەمیان لابردو کوڕەکەی (محەمەدی چوارەم) جێگەی گرتەوە.

دەست بەکاربوونی سوڵتان محەمەدی چوارەم

- (ماوەی نوێنەرایەتیکردن، دەسەڵاتی ئاغاکان):

سوڵتان محەمەدی چوارەم کاتێك دانیشت لەسەر تەختی دەوڵەت لەتەمەنی (7) حەوت ساڵیدا بوو، لەڕۆژی (29ی ڕەمەزانی 1051ك/ کە دەکاتە 1642/1/1ز) لەدایکبووە، کاتێك منداڵ بووە، داپیرە (کوسم مهیبکر) لەجێگەیدا، سەڵتەنەتی گرتە دەستو بەوەش جڵەوی کاروبارەکان لەدەستیدابوو. ماوەی جێنشینیو جێگرتنەوەی سێ ساڵی خایاندووەو تیایدا بارودۆخی دەوڵەت خراپ بوو، ئینکیشارییەکان تاکڕەوییان دەکرد لەفەرمانڕەوایەتیداو بەسەر کاروباری دەوڵەتدا زاڵبوون. هەروەها دەستیان وەردەدایە ڕەفتارکردنی کاروبارەکانیانەوەو دامو دەزگاکانی دەوڵەت هیچ هێزو توانایەکیان نەبوو، مێژوونووسانیش ناوی (سەڵتەنەتی ئاغاکان)یان بەسەر ئەو ماوەیەدا دابڕیوە.

پاش مردنی سوڵتانی داپیر کەمەبەستی (کوسم مهیبکر)ە، محەمەدی چوارەم تەمەنی پێنەگەیشتبوو بۆئەوەی ڕاستەوخۆ دەسەڵاتو جڵەوی کاروبارەکانی بگرێتە دەست، بۆیە دایکی (خەدیجە تورخان) بەنوێنەرایەتی سەڵتەنەتی گرتەدەستو کەسێکی گەنج بوو، لەتەمەنی (24) بیستو چوار ساڵیدا بوو، سەرەڕای منداڵی، بەڵام عەقڵێکی سەرکەوتوو، ڕایەکی زاڵی هەبوو، خاوەنی بیروڕاو تەدبیرکردن بوو، هەروەها سوربوو لەسەر بەرژەوەندییە باڵاکانی دەوڵەت کەڕەشەبای ئینکیشارییەکان خستبوویە مەترسیەوە، بۆ ئەمە خۆی سەرقاڵ کرد بەگەڕان بەدوای پیاوە لێهاتووەکاندا کە بەدەستی دەوڵەتەوە بوونو دەیانتوانی شانو شکۆی بۆ بگێڕنەوە. هەروەها ئومێدی هەبوو کەسەدری ئەعزەمێکی بەتوانا بدۆزێتەوە، کەسوڵتان لەبەرچاوترینی کارەکانیدا پشتی پێ ببەستێت، بەشێوەیەك زۆرێك لەپیاوانی دەوڵەت ئەم پلەوپایەیان گرتە دەست، بەڵام شکستیان هێناوە لەوەدا بتوانن دەوڵەتی عوسمانی لەو میحنەتە ئازاردەرە ببەنە دەرەوە.

ژنە سوڵتانی گەنج ئەو شتە نادیارەی دۆزیەوە پاش پێنج شاڵ لەگەڕانی بەردەوام. کەدۆزینەوەی کەسێکی لێهاتوو بوو بۆ پۆستی سەدری ئەعزەم، ئەو کەسەش بریتی بوو لە (محەمەدپاشا کوپەریللی)، کەلەبنەڕەتدا ئەلبانی بوو، عەهدو بەڵێنی بەهێزبوو، پیاوی دەوڵەت بوو لەپلەی یەکەم، مەرجی بۆ خۆی دانا پێش ئەوەی ئەم پۆستە بەرزە بگرێتە دەست، ئەویش ئەوەبوو کەدەستی کراوەو ڕەها بێت لە وەرگرتنی دەسەڵاتەکانیو دەستی نەگیرێت، بۆیە ژنە سوڵتان ئەم مەرجەی قبوڵ کرد، وەك سوربوونێك لەبەرژەوەندی دەوڵەت، هەروەها ئارەزووی دەکرد سیستەمو هێمنی بۆ دامو دەزگاکانی دەوڵەت بگەڕێتەوە.

سوڵتان محەمەدی چوارەم دەسەڵاتەکانی دەگرێتە دەست (ماوەی بنەماڵەی کوپەریللی)

محەمەد پاشای کورپەیللی پەیوەندی بەکارەکەیەوە کرد لەرۆژی (26ی زی لقەعدەی 1066ك/ 1656/9/15ز)و رایگەیاند کەسولّتان محەمەدی چوارەم گەیشتۆتە تەمەنی پێگەیشتن، بەوەش جێگرتنەوەو نوێنەرایەتی ژنە سولّتانی دایکی کەپێنج سالّ درێژەی کێشا کۆتایی هات. ئیتر لێرە بەدواوە خەدیجە تورخانی دایکی سولّتان دەستی وەرنەدا یە کاروباری سەلّتەنەت، پاش ئەوەی دلّنیابوو کەجلّەوی دەسەلّات لەدەستێکی ئەمیندایەو رووبکردە کاروباری خەیریو پەروەردەکردنی کوڕەکانی (سلێمانو ئەحمەد).

محەمەد پاشا کوپەریللی دەستی بەکارەکانی کردو دەستیکرد بەگێڕانەوەی شانو شکۆی دەولّەت. بۆیە بەدەستێکی ئاسنین دای لەدەستە دەرەکیەکان لەئینکیشاریەکانو ناچاری کردن کەرێزی سیستەم بگرنو سەرقالّبن بەکارەکانیانەوەو دەستخالّیبن بۆ بەرگریکردن لەدەولّەتو پاریّزگاری لێکردنی، بەو ئیعتیبارەی کەئەوە کاری بنەڕەتیو وەزیفەی یەکەمیانە. هەروەها مافیشیان نیە دەست وەربدەنە کاروباری دەولّەتەوە، بۆیە بەهۆی سیاسەتە تونددەکەیەوە کەبەلای تۆندوتیژیو ترساندندا دەچوو کاروباری دەولّەت گەیشتە ئەوەی ئەم سیاسەتەی کاریگەری هەبێت لەسەر رێکبوونی کاروباری دەولّەتو بەرپابوونی ئاسایشو ئارامی، پاشان سولّتان محەمەدی چوارەم تەکلیفی لێکرد کەبەرگری لەدەولّەت بکات لەبەرامبەر مەترسیەکان. بۆیە محەمەد پاشا کوپەریللی بوندقیەکانی تێکشکاندو دورگەی (لمنوس)ی لێگرتن. لەگەلّ هەندێ دوورگەی تر، پێشتر بوندقیەکان دەستیان بەسەر ئەم دورگانەدا گرتووە. هەروەها تەنگەی (دەردەنیل)یشیان داگیرکردبوو، بەوەش گەمارۆیەکی دەریاییان سەپاندبوو بەسەر دەولّەتی عوسمانیداو نەیاندەهێشت کەرەسەی خواردن بگاتە ئەستەمبولّ، بۆیە نرخەکان بەرزبوونەوەو رەوشی ئابووری داڕوخا، بۆیە ئەگەر بهاتباو محەمەد پاشا کوپەریللی نەبوایەو ئەو گەمارۆیەی هەلّنەوەشاندایەتەوە، ئەوا دەولّەت تووشی مەترسیەکی ئاشکراو گەورە دەبوویەوە.

کەوتنی قەلاّی (نوهزل)ی نەمساوی

ماوەی مانەوەی محەمەد پاشا کوپەریللی لەپلەو پایەی سەدری ئەعزەمدا پێنج سالّ بەردەوامی کێشا، لەوماوەیەدا دەولّەت سەرکەوتوو بوو لەوەدا کەهەندێك لەشانو شکۆی کۆنی لەسەر گۆڕەپانی جیهانی بۆ گەڕایەوەو پاش مردنی لەسالّی (1072ك/ کە دەکاتە 1661ز) سولّتان محەمەدی چوارەم بڕیاری دەرکرد کە (ئەحمەد کوپەریللی) پۆستی سەدری ئەعزەم دوای باوکی بگرێتە دەست، ئەحمەد کوپەریللی تەمەنی بیستو شەش سالّ بوو، بەبچوکترین تەمەن دادەنرێت لەمێژووی دەولّەتی عوسمانیدا کەئەم پۆستەی وەرگرتبێت، بەلاّم زۆر بەتواناو مەزن بوو، فرە بەهرەبوو، شارەزاییەکی فراوانی لەسیاسەتی جیهانیدا هەبوو، کاتێك ئەم پۆستەی گرتەدەست، هەستی کرد کەبەرەی دەرەکی دەولّەت پێویستی بەکۆششی زۆر هەیە. بۆیە شوێنکەوتنی کاروباری نێوخۆیی واز لێهێنا بۆ (قەرە مستەفا پاشا)و خۆی جولاّ بەرەو راگەیاندنی جەنگ دژی نەمسا کەدەرفەتی

سەرقالبوونی دەولّەتی عوسمانی قۆستبوویەوە بەکاروبارە نێوخۆییە شلّەژاوو تێکچووەکانەوەو دەستدرێژی کردبوویە سەر سنورەکانی دەولّەتی عوسمانیو لەسەر ئەم سنورانە قەلاّی جەنگی بونیادنابوو، سەرەڕای سەرپێچیکردنی ئەو پەیماننامە گرێدراوەی نێوانیان، بەلاّم وەلاّمی باگەوازە دووبارەکانی دەولّەتی عوسمانی نەدایەوە.

سەدری ئەعزەم لەشاری ئەدرنەوە بەسەرکردایەتی سوپایەکی گەورەو بێشومار کەدەگەیشتە نزیکەی (120000)سەدو بیست هەزار سەربازّ، ئامادەکرا بەبەرگریو ئازوقەو چەکو تەقەمەنی، تاوەکو گەیشتە قەلاّی (نوهزل)ی بەناوبانگ، کەدەکەوتە باکوری رۆژئاوای شاری (بودابست)ی (پایتەختی رۆمانیای ئێستا – وەرگێڕ –)لەرۆژهەلاّتی نەمسا بەنزیکەی (110کم)، لەبراتسلافاشەوە بە (80کم)، قەلاّکە زۆر پتەوو قایم بوو، زۆریش دامەزراو بوو، بەشێوەیەك لەبەهێزترین قەلاّکان بوو لەئەورووپا. کاتێك ئەحمەد کوپەریللی گەیشتە قەلاّکە گەمارۆیەکی بەهێزیدا، کە (37) سیوحەوت رۆژ درێژەی کێشا، دوای ئەوە قەلاّکە پەشێوی تێکەوتو ناچاربوو داوای رێکەوتنو خۆبەدەستەوەدان بکات، سەدری ئەعزەمیش رازی بوو بەو مەرجەی پارێزەرانی قەلاّکە بێ چەکو بێ ئازووقە بن. بۆیە لەرۆژی (25ی سەفەری 1074ك/ کەدەکاتە 1663/9/28ز) چووە نێویەوەو دوای خۆبەدەستەوەدانی ئەو قەلاّ مەزنە، دەوروبەری (30) سی قەلاّی تری نەمساوی خۆیاندا بەدەستەوەو نەمسا ناچاربوو داوای رێکەوتن بکاتو سزای شەڕ سالاّنە (200) دووسەد سکەی ئالتون بدات بەدەولّەتی عوسمانی. هەروەها هەموو ئەو قەلاّیانەی کەسوپاکانی عوسمانی داگیری کردوونو گرتوونی لەژێر سەروەریو دەسەلاّتی خۆیدا بمێنننەوە، بۆیە ئەحمەد کوپەریللی بەسەرکەوتنەوە گەڕایەوە بۆ ئەدرنە لەرۆژی (2ی رەمەزانی 1075ك / کەدەکاتە 1665/3/17ز).

گرتنی دورگەی کریت

دووسالّ تێنەپەڕی بەسەر ئەم سەرکەوتنەدا، ئەوەبوو سولّتان محەمەدی چوارەم تەکلیفی کرد لەفەرماندەی لێهاتوو ئەحمەد کوپەریللی کەگرتنی دوورگەی کریت تەواو بکات کەپێشتر سولّتان ئیبراهیمی یەکەم گرتبووی، بەلاّم قەلاّی (کاندیە)و هەندێك قەلاّی تر لەدورگەی کریتدا بەرگری عوسمانییەکانیان دەکرد بەهۆی ئەو یارمەتییانەوە کە لەولاّتانی ئەوروپاوە بۆیان دەگوازرایەوە.

ئەحمەد کوپەریللی سەدری ئەعزەم بەسەرکردایەتی کەشتیگەلێکی دەریایی بەرەو دورگەی کریت جولاّو گەمارۆی دەوروبەری قەلاّی (کاندیە)یدا لەمانگی رەمەزانی (1077ك/ کەدەکاتە مانگی 1667/3ز)و گەمارۆکە (7) حەوت مانگی خایاندو لەوماوەیەدا قەلاّکە خۆڕاگرییان کردو جارێکی تر گەمارۆدرایەوە لەرۆژی (8ی مەحەرەمی 1079ك/ کە دەکاتە 1668/6/18ز)ن بەلاّم ئەمجارە درێژی خایاند، تاوەکو دووسالّی تێپەڕاند، لەکۆتاییدا بوندوقیە تەنازولی کرد لەقەلاّی کاندیەو هەموو ئەو چەکانەی تیایدا بوو لەبەرگریو تەقەمەنی بۆ

دەوڵەتی عوسمانی، بەوەش دورگەی کریت بوو بەشوێنکەوتەی دەوڵەتی عوسمانی، دوای گرتنی دورگەی کریت ئەحمەد کوپەریللی کاتەکانی لەچاککردنەوەی قەڵاکانو پایەکاندا بەسەربرد، پاشان دورگەی کریتی جێهێشت لەڕۆژی (14ی زی لحجەی 1080ك/ کەدەکاتە 1670/5/5ز) پاش ئەوەی کە سێ ساڵو نیو تیایدا مایەوە، لەوماوەیەدا کەئەحمەد کوپەریللی پۆستی سەدری ئەعزەمی گرتە دەست ولاتی قەوقاز لەباشووری روسیا چووە ژێر پاراستنی دەوڵەتی عوسمانییەوە، کاتێك پۆلۆنیا هەوڵیدا دەست درێژی بکاتە سەر ولاتی قەوقاز، ئەوا پەنایان بردە بەر دەوڵەتی عوسمانیو ئەویش خێرا جولا بۆ بەهاناچوونیو پاشای پۆلۆنیای ناچارکرد کەداوای رێکەوتن بکات.

هەڵمەت بۆ سەر روسیا

شەڕ لەگەڵ روسیا هەڵگیرسا بەهۆی ململانێیو ناکۆکی لەسەر ئۆکرانیا، بۆیە سولتان محەمەدی چوارەمو قەرە مستەفا پاشای سەدری ئەعزەم کەدوای مردنی کوپەریللی لەڕۆژی (24ی رەمەزانی 1087ك/ کەدەکاتە 1976/10/30ز) گرتبووە دەست، ئەستەمبوڵیان جێهێشت بەسەرکردایەتی هەڵمەتێکی بێشومار کەبریتی بوو لە هەڵمەتی یەکەمی سولتانی عوسمانی بۆ سەر روسیا لەڕۆژی (8ی رەبیعولئەوەلی 1089ك: کەدەکاتە 1678/3/30ز)، تاوەکو گەیشتنە قەڵای (جهرین) لەئۆکرانیاو گەمارۆی دەوروبەریانداو قەڵایەك قایم بوو، هەروەها سوپایەکی رووسی گەورە بەرگری لێدەکرد کە دووسەد هەزار سەرباز دەبوون، بەڵام قەڵاکە دوای سێو دوو رۆژ کەوت لەسوپای روسیا (20) بیست هەزار سەرباز کوژرا، پاشان سولتان محەمەدی چوارەم دوای دوو ساڵ لەهەڵمەتی یەکەم، هەڵمەتی دووەمی دووبارە کردەوە سەر روسیا، بەڵام پەیماننامەی (ئەدرنە)ی نێوان هەردوو دەوڵەت ناکۆکی نێوانیان کۆتایی پێهات لەڕۆژی (22ی موحەرەمی 1029ك/ کەدەکاتە 1681/2/11ز)، هەردوولا رێکەوتن لەسەر ئەوەی ئۆکرانیا دابەش بکەن لەنێوانیاندا، بەشێوەیەك بەشی گەورە لەوڵات لەژێر فەرمانڕەوایەتی عوسمانییەکاندا بێت، هەروەها روسیا بەردەوام بێت لەپێشکەشکردنی باجی سالانە بۆ ولاتی قرمی شوێنکەوتەی عوسمانییەکان، هەروەها دانی ئەو رێژە باجە کەڵەکە بووە لەلایەن روسیا کە لەمیانەی سالەکانی شەڕەوە نەیدابوو. بۆیە بەگوێرەی پەیماننامەکە دەبوو روسیا یەکجار بیدات.

گەمارۆی قیەننا بۆ جاری دووەم

دەوڵەتە ئەوروپییەکان کۆبونەوە بۆ دژایەتی دەوڵەتی عوسمانیو بەهێزبوونی ئەم دەوڵەتە تۆقاندبوونیو کەوتنە جموجوڵ بۆ دژایەتیکردنی. نەمسا لەپێشەوەی ئەو دەوڵەتە نەیارانەی عوسمانییەکان بوو، بۆیە دەوڵەتی عوسمانی بڕیاری خۆی وەرگرت بۆ ئاراستەکردنی لێدانێکی بەهێز لەنەمسا تاوەکو دەستی بگرێت لەدەست تێوەردان لەکاروباری ولاتی مەجەڕ کە ئەوکات ملکەچی دەوڵەتی عوسمانی بوو.

لەڕۆژی (19ی رەجەبی 1094ك/ کە دەکاتە 1683/7/14ز) سوپای عوسمانی بەفەرماندەیەتی قەرە مستەفا پاشا گەیشتە ڤیەننا‌و گەمارۆیەکی توندیدا، گەمارۆکە دوومانگی خایاندو لەمیانەیدا دیوارە ئاگرەکانی شارەکە رووخان‌و هەروەها لەسەربازانی عوسمانی کوژران، بەمەش پاپا نارەحەت بوو دوای ئەوەی مەترسی هەڵوێستەکەی زانی، ئەوروپا جولا بۆ وەلامدانەوەی بانگەوازەکەی‌و پاپاو هاوکاری‌و کۆمەکیەکان گەیشتە ڤیەننا‌و توانیان لەپردی (الدونە) بپەڕنەوە بۆ شاری ڤیەننای گەمارۆ دراو، پێشکەوتن لەسەر ئەم کارە مەترسیەکی گەورەبوو، چونکە پردەکە لەژێر کۆنترۆڵی عوسمانیەکاندا بوو، بەڵام ئەوەی راسپێردرابوو بۆ پاراستنی پردەکە لەکاتی پەڕینەوەی ئەو هێزانەدا بۆ ڤیەننا ڕێگری نەکردبوو، بەپێچەوانەشەوە وازی هێنابوو تاوەکو بەئاشتی‌و بێ شەڕو ڕێگری بچنە نێو شارەکەوەو بپەڕنەوە، ئەمەش بەیەکێك لەگەورەترین خیانەت‌و ناپاکیەکان دادەنرێت کە مێژووی عوسمانیەکان بەخۆوەی بینیبێت، کاتێکیش کوشتارەکە هەڵگیرسا، عوسمانییەکان تێکشکان‌و گەمارۆکەیان لەسەر ڤیەننا هەڵوەشاندەوە لەڕۆژی (20ی رەمەزانی 1094ك/ کە دەکاتە 1683/12/12ز)، بەمەش کەنیسەکانی شاری ڤیەننا زەنگی خۆشیان لێدا بەم سەرکەوتنەیان بەسەر عوسمانییەکاندا.

کۆتایی سوڵتان محەمەدی چوارەم (ماوەی بەڵاو نەهامەتیەکان)

سوڵتان محەمەدی چوارەم هەواڵو دەنگو باسی ئەو تێکشکانە دەسیسیەی پێگەیشت، بۆیە هیچ شتێکی نەکرد تەنها ئەوە نەبێت کەفەرمانیکرد بەلەسێدارەدانی قەرە مستەفا پاشای سەدری ئەعزەم لەشاری بەلگرادو سەرەکەیان بۆ هێنا بۆ ئەوەی بەسەر دیوارەکانی شاری (ئەدرنە) دا هەڵیبواسن، ئەم کارەش کە سوڵتان کردی لەژێر کاریگەری هەندێك لەهاندەرانی سوڵتان‌و ناحەزانی سەدری ئەعزەم بوو، ئەمەش لەڕۆژی (6ی موحەرەمی 1095ك/ کە دەکاتە 1683/12/25ز)، بەوەش سەردەمی قاتی‌و نەمانی پیاوە بەتواناو لێهاتووەکان دەستی پێکردو بەدوایدا ژمارەیەك لە سەدری ئەعزەمەکان هاتن کە نەیاندەتوانی ئەرکەکانیان جێبەجێ بکەن کە پلەو پایەکانیان ئەو ئەرکانەی دەگرتەخۆ. بۆیە کاریگەری ئەمەش ئەوەبوو کە دەوڵەتە ئەوروپییەکان جولانەوەو کۆبوونەوە بۆ دژایەتیکردنی عوسمانییەکان بەناوی (هاوپەیمانی پیرۆز)ەوە کە هەریەکە لە (نەمساو پۆلۆنیاو بوندوقیەو پیاوە ئاینیە مەسیحیەکانی مالتاو روسیا)ی لەخۆگرتبوو، بۆیە نەمسا هێرشی کردە سەر مەجەڕو هەندێك لەشارەکانی داگیرکردو دەستیشی گرت بەسەر قەڵای (نوهزل)دا و لەولاشەوە سوپاکانی بوندوقیە زۆربەی شارەکانی یۆنانیان داگیرکرد.

سوڵتان محەمەدی چوارەم هەوڵیدا جڵەوی کاروبارەکانی بگرێتەوە دەستو هەندێك لەو ناوچەو شارانە بەدەست بهێنێتەوە کەدەوڵەتی عوسمانی لەوڵاتی مەجەرِدا لەدەستی دابوو، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو، بەپێچەوانەشەوە سەدری ئەعزەمەکەی سوڵتان کە ناوی (سلێمان پاشا) شکستێکی خراپی لەدەشتی (موهاکس) پێگەیشت لەبەردەم هاوپەیمانی پیرۆزی ئەوروپییەکاندا لەرۆژی (3ی شەوالی 1098ك/ کە دەکاتە 1687/8/12ز).

لەئاکامەکانی ئەم شکستە یەك بەدوای یەکانە دەوڵەتی عوسمانی لەکۆتایی سەردەمی سوڵتان محەمەدی چوارەمدا بوو بەهۆی ئەوەی کەسوپا لەروویدا بوەستێتەوەو لەدژی راپەڕێتو هەستان بەلابردنی لەرۆژی (3ی موحەرەمی 1099ك/ کە دەکاتە 1687/11/8ز) دوای ئەوەی کەسەردەمی سوڵتانێتی نزیکەی (40) ساڵ درێژەی کێشاو بەردەوام بوو، دەوڵەتی عوسمانی لەمێژووی لابردنی سوڵتان محەمەدی چوارەمەوە زۆریك لەزەوییەکانی لەدەستدا بۆ بوندوقیەکانو نەمساوییەکاندوای خۆیشی براکەی (سلێمانی دووەم) دەسەڵاتی گرتە دەستو دەوڵەتی عوسمانی لەسەدەمی ئەم سوڵتانەدا چووە قۆناغی راوەستاندنی والاکاریو داگیرکارییەکانیەوە.

سلێمانی دووەم

سلێمانی دووەم

سلێمانی دووەمی کوڕی سوڵتان ئیبراهیمی کوڕی ئەحمەد (1052 – 1102ك) یەکەێکە لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی. دوای براکەی محەمەدی چوارەم سالّی (1099ك) دەسەڵاتی گرتۆتە دەستو تەمەنی لەوکاتەدا زیاتر لە (44) ساڵ بووە. زۆرێك لەبەخششی داوە بەسەربازەکانی سوپای عوسمانیو بەهیچ شێوەیەك سزای نەداون لەسەر ئەوەی کە بەرامبەر براکەی ئەنجامیاندا واتە (محەمەدی چوارەم). بۆیە سەربازەکانی تەماعیان تێکردو لێی هەڵگەڕانەوە، هەرچەندە هەندێك لە سەرکردەکانی کوشتن بەڵام ئەوان (سیاوس پاشا)ی سەدری ئەعزەمیان کوشتو دەست درێژیان کردە سەر ژنەکانی، بۆیە سوڵتان سەدری ئەعزەمێکی نوێی دامەزراند کەئەویش مستەفا پاشای کوڕی محەمەد کوپەریللی بوو.

رکابەرێکانی دەوڵەتی عوسمانی ئەو گەرەلاوژە بەدەست هاتووەی نێو دەوڵەتی عوسمانییان قۆستەوە، نەمسا زۆرێك لەشوێنو کارەکانی گێڕایەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. هەروەها بوندوقیەش بەهەمان شێوەی نەمسا. لەم بارودۆخانەدا مستەفا پاشا لەسەر ڕێبازی باوکیو براکەی ڕۆیشتو دانیشتوانی لەهەڵسوکەوتو مامەڵەی سەربازەکان پاراستو مافی بەخشییەوە بەسەربازەکانی، هەروەها لەگەڵ مەسیحییەکاندا مامەڵەیەکی چاکی کرد، بۆیە خەڵکی خۆشیان دەویست، تەنانەت مەسیحیەکانی موڕە دژی بوندوقیە ڕاپەڕینو سوپای بوندوقیەکانیان لەوڵاتەکەیان دەرکرد. هەروەها توانی هەندێك شوێن لەنەمساوە بگێڕێتەوەو خانەکانی قڕم ملکەچ بکات بۆ دەسەڵاتی عوسمانیەکان. هاوکات (تیکلی مەجەڕی)ی هەرێمی ترانسلفانیای گێڕایەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانیو بەو سەرکەوتنانەش عوسمانییەکان زۆرێك لەشانو شکۆیان بۆ خۆیان گێڕایەوە.

دواجار سوڵتان سلێمانی دووەم لەساڵی (1102ك) مردو منداڵی نەبوو، لەپاش خۆی جێنەما بەتایبەت کوڕ، بۆیە براکەی کەناوی (ئەحمەدی دووەم) بوو شوێنی گرتەوە.

ئەحمەدی دووەم

ئەحمەدی دووەم

ئەحمەدی دووەم کوڕی ئیبراهیمی کوڕی ئەحمەد (1052 – 1106ك) کە دەکاتە 1643 – 1695ز) سوڵتانو خەلیفەی بیستو یەکەمی عوسمانی. ساڵی (1106ز) بۆ ماوەی (4) چوار ساڵ تاوەکو مردنی فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەست.

سوڵتان ئەحمەدی دووەم خۆشنووسێکی دانپیدانراو بووە، بەدەستو خەتی خۆی قورئانی موصحەفەکانی دەنوسی. دوای سلێمانی دووەمی برای دەسەڵاتی گرتۆتە دەست کە بەدوو مانگ لەو بچووکتر بووە ساڵی (1102ك). لەڕۆژگاری دەسەڵاتو فەرمانڕەوایەتیکردنی سوڵتان ئەحمەدی دووەمدا سەدری ئەعزەم (مستەفا

کوپەریللی) کۆچی دوایی کردووە کە دژی نەمسا تێدەکۆشاو دوای ئەو (عەرەبجی پاشا) پۆستی سەدری ئەعزەمی گرتۆتە دەستو کەسێکی لاواز بووە.

لەڕۆژگاری سوڵتان ئەحمەدی دووەمدا بوندوقیەو هەندێ دورگەی دەریای ئیجەی لەدەستداوە. دوای خۆشی کوڕی (برازاکەی) براکەی بەناوی (مستەفای دووەمی کوڕی محەمەدی چوارەم) فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەست.

مستەفای دووەم

مستەفای دووەم

مستەفای دووەمی کوڕی محەمەدی کوڕی ئیبراهیم (1074ك) سوڵتانی بیستو دووەمی عوسمانی بووە، لەنێوان ساڵانی (1664 – 1704ز) ژیاوە، ئەم سوڵتانەش خۆشنووسێکی بەهرەمەند بووە، دوای مردنی مامی کە (سوڵتان ئەحمەدی دووەم)بوو ساڵی (1106ك) دەسەڵاتی گرتۆتە دەست. خۆی سەرکردایەتی سوپای عوسمانییەکانی کردووە، بەسەر پۆڵۆنیا لەچەند جەنگێکدا سەرکەوتووەو توانیویەتی کۆتایی بەو گەمارۆدانە بهێنێت لەسەر شاری (ئازۆف) کە لەلایەن بوتروسی گەورەی قەیسەری روسیاوە خرابوویە سەر ئەو شارە.

هەروەها لەچەند شەڕێکی تردا شکستی بەسوپای مەجەریەکانیش هێناوە، بەڵام لەجەنگێکدا دژی نەمسا شکستی هێناو بوتروسی گەورەی قەیسەری روسیا ئەم تێکشکانەی قۆستەوەو توانی بچێتە نێو شاری ئازۆفەوە لەساڵی لەساڵی (1108ك).

لەسەردەمی سوڵتان مستەفای دووەمدا (حسین کوپەریللی) پۆستی سەدری ئەعزەمی گرتۆتە دەستو لەماوەی مانەوەی لەم پۆستەدا چەندین سەرکەوتنی بەسەر سوپاکانی نەمسادا بەدەست هێناوەو هەر لەسەردەمی کارکردنیدا لەپۆستی سەدری ئەعزەمدا کەشتیگەلی عوسمانی سەرکەوتنی بەدەست هێناوە بەسەر دەوڵەتی بوندوقیەدا.

لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو نەمساو بوندوقیەو روسیاو پۆڵۆنیادا پەیماننامەیەك گرێدرا بە کۆششی فەرەنسا ساڵی (1110ك)و ئەو پەیماننامەیەش ناسرا بەپەیماننامەی (کارلوفتس) بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە دەوڵەتی عوسمانی ژمارەیەك لەشارەکانی لەبەرژەوەندی ئەو دەوڵەتانەی تر لەدەستداو هیچ دەوڵەتێك نەمایەوە کەسەرانە بدات بەدەوڵەتی عوسمانی بەمەش هەموو دەوڵەتە ئەوروپیو مەسیحییەکان دەوەستانەوە لەرووی عوسمانییەکانداو ئامادەبوون بۆ دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانی.

حسێن کوپەریللی لەپۆستی سەدری ئەعزەمی وازی هێنا ساڵی (1114ز)و ئینکیشارییەکان راپەڕین لەسەر ئەو کەسەی کەدوای ئەو دانراو شوێنی گرتەوەو گۆڕییان بەکەسێکی تر، دیسان دژی ئەمەش راپەڕینو داوایان لەسوڵتان کرد کەنارگیری بکات لەو پۆستە، بەڵام سوڵتان داواکەی ڕەتکردنەوەو ئەونیش سوڵتان مستەفای دووەمیان لەدەسەڵات لابردو ساڵی (1115ك)و (ئەحمەدی سێیەمی) برایان لەشوێنی دانا.

ئەحمەدی سێیەم

ئەحمەدی سێیەم

ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی ئیبراهیم (1083 – 1149ك) یەکێکە لەسوڵتانو خەلیفەکانی دەوڵەتی عوسمانی. ساڵی (1083ك) لەدایکبووەو ساڵی (1149ك)یش مردووە.

سالّی (1115ك) دەسەلاّتی گرتۆتە دەستو ئەو کاتەش تەمەنی (32) سیو دوو سالّ بووە. لەگەلّ بیروڕای ئینکیشارییەکاندا لەسەرەتاوە رۆیشتووەو تاوەکو بتوانیّ کاریگەری لەسەر سەرکردەکانیان هەبیّت.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیدا جەنگ لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو نەمسا رووییدایەوەو سەرکەوتن تیایدا بۆ نەمسابوو، بۆیە پەیماننامە لەنێوان هەردوولادا گرێدراو بارودۆخی نوێی خولقاندو ئەو ناوچانەی بەخشیە نەمسا کە دەستی بەسەردا گرتبوون. هاوکات سولّتان بەبازرگانەکانی روسی راگەیاند کەبەزەوییەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا تێپەڕن بەبیّ دانی هیچ شتێك.

هەروەها لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیو دەسەلاّتی سولّتان ئەحمەدی سێیەمدا چاپخانە هاتۆتە نێو دەوڵەتی عوسمانییەوەو خانەی چاپکردن لەئەستەمبولّ دامەزراوە.

مەحمودی یەکەم

مەحمودی یەکەم

مەحمودی یەکەم کوڕی سولّتان مستەفای دووەم (1108 – 1167ك) یەکێك لەسولّتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی بووە، دوای براکەی (ئەحمەدی سێیەم) سالّی (1143ك) دەسەلاّتو فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەستو ئەوکاتەش تەمەنی (35) سیو پێنج سالّ بووە.

لەسەردەمی ئەم سولّتانەدا سەفەوییەکان دژی دەوڵەتی عوسمانی جەنگاونو توانیویەتی بەسەر شاتوهماسبی سەفەوییەکاندا زاڵبێتو شاتوهماسب بەم بۆنەیەوە واز لەشاری تەبریزو هەمەدانو هەرێمی کوردستان(لەهەندێ

سەرچاوەدا لوڕستان هاتووە، رەنگە هەر مەبەستی خاکی کوردستان بووبێت–وەرگێڕ–) بهێنێ بۆ عوسمانییەکان.

هەر لەسەردەمی سولّتان مەحمودی یەکەمدا جەنگ لەنێوان دەولّەتی عوسمانیو روسیا بەرپابووەو بەهۆی کاریگەری ئەم جەنگەوە روسیا هەندێك ناوچەی دەولّەتی عوسمانی داگیرکردووە. دیسان لەسەردەمی ئەم سولّتانەدا دەولّەتی عوسمانی بەسەر نەمساو صربەکاندا سەرکەوتووەو توانیویەتی بەلگرادو ئەفلاق بگێڕێتەوە ژێر دەسەلاّتی خۆی‌و روسیا بەلّێنیدا کە کەشتیگەل بونیاد نەنێت لەدەریای سووردا. هەروەك رێکەوتنێکی لەگەلّ سویددا دژی روسیا گرێدا لەسالّی (1153ك). دواجار سولّتان مەحمودی یەکەم سالّی (1168ك) مردووەو عوسمانی سێیەمی برای جێگەی گرتۆتەوە.

عوسمانی سێیەم

عوسمانی سێیەم

سولّتان عوسمانی سێیەم بۆ سولّتان مەحمودی یەکەم (1110 – 1171ك) بریتییە لەیەکێك لەسولّتانەکانی دەولّەتی عوسمانی. دوای مردنی سولّتان مەحمودی یەکەمی بۆ دەسەلاّتو فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەستو لەوکاتەشدا تەمەنی زیاتر بوو لە (58) پەنجاو هەشت سالّ. ئەم سولّتانە هەستاوە بەکوشتنی (عەلی پاشا)ی سەدری ئەعزەم بەهۆی خراپی هەلّسو کەوتو ڕەفتاریەوە، لەجێگەشیدا (محەمەد راغب پاشا) دەست نیشان کردووە.

دەگێڕنەوە سوڵتانو خەلیفە عوسمانی سێیەم بەشەودا بەدەمامکداری گەڕاوەو پەیگیری بارودۆخی رەعیەتو ژێر دەستەکانی کردووەو کاریشی کردووە لەسەر چاکسازی. دواجار ساڵی (1171ك) مردووە. هاوکات سوڵتان بەسەر هەموو شۆڕشو راپەڕینەکانی نێوخۆی دەوڵەتی عوسمانیدا سەرکەوتووەو لەنێویشیاندا شۆرشش‌و راپەڕینە کوردیەکان.

مستەفای سێیەم

مستەفای سێیەم

مستەفای سێیەم کوڕی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم (1129 – 1187ك) یەکێك لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی. لەنێوان ساڵانی (1171 – 1187ك) دەسەڵاتو فەرمانڕەوایەتی گرتۆتە دەست دوای کوڕە مامەکەی (عوسمانی سێیەم)، لەوکاتەشدا تەمەنی (42) چلو دوو ساڵ بووە.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی مستەفای سێیەمدا جەنگ لەنێوان روسیاو دەوڵەتی عوسمانیدا بەرپابووەو تیایدا لەسەرەتای جەنگەوە دەوڵەتی عوسمانی سەرکەوت، پاشان دەوڵەتی عوسمانی تووشی هەندێ شکستو تێکشکان هاتو بەم بۆنەیەشەوە روسیا دەستی بەسەر هەندێك لەشارەکانی عوسمانییەکاندا گرت.

هەر لەسەردەمی سوڵتان مستەفای سێیەمدا روسیا هاوپەیمانێتیەکی لەگەڵ (عەلی بەگی گەورە)ی فەرمانڕەواو دەسەڵاتداری میسردا بەرپاکرد دژی دەوڵەتی عوسمانی، بەشێوەیەك عەلی بەگی گەورە لەگەڵ عوسمانییەکاندا دەجەنگا، بەڵام عوسمانییەکان لەرێگەی (محەمەد بەگ ئەبو زەهەب)ەوە توانیان بەسەریدا زاڵ ببن. دیسان روسیا هەستا بە هاندانی دانیشتوانە مەسیحیەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بۆ شۆڕشو راپەڕین، بۆیە مەسیحیەکانی نیمچە دورگەی موڕە راپەڕینو لەم راپەڕینەشدا کەشتیگەلی روسی هاوکارییان کردن، بەڵام مەسیحییەکانی دورگەی موڕە تێکشکانو شکستیان هێنا.

دواجار سوڵتان مستەفاخانی سێیەم ساڵی (1187ك) کۆچی دوایی کرد.

عەبدولحەمیدی یەکەم

عەبدولحەمیدی یەکەم

عەبدولحەمیدی کوڕی ئەحمەدی کوڕی محەمەد (1137 – 1203ك) یەکێکە لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی. لەنێوان ساڵانی (1187 – 1203ك) فەرمانڕەوایەتی کردووە. لەکۆشکەکەیدا بەدەست بەسەرکراوی لەماوەی فەرمانڕەوایەتیکردنی مستەفای سێیەمی برای ماوەتەوە. تاوەکو دوای مردنی ئەو دەسەڵاتی گرتۆتە دەست کەمستەفای سێیەمی برای ساڵی (1187ز) کۆچی دوایی کردووە. لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی یەکەمدا روسیا هێرشی کردۆتە سەر سوپاکانی عوسمانی لەناوچەی (فارنا)ی بولگاریاو توانی عوسمانیەکان تێکبشکێنێ و دوایی هەردوو پێکهاتن لەسەر ئەوەی تەتەرەکانی دورگەری قرِم و هەرێمی بسارابیاو ناوچەی قوبان سەربەخۆیی خۆیان وەربگرن، هەروەها ئازادی کەشتیوانی لەدەریای رەش و ناوەڕاستدا بۆ گەشتیگەلی روسیاو دەوڵەتی عوسمانی. هەروەها هەموو ساڵێك پێ بژاردنەوەیەك (غرامە) بدات بەروسیا بەرێژەی (1500)کیسەی ئالتون. هاوکات رێکەوتنەکە ئەوەشی تێدابوو کەروسیا مافی پاراستنی مەسیحییە ئورتۆ دۆکسەکانی نێو دەوڵەتی عوسمانی هەیە. واتە ئەو مەسیحییانەی کەهاوڵاتی نێو دەوڵەتی عوسمانین، هەروەها روسیا کەنیسەیەك لەشاری ئەستەمبوڵی پایتەخت بونیاد بنێت. لەلایەکیترەوە روسیا چەند پارچەو بەشێکی دەوڵەتی عوسمانی بۆ خۆی وەرگرت سەرەڕای بوونی پەیماننامەکەش لەنێوانیانداو دەوڵەتی عوسمانیش بەهۆی لاوازییەوە ئەو ناوچانەی تەسلیم کرد. دواتر عوسمانییەکان شەڕیان دژی روسیا راگەیاندو لەم جەنگەشدا نەمسا لەگەڵ روسیا بوون بەهاوپەیمانو جەنگ لەبەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی کۆتایی پێهات. دواجار سوڵتان عەبدولحمیدی یەکەمی عوسمانی ساڵی (1203ك) کۆچی دوایی کردو برازاکەی کەکوڕی مستەفای سێیەم بوو بەناوی (سەلیمی سێیەم) شوێنی گرتەوە.

سەلیمی سێیەم

سەلیمی سێیەم

سەلیمی سێیەم کوڕی مستەفای سێیەم (1175 – 1222ك) یەکێکە لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی، دوای مردنی مامی (عەبدولحەمیدی یەکەم) ساڵی (1203ك) دەسەلاتی گرتۆتە دەست. لەوکاتەشدا شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەردەوام بووە، بۆیە کاتو کۆششەکانی بەخشی بۆ جەنگو کوشتار. کاتێك سوپاکانی عوسمانی لاواز بوو، هەروەها سوپاکانی روسیاو نەمساش یەکیان گرت، ئەوا روسیا توانی دەست بگرێت بەسەر (ئەفلاقو بغدانو بسارابیادا)، لەولاشەوە نەمسا توانی هەندێك لەولاتی صرب داگیربکاتو بچێتە نێو شاری بەلگرادەوە. لەئەنجامی بەردەوام نەبوو هاوپەیمانێتی نێوان روسیاو نەمساو نزیکبوونەوەی نەمسا لەفەرەنسا. لەم میانەیەدا نەمسا تەنازولی کرد لەصرب بۆ دەوڵەتی عوسمانی ساڵی (1205ك). هاوکات روسیا بەردەوام بوو لەشەڕکردنی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیداو توانی دەست بگرێت بەسەر هەندێك شارداو تاوانی زۆری ئەنجامدا. هەریەکە لە ئینگلتەراو هۆڵەندو پروسیا دەستێوەردانیان کرد بۆ ڕێکەوتن لەنێوان هەردوولا (عوسمانی – روسیا) لەبەر ترسیان لەبەرژەوەندییەکانیان لەناوچەکەداو ئاکامی ئەم دەستێوەردانەش پەیماننامەی (یاسی) ساڵی (1206ك) لێکەتەوە، کەبەگوێرەی ڕێکەوتننامەکە روسیا ولاتی قڕمی بۆ دواجار بۆ خۆی وەرگرت. دوای هێورببوونەوەی کوشتاری بەرەکانی شەڕ سوڵتان سەلیمی سێیەم دەستیکرد بەچاکسازی نێوخۆیی. سەرەتا هەستا بەڕێکخستنی سەربازەکان بۆ خۆ ڕزگارکردن لەئینکیشارییەکان ، کەستەمو دەست درێژییان دەکردو هۆکاری هەموو ئاژاوەیەك بوون. لەساڵی (1213ك) فەرەنسا چووە ناو میسرەوە، دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئینگلتەراو روسیا هاریکاری کرد بۆ دەرکردنی فەرەنسا لەمیسر، هەروەك هێرشی ناپلیۆنی بۆسەر ولاتی شام قەدەغەکرد.

مستەفای چوارەم

مستەفای چوارەم

مستەفای چوارەم (8/)/1779 –1808/11/15ز)، مستەفای چوارەم سوڵتانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بووە لەنێوان ساڵانی (1222 – 1223ك/ کەدەکاتە 1807 – 1808ز) باوکی ناوی عەبدولحەمیدی یەکەم بووە. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی چاکسازی سوڵتان سەلیمی سێیەمدا، مستەفای چوارەم کەسێکی ڕێز لێنراو بووە لای سوڵتان سەلیمی سێیەم. لەساڵی (1222ك) دوای کەنارگیرکردنی (سەلیمی سێیەمی) کوڕەمامی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست.

کاتێك شۆڕشی ئینکیشارییەکان دژی سوڵتان سەلیمی سێیەم بەرپابوو، مستەفای چوارەم سوڵتان سەلیمی سێیەمی خەڵەتاندو فێڵی لێکردو هاوکاریو پاڵپشتی ئەو ئینکیشارییانەی کرد کەسوڵتان سەلیمی سێیەمیان لەدەسەڵات لابردو مستەفای چوارەمیان لەشوێنی دانا. بەڵام هێشتا ئینکیشارییەکان لەگەڵ سوڵتان سەلیمی سێیەمدا هاوسۆزبوون.

لەساڵی 1808ز سوپایەك بەسەرکردایەتی (مستەفای بەیرەقدار) ڕۆیشت بەرەو ئەستەمبوڵ بۆ گێڕانەوەی سوڵتان سەلیم بۆ حوکمو دەسەڵات. بەڵام سوڵتان مستەفای چوارەم وەك کاردانەوەیەك لەسەر ئەمە فەرمانی کرد بەلەسێدارەدانی سوڵتان سەلیمی سێیەمو برایەکی تری کە مەحمودی دووەم بوو. ئەم فەرمانەش وایدەکرد لەسوڵتان مستەفای چوارەم کەتاکە نێرینەی ماوەبێت لەوەچەی فەرمانڕەوای عوسمانییەکانو بەمەش ئەوەی پێدەبەخشی کە هیچ ڕکابەرێکی یاسایی لەسەر تەختی دەسەڵاتی عوسمانییەکان نەبێت، وەك خۆیشی وای باوەڕ دەکرد. بۆیە سوڵتان سەلیمی سێیەمی کوشتو جەستەیان هێنایە بەردەمی ئەوانەی دژی سوڵتان مستەفای چوارەم بوون لەگاڵتەجارییەکدا، بەڵام دواتی ئینکیشارییەکان سوڵتان مستەفای چوارەمیان لابردو گۆڕییان بە مەحمودی دووەم کە بەهۆی خۆشاردنەوەوە لەسێدارەدان ڕزگاری بوو بوو، هەر لەو ساڵەشدا مستەفای چوارەم لەسێدارەدرا.

لەو ماوەیەدا ئەو سەرکردە سەبازییانەی کەسەلیمی سێیەمیان پێشتر لابردبوو فەرمانڕەوایەتییان دەکرد. هەر لەسەردەمی سوڵتان مستەفای چوارەمدا ئینکیشارییەکان هەستان بەکوشتنی سەدری ئەعزەم. هاوکات هەریەکە لەفەرەنساو ڕوسیاو نەمسا پلانیان گێڕا لەسوڵتان مستەفای چوارەم، بەڵام شەڕ بۆماوەی دووساڵ لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیادا وەستا. سەرکردەی ئەوانەی ڕاپەڕین دژی سوڵتان مستەفای چوارەم بەناوی (قبانجی ئوغلی) کوژراو داوای کردبوو سەلیمی سێیەم بگەڕێتەوە دەسەڵات پاش وەرگرتنی بزوتنەوەکە، بەڵام

سولّتان مستەفا ئەم سەرکردەیەی کوشتو مردنی سولّتان سەلیمی سێیەمیشی بەسەربازەکانی راگەیاند کەپێشتر بەچەند رۆژێك مردبوو.

سەربازەکانیش هەستان بەکەنارگیرکردنی سولّتان مستەفای چوارەمو دەست بەسەرکردنو زیندانی کردنی لەشوێنی سەلیمی سێیەمداو مەحمودی دووەمی بۆ سولّتان سەلیمی سێیەمیان لەشوێنەکەی دانا ساڵی (1223ك).

مەحمودی دووەم

مەحمودی دووەم

مەحمودی دووەم (1785/7/20 تا 1839/7/1ز) سولّتانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بووە لەماوەی ساڵی (1808ز)ەوە تاکو مردنی . ساڵی (1808ز) مستەفای چوارەم بۆ مەحمودی دووەم هەستا بەدەرکردنی فەرمانی لەسێدارەدانی مەحمودو سولّتان سەلیمی سێیەمی بۆ کە لەسەر تەختی دەسەلّات لادرابوو لەپێناوی کوژاندنەوەی شۆڕشەکەی مستەفا بەیرەقداردا. بۆیە لەسێدارەدانی سەلیمی سێیەم جێبەجێ کرا، بەڵام مەحمودی دووەم

مستەفا بەیرەقداری سەرکردەی شۆڕش بوو بەوەزیری سولّتان مەحمودی دووەمو دەست پێشخەری تەواوکردنی ئەو چاکسازییانەی خرایە گەردن کە بەکۆدێتا دەستی پێکردو لەمیانەیدا مستەفای چوارەمی پێ

هاتبووە سەر تەختی دەسەلآت لەسالّی (1807ز). کات دریّژەی نەکێشا تاوەکو ئەم وەزیرە تیرۆرکرا لەسەر دەستی ئینکیشارییە راپەڕیوەکان، بۆیە سولّتان مەحمودی دووەم ناچاربوو واز لەچاکسازییەکان بهێنێ بۆماوەیەکی کاتی، لەماوەیەکی دواتری فەرمانڕەوایەتیدا.

کۆششی چاکسازی مەحمودی دووەم بەرهەمی زۆری هەبوو، لەرووترین جێ پەنجەکانی لەبواری چاکسازیدا بریتی بوو لەپاك کردنەوەو تەسفیەکردنو پالّفتەکردنی هێزی ئینکیشارییەکان سالّی (1826ز) بەتایبەت ئەوەی پێی دەوترێ (کوشتارگەری ئینکیشارییەکان). زانایانی دەولّەتی عوسمانی لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی سولّتان مورادی سێیەمەوە (982 – 1003ك/ کە دەکاتە 1574 – 1595ز) تێبینییان کردبوو کە گەندەلّی لەدامو دەزگاکانی دەولّەتی عوسمانیدا بلّاوبۆتەوەو ئاژاوەو راپەڕینو یاخیبوون دەستی پێکردووەو درێژتر دەبێتەوە، هاوکات دەولّەتیش ناتوانێ دەست بەجلّەوی کاروبارەکانەوە بگرێت، بۆیە پێویستی بەوە هەبوو کەکێ هەیە بتوانێ دووبارە ژیان بکاتەوە بەبەری دەولّەتدا، بەجۆرێك دووربێت لەکەرەستەکانی تیاچوونو کەوتنەوە؟

بۆیە لەم میانەیەدا چەند بانگەشەیەکی چاکسازی دەرکەوتن کەئیلهامی لەرۆحی ئاینی ئیسلامو پرەنسیپەکانیەوە وەردەگرت بۆ چارەسەکردنی کێشەکان، لەگەلّ پێویستی پراکتیك کردنی شەریعەتی ئیسلامی لەهەموو دامەزراوەکانی دەولّەتدا، بۆئەوەی دەولّەت هەستێتەوە و بگەڕێتەوە سەردەمی مەزنێتیو بالّا دەستی. پاشان هەندێك بانگەشەی چاکسازی تر دەرکەوتن کەداوایان دەکرد سود لەپێشکەوتنی ئەوروپی وەربگیرێت بۆ چاککردنی بارودۆخی شێوازی دەولّەتی عوسمانی، پاش ئەوەی کە دەولّەوتی عوسمانی لەنیوەی دووەمی سەدەی دوانزەیەمی کۆچیدا گەیشتبووە ئەوپەڕی خراپترین دۆخی لاوازیو شی بوونەوە.

یەکەم بزوتنەوەی چاکسازیش کە ئەم میتۆدەی بنیادنابوو لەسەردەمی سولّتان ئەحمەدی سێیەمدا بوو، کەژمارەیەکەك لەرۆشنبیرانی لەدەروبەری خۆی کۆکردبوویەوەو لەپشتی ئەم ئاراستەیەوە وەستابوون. پاشان سەردەمی سولّتان سەلیمی سێیەم سەرەتاکانی چاکسازی سەربازیو جەنگی بەخۆوە بینی، لەگەلّ پەرەپێدانی فێرکردنی سەربازی لەسەر شێوازی خۆرئاوایی، لەگەلّ ئەو شتانەی کە لەمەعریفەی ئەوروپییەوە وەردەگیرا، پاشان سولّتان مەحمودی دووەم هاتو چەند پلانو هەنگاوێکی فراوانی چاکسازی ناو هەولّیدا دەولّەتی عوسمانی هەلّبسێنێتەوەو پالّی پێوە بنێت بۆ پێگەو رێزێك کەشایستەی بێت.

فەرمانڕەوایەتی سولّتان مەحمودی دووەم

سولّتان مەحمودی دووەم کاروبارەکانی دەولّەتی عوسمانی لەسالّی (1199ك/ کەدەکاتە 1784ز) گرتە دەست کەئەوکات تەمەنی بیستو چوار سالّ بوو، سووربوو لەسەر ئەوەی کە لەسەر ئەو رێگەی چاکسازییە بڕوات کە هەندێك لەسولّتانەکانی پێش خۆی لەسەری رۆیشتبوون، وای بینی کە سەرەتا بەچاکسازی جەنگی دەست پێبکات، بۆیە (مستەفا بەیرەقدار)ی سەدری ئەعزەم راسپارد کەئینکیشارییەکان رێکبخاتو بارودۆخیان چاك

بکات، هەروەها ناچاریشیان بکات بەشوێن کەوتنی چاکسازییە کۆنە دانراوەکان لەسەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونییەوەو شتەکانی تر پشتگوێ بخەن.

لەناوبردنی ئینکیشارییەکان

سەدرە ئەعزەم هەوڵیدا بەوکارە هەستێت کەسوڵتان مەحمودی دووەم پێی راسپاردبوو، پێشوازی لەناڕەزاییەکی ئینکیشارییەکان کردو ئەوان لەئەستەمبوڵی پایتەخت شۆڕشو راپەڕینێکی خراپو ئازاردەریان بەرپاکرد لەمانگی ڕەمەزانی (1223ك/ کە دەکاتە 1808ز)و هەوڵیاندا سوڵتانی پێشوو مستەفای چوارەم بگێڕنەوە بۆ دەسەڵات بۆ ئەوەی ببێتە یاری منالآن لەدەستیاندا. بۆیە ئاگریان بەردایە شوێنە حکومییەکانو لەو ئاژاوەیەشدا سەدری ئەعزەم (مستەفا بەیرەقدار) بەسوتاوی مرد کە هەوڵیدەدا بەسەر ئەو ئاژاوەیەدا زاڵ بێت، دواتر سوڵتان مەحمودی دووەم ناچاربوو ملکەچ بێت بۆ ئینکیشارییەکان پاش ئەوەی کە ئاگریان لەناو پایتەخت بەردابوو لە هەندێ شوێن. بۆیە سوڵتان بیرۆکەی خۆرزگارکردنی لەئینکیشارییەکان دواخست بۆ کاتێکی تر.

هەروەها سوڵتان مەحمودی دووەم وایدەبینی کەتوندوتیژبوونی نفوزی ئینکیشارییەکان بووەتە هۆی تێککشکاندنی کۆششی هەموو ئەو کەسانەی کەهەوڵی چاکسازییانداوە لەسوڵتانە پێشووەکانی عوسمانی، هاوکات نهێنی سەرکەوتنی محەمەد عەلی پاشا لەمیسر لەبزوتنەوەی چاکسازییەکەیدا کەبریتی بوو لەلابردنی مەمالیکەکانو خۆرزگار کردن لێیان بەروودواوێکی ناسراودا بەناوی (کوشتارگەی قەڵا)، بەهەرحاڵ بۆ دواجار سوڵتان مەحمودی دووەم توانی بەتەواوەتی لەسااڵی (1240ك / کە دەکاتە 1826ز) خۆی لە ئینکیشارییەکان رزگار بکات.

سوڵتان مەحمودی دووەم ڕوویکردە گرینگیدان بەبونیادنانی گروپی سەربازی کە لەسەر سیستەمی نوێ پێکبێن، بۆ ئەم مەبەستە هێزێکی لەچەکی تۆپی بەرگری دامەزراند لەسەر دەستی ئەفسەرە ئەوروپییەکان، سەرکەوتنی ئەو هێزە لەفێربوونی هونەری سەربازی نوێدا پاڵنەرێك بوو بۆ سوڵتان مەحمودی دووەم کە هێزی تر لەجۆری پیادە لەسەر هەمان ڕێگە دابمەزرێنێت.

سوڵتان دەستیکرد بەدۆزینەوەو بونیادنانی رای گشتی کەپشتگیری ئەم چاکسازییانەی بکات، بۆ ئەمەش هەڵدەستا بەبەرپا کردنی ئاهەنگی گەورە بۆ هەر دەستکەوتێك کەهێزەکانی پێی هەڵبستایە، هەرەوەها هەڵدەستا بەدەرکردنی فەتوا لەلایەن پیاوە ئاینیەگەورەکانی دەوڵەتەوە بۆ پێویستی فێربوونی هونەری جەنگو پێویستی چاکسازی سەربازیو خستنە ناوەوەی سیستەمی سەربازی نوێ لەگروپە ئینکیشارییەکاندا کە نەیدەتوانی بەم شێوازەی ئێستا لەسەری پێکهاتوو لەبەردەم سوپا ئەوروپییەکاندا خۆی رابگرێت. هاوکات سوڵتان مەحمودی دووەم هەستا بەزیندوو کردنی ئەو خوێندنگە سەربازییانەی کەپێشتر مستەفای سێیەم پێی هەستابوو لەنموونەی خوێندگەی تۆپخانەو دەریایی و ئەندازیاری.

هەروەها خوێندنگەیەکی جەنگی دامەزراند بۆ دەرچووانی ئەفسەران لەسەر شێوازی خوێندنگە جەنگیە ئەوروپیەکان، هەروەها دامەزراندنی خوێندنگەیەك بۆ فێربوونی سەربازو راهێنانیان لەسەر شێوازی خوێندنگەی سوپا لەئینگلتەرا.

سوڵتان مەحمودی دووەم سیستەمی سەربازیکردنی ناچاری بۆ منالأنی مسوڵمانەکان دەرکرد، ماوەی سەربازیکردنی کرد بە (10) دەسالّو ئەفسەرەکانی لە نێرژەکاندا نارد بۆ دەرەوەی وڵات لەچوارچێوەیەکی فراواندا، ژمارەیەك لەئەفسەرانیشی لەروسیاوە بانگهێشت کرد بۆ راهێنانی هێزە نوێیەکان.

هاوکات سوڵتان روویکردە چاکسازی دەریایی، دووبارە ئەو خوێندنگە دەریاییەی کە سوڵتان مستەفای سێیەم دایمەزراندبوو کردەوە، چەندین سەربازگەی تایبەتیشی بونیادنا بۆ پیاوانی دەریایی، ئەوانەی کەناسرابوون بە (سەربازانی دەریا)، خانەیەکی نوێیشی دامەزراند بۆ خوێندنگە دەریاییەکانو گرنگی بەخوێندکارانو مامۆستایانی داو بەئامێرو کتێبخانەو کەرەستە کۆمەکی کردن، پاشان خوێندنگەیەکی دەریایی تری دەمەزراند و کورتی کردبوویەوە لەسەر ئەو خوێندکارانەی کە لەخوێندنگە کۆنەکە دەردەچوونو سەرکەوتوو دەبوون.

هەروەها سوڵتان مەحمود ژمارەیەك مەشجەبی دەریایی لەژمارەیەك لەقەڵاکاندا دامەزراند، کە بەگرنگترین چاکسازییەکانی سوڵتان مەحمودی دووەم دادەنرێت، پاشان جارێکی تر خوێندنگەی ئەندازیاری دەریایی کردەوە کەپێشتر لەسالّی (1208ك/ کەدەکاتە 1793ن) دەمەزراندبوو، هەرکاتێکیش کارکردن لەدامەزراندنی پارچەیەکی دەریاییدا تەواو دەبوو، پاشا لەئاهەنگێکی مەزندا دەخرایە نێو دەریاییەوەو ئامادەباش بوو بۆ بەکارهێنان. هەروەها سوڵتان سوور بوو لەسەر دامەزراندنی کەشتیگەلی نوێو بەخشش و خەڵاتی بەسەر تاقمەکەیدا دەبەخشیەوە.

چاکسازی فێرکردن

سوڵتان مەحمودی دووەم گرنگیدا بە رێکخستنی فێرکردن بەشێوەیەك خوێندنگەی سەرەتایی بەناوی (صبیان مکتبی) دامەزراند بۆ فێربوون حینجەی تورکیو خوێندنەوەی قورئان، لەگەڵ بنەماکانی زمانی عەرەبی.

لەخوێندنگە ناوەندییەکانیش، خوێندنگەی (روشدیە) دامەزراند بۆ فێربوونی ماتماتیکو مێژوو جوگرافیا، لەتەنیشی ئەو خوێندنگایانەی کە پاشکۆ بوون لەمزگەوتەکاندا (زیاتر مەبەستی لێی حوجرەکانە – وەرگێڕ–) هەروەك چەند خوێندنگەیەکی دامەزراند کە خوێندکارەکانی ئامادەدەکرد بۆ پەیوەندی کردن بەخوێندنگە دەریاییەکانو پزیشکیو کشتوکاڵو ئەندازیاریو خوێندنگەی تۆپی بەرگریەوە. هاوکات خوێندنگەی ئامادەییشی دامەزراندبوو بۆ خوێندنگەی پزیشکیو وەك پاشکۆیەك بۆی. هەروەها سوڵتان بایەخی داوە بەخوێندنگەی فێربوونی زمانەکان کە لەسەردەمی سوڵتان مستەفای چوارەمەوە دامەزرابوو بۆ دەرچوانی وەرگێڕکارانو دەرچووانی ئەو خوێندنگانە پەیوەندییان بەباڵوێزخانە جۆراوجۆرەکانەوە دەکرد. لەگەڵ ئەمانەدا سوڵتان ژمارەی نێرژە زانستییەکانی زیاد کرد بۆ لەندەنو پاریس بۆ بەدەست هێنانی هونەر و زانستە نوێیەکانو باڵوێزی

دەوڵەتی عوسمانی (ئەحمەد پاشا)ی راسپارد بەهاوڕێیەتی کردنی ئەو نێژرە زانستیانەو نووسینی راپۆرت دەربارەیان.

چاکسازییەکانی تری سوڵتان مەحمودی دووەم

سوڵتان مەحمودی دووەم هەوڵیدا لەدامو دەزگاکانی دەوڵەتی ناوەندیدا ریفۆرم ئەنجام بدات، بۆیە سەرەتا ئەوقافی خستە ژێر سەرپەرشتی خۆیەوەو خاوەندارێتیە بچووکەکانیشی هەڵوەشاندەوەو خستیە نێو موڵکەکانی سوڵتانەوە، هاوکات یەکەم ئاماری ئەنجامدا بۆ زەوییە تورکیە کشتوکاڵییەکان لەسەردەمی نوێداو چاککردنی لەتۆڕەکانی گەیاندنداو جێبەجێ کردو رێگەی نوێی دامەزراندو کارەبای بۆ دابین کردن، هەروەها هێڵی ئاسنی لێدا، هەروەک رۆژنامەیەکی فەرمی بۆ دەوڵەت دامەزراند.

سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم بزوتنەوەیەکی ئاوەداکردنەوەی بەخۆوەبینی، بەشێوەیەک ئاودەستخانە کۆنەکانی رێکخستەوە کەپشتگوێ خرابوون، لەساڵی (1241ک/ کە دەکاتە 1835ز) مزگەوتێکی گەورەی بەناوی (جامع نصرت) واتە مزگەوتی سەرکەوتن لەئەستەمبوڵ دامەزراند، جارێکی تریش دووبارە مزگەوتی (ئەیاصۆفیا)ی ئاوەدانکردەوەو جگە لەویش مزگەوتەکانی دیکەش داوایکرد دروستکردنی شوێنەکان لەبەرد بێت لەبری تەختە، ئەستەمبوڵی پایتەخت زۆر رووبەڕووی ئاگرکەوتنەوەو سوتاندن دەبوویەوە لەبەر ئەوەی مااڵو خانوەکانی لەتەختە دروست کرابوو، هەروەها سوڵتان بورجێکی ئاگر کەوتنەوەی لەمەڕەو بەرپاکرد، بەرزایی ئەم بورجە بۆ دۆزینەوەو ئاشکراکردنی ئاگرکەوتنەوە بوو، بەشێوەیەک لەکاتی بینینی ئاگرکەوتنەوەیەکی راستەوخۆدا ئاڵایەک هەڵدەکراو بەرز دەکرایەوەو کۆمەڵێك رۆشنایی دەدا. هەروەها سوڵتان مەحودی دووەم سیستەمی (بەرگری تەندروستی) دۆزییەوە بۆ خۆ پاراستن لەبڵاوبوونەوە ی نەخۆشییەکان، هەروەها گرنگیدا بەزۆرکردنی نەخۆشخانەو دەرمانخانەکانو نوسینگەی خۆپاراستن لەنەخۆشییەکان، لەمەشدا رێو شوێنە تەندروستییەکان لەسەر شێوازی ئەوروپی پەیڕەو دەکراو کرابووە رێسا. هەروەک سوڵتان سوربوو لەسەر دانانو بونیادنانی هۆشیاریی تەندروستی لەنێوان خەڵکیدا.

مردنی سوڵتان مەحمودی دووەم

سوڵتان مەحمودی دووەم بەکەسایەتیەکی بەهێزو گرنگییەکی بەرز جیادەکرێتەوە، هەوڵیدا دەوڵەتی عوسمانی بگێڕێتەوە شوێنی خۆی، بەاڵم رووداوەکان یارمەتییان نەداو جەنگ کردنی لەگەڵ روسیا ماندوی کرد، جگە لەوەی شەڕەکانی لەگەڵ والی محەمەد عەلی پاشای میسر کە تموحی هەبوو بەشێکی گەورە لەدەوڵەتی عوسمانی بخاتە سەر دەسەاڵتەکەی خۆی، هەروەها جەزائیریش کەوتە ژێر داگیرکاری فەرەنسیەکانەوە لەساڵی (1245ک/ کە دەکاتە 1830ز).

سولّتان مەحمودی دووەم تووشی تەنینەوەی سیل بوو، کاتێك نەخۆشی زۆری بۆ هێنا گوازرایەوە بۆ یەکێك لەگەڕەکەکانی شاری ئەستەمبولّ بۆ چاکبوونەوە لەبەر ئەوەی ئاوو هەواکەی پاك بوو، بەڵام دواتر لەڕۆژی (19ی ڕەبیعی دووەمی 1255ك/ کە دەکاتە 1839/7/2ز) کۆچی دوایی کردو سولّتان عەبدولحەمیدی یەکەم شوێنی گرتەوە.

عەبدولمەجیدی یەکەم

عەبدولمەجیدی یەکەم

عەبدولمەجید لەڕۆژی (1823/4/23 – 1861/7/25ز) ژیاوە، یەکێکبووە لە سولّتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی ، دوای سولّتان مەحمودی دووەمی باوکی جێگەی گرتۆتەوە. لەسەردەمی سولّتان عەبدولمەجیدی یەکەمدا سەرەتاکانی لاوازی دەرکەوتووە بەهۆی بزوتنەوە نیشتمانییەکانەوە لەئیمپراتۆریەتی عوسمانیو هەروەها بەهۆی دەستێوەردانی دەوڵەتە ئەوروپییەکانەوە لەکاروباری نێوخۆی دەوڵەتی عوسمانی.

کاتێك سولّتان عەبدولمەجید شوێنی باوکی گرتەوە لەسەر تەختی دەسەلّات، کاروباری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەدۆخی تەنگانەدا بوو، کاتێکیش باوکی کۆچی دوایی کرد، هەواڵی تێکشکانی سوپای عوسمانییەکان لەشەڕی (نوسەیبین) لەسەر دەستی والی ڕاپەڕیو (محەمەد عەلی پاشا) گەیشت. لەوکاتەشدا کەشتی سولّتان بەرەو ئەسکەندەرییە دەڕۆیشت بەشێوەیەك فەرماندە (ئەحمەد پاشا) تەسلیمی ئەو دوژمنەی کردبوو (واتە ناپاکی کردبوو – وەرگێڕ –)، بەو بەهانەیەی کەراوێژکارەکانی سولّتانی لاو دۆستایەتی خۆیان فرۆشتووە

بەروسیا. بەڵام لەمیانەی دەستێوەردانی هێزە ئەوروپییەکانەوە، توانرا محەمەد عەلی پاشا پابەند بکرێت بەچەند مەرجێکەوەو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی رزگارکرا لەو تەنگانەیە.

هەرێمە عەرەبییەکان

لە یەکەم سەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەمدا سەرکردەی دەریایی عوسمانی (ئەحمەد پاشا) ناپاکی کردو رۆیشتنی کە کەشتیگەلی عوسمانی رووەو محەمەد عەلی پاشا پچڕیو لێرەشەوە دەوڵەتە ئەوروپییەکان ترسان محەمەد عەلی پاشای پێشڕەوی بکاتو ئەستەمبوڵ داگیربکات، بۆیە رێکەوتننامەیەکیان گرێدا کە نفوزو سایەی محەمەد عەلی سنوردار دەکردو ئەوەشیان بۆ دەڕەخسا کەزیاتر دەست وەربدەنە نێو کاروباری دەوڵەتی عوسمانیو دانیشتوانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی هان بدەن.

هەر لەسەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیددا لەلایەکی ترەوە دەوڵەتە ئەوروپییەکان (پەیماننامەی گەرووەکان)یان ئیمزا کرد کە هەموو گەرووەکانیان دادەخست لەبەردەم هەموو دەوڵەتەکاندا بەبێ هەڵاوێردن، ئەوەش لەرۆژی (23ی جەمادی یەکەمی سالّی 1257ك)دا بوو. هاوکات ئینگلتەراو نەمسا شەڕێکی مەزهەبیان لەلوبنانداو هەڵگیرساندو لەم میانەیەشدا سوڵتان ناوچەی چیا (کەرەنگە مەبەست پێی چیای رەش بێت کە ئێستا سەربەخۆیی وەك وڵات وەرگرتووە – وەرگێڕ –)لەئیمتیازاتەکانی بێبەش کرد، بەڵام ئینگلتەراو فەرەنسا سوڵتانی عوسمانیان ناچارکرد کە ئیمتیازاتەکان بگێڕێتەوە بۆ ناوچەی چیای رەشو قایمقامێکی دروزیو یەکێکی (مارۆنی)یان بۆ دەست نیشان کرد. هەر لەسەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەمدا لەشەڕی قرمدا لەنێوان روسیا لەلایەکو دەوڵەتی عوسمانیو ئینگلتەراو فەرەنساو نەمسا لەلایەکی ترەوە درێژەی کێشاو ئەنجامی شەڕەکە شکستی روسیای لێکەوتەوە لەگەڵ سەپاندنی مەرجەکانی هاوپەیمانان کە بەرژەوەندییەکانیانی دەپاراستو هەندێك لە بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی عوسمانیشی دەپاراست. هەروەها ئاژاوەیەکی مەزهەبی بەرپابوو لەشام لەنێوان مارۆنییە مەسیحییەکانو دروزییەکانداو دەوڵەتی عوسمانی زاڵ بوو بەسەر ئەم ئاژاوەداو کۆتایی پێ هێنا، بەڵام ئەوروپا تووڕە بوو، فەرەنسا سالّی (1277ك) هێزی نارد بۆ بەیروتو رێکەوتن لەسەر ئەوەی کەقەرەبووی لوبنان بکرێتەوە بەهۆی ئەو زیانانەی کەلێی کەوتووە، هەروەها حکومەتی سەربەخۆ بدرێتە چیای رەش بەڵام لەژێر سەروەری دەوڵەتی عوسمانیدا بێت، پیاوێکی مەسیحیش بۆماوەی سێ سالّ سەرکردایەتی بکاتو نابێت لابرێو کەناگیر بکرێ مەگەر تەنها بەبیروڕای دەوڵەتە ئەوروپییەکان نەبێ، بەشێوەیەك دەوڵەتی عوسمانی پێشنیازی دەکاتو ئەوروپا رەزامەندی لەسەر دەردەبڕێت. لەبەرامبەر ئەو تەنازولانەدا فەرەنسا پاشەکشێی کرد لەشام لەرۆژی (27ی زی لقەعدەی سالّی 1277ك) دوای دە مانگو پێنج رۆژ لە چوونە ناوەوەی بۆ شام، دواجار سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم لەرۆژی (17ی زی لحجەی سالّی 1277ك) مرد.

چاکسازییەکانی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم

سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم پابەندبوو بەفەرمانە خێراکانی باوکییەوە، بۆیە خێرا هەستا بەو چاکسازییانەی کەسوڵتان مەحمودی دووەمی باوکی خۆی بۆ تەرخان کردبوو. لەمانگی 1839/11ز دا مەرسومێکی دەرکرد کە بە(خەتی شەریف گوڵخانە) ناسرابوو کە بەتوندی داوای ئەو چاکسازییانەی دەکردو ئەو مەرسومەش لەگەڵ کۆتایی هاتنی جەنگی قرمدا تێرو تەواو کرد بەیاسایەکی لێکچوو کە لەمانگی (1858/2ز) دەری کرد، بەگوێرەی ئەو یاسایانەش، هەموو چینو توێژەکانی ژێر دەسەلاتی عوسمانی پێویستە دڵنیابن لەسەر ژیانو مالّو داراییەکانیان، هەروەها باجەکانی بەشێوەیەکی دادوەرانەو بەشێوەیەکی پاکو بێ غەش دەسەپێنرێنو پراکتیک دەکرێن. هاوکات هەموان مافی ئازادی تەواوی بیروڕاو مافە مەدەنییەکانیان بەشێوەیەکی یەکسانانە هەیە. بەڵام چینە فەرمانڕەوا موسوڵمانەکانو دەسەلاتە ئاینییە پلانداڕێژەکانی نێو دەوڵەتی عوسمانی بەتوندی بەرهەڵستییەکی بەهێزی ئەم چاکسازییانەیان دایەوە، بۆیە تەنها بەشێوەیەکی جوزئی پراکتیک کرا، بەتایبەت لەناوچە دوورەکان لەناوەندی سەڵتەنی عوسمانییەوە، بۆیە لەسەر کاریگەری ئەم چاکسازییانەش زیاتر لەپلانێك کەژیانی سوڵتانی دەخستە مەترسییەوەو هەڕەشەی لێدەکرد بەرپابوو. ئەو دەستکاریکردنە چاکسازییە رووناکانەی کەعەبدولمەجیدی یەکەم پێی هەستا ئەمانەی لەخۆ گرتبوو:

- ناودێر کردنی سروودی نیشتمانی عوسمانی بەناوی سوڵتان خۆیەوە.
- دووبارە رێکخستنەوەی سوپا (1843 – 1844ز).
- دامەزراندنی ئەنجومەنێك .بەناوی ئەنجومەنی گشتی.....(1846ز).
- هەڵوەشاندنەوەی بازرگانی کۆیلەکان.
- چەند بەندێکی تر بۆ چاککردنی بەرپێوەبردنی خزمەتگوزاری گشتیو درێژەپێدانی دارایی.

قەدەغەکردنی عەمامە (مێزەر یان سەرپێچ)

دەستکاریکردنێکی تری سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم لەنێوخۆی دەوڵەتی عوسمانیدا کەسەرنجی رادەکێشا بریتی بوو لەقەدەغەکردنی فەرمی عەمامە بۆ یەکەمجار لەسەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەمداو لەجێگەیدا تەربوشی پەرەپێدا. هەروەك جلو بەرگی ئەوروپی بەتەواوەتی دامەزراند لەلایەن دادگاوە.

کاتێك کوسوسی هەنگاریو ئەوانیتر دوای شکستو سەرکەوتنی شۆڕشەکەیان لەهەنگاریا سالّی (1849ز)و پەنایان هێنا بۆ دەوڵەتی عوسمانی، هەریەکە لەروسیاو نەمسا داوایان لەسوڵتان کرد تەسلیمیان بکەنەوە، بەڵام بەوپەڕی پێداگرتنو ئازایەتییەوە داواکەی ڕەفزکردنەوە، هەروەك چۆن خۆش نەبوو بەلەسێدارەدانی ئەو کەسانەی کەپلانیان داڕشتبوو بۆ کوشتنی خۆی. دواجار سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم لەسالّی (1861ز) کۆچی دوایی کردو عەبدولعەزیزی برای جێگەی گرتەوە، کەگەورەترین ئەندامی زیندووی خێزانی بنەماڵەی عوسمانییەکان بوو، هەروەك سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم ژمارەیەك لەنەوەی جێهێشتووە، لەنێوانیاندا دوانیان گەیشتوونەتە دەسەلّات دواتر، ئەوانیش مورادی پێنجەمو عەبدولحەمیدی دووەمن، هەرلەمیانەی فەرمانڕەوایەتی کردنیدا قەرزە

دەرەکیەکان بەشێوەیەکی سەرچڵو دەست بڵاوانە بەکارهێناوە، بەشێوەیەك سنوری سەردەمەکانی پێشووی تێپەڕاندو بەهۆی دواکەوتنی لەدانەوەی قەرزەکانیو کەڵەکەبوونیان، ئەم کارەش دواتر سەری کێشا بۆ زمانی هاوسۆزی ئەوروپیەکان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیو بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆش سەری کێشاو بۆلابردنیو کەنارگیرکردنیو کوشتنی سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم لەدواتردا و لەسەردەمی خۆیدا.

عەبدولعەزیزی یەکەم

عەبدولعەزیزی یەکەم

عەبدولعەزیزی کوڕی سوڵتان مەحمودی کوڕی عەبدولمەجیدی یەکەم (1245 – 1293ك) یەکێکە لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی، لەساڵی (1277ك)ەوە تاوەکو کەناگیرکردنی لەدەسەڵات ساڵی (1293ك) دەسەڵاتی گرتۆتەدەست. لەکۆتاییەکانی ساڵی (1277ك) پاش مردنی عەبدولمەجیدی بۆ ماوەی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیکردنی ئەم سوڵتانەدا، شۆڕشو راپەڕینێك لەدورگەی (کریت) بەرپابوو، بەڵام لەساڵی (1283ك) دامرکایەوە، هەروەها توانرا کەناڵی سوێس لەساڵی (1285ك) والا بکرێت، هەروەك توانی گۆڤاری یاساکانی دادوەری دەربکات لەساڵی (1285ك)و پێشتریش لەساڵی (1279ك) یاسای بازرگانی دەریایی

دەربکات. گەمارۆی ویلایەتی میسریدا لەسەردەمی ئیسماعیل پاشادا کە دواتر نازناوی خدێوی واتە (جێگری سوڵتان)ی بەدەست هێنا، هەروەها سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم دوژمنایەتی ئەورووپای مەسیحی لەسەر دەوڵەتی عوسمانی بینی، بیری کردەوە کەجیاوازیو ناکۆکی نێوان دەوڵەتانی ئەورووپا لەبەرژەوەندی دەوڵەتی عوسسمانی بقۆزێتەوە. بۆیە زیاتر لەجارێك بانگهێشتی باڵوێزی روسیای کرد لەئەستەمبوڵ بۆ ئەوەی دەوڵەتانی ئەورووپای خۆرئاوا تەنازولات پێشکەشی دەوڵەتی عوسمانی بکەن، بەڵام بەهۆی بڵاوبوونەوە دەنگۆی زیادەڕۆییو پارە بەفیڕۆدان لەلایەن سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەمەوە، سەرۆکی ئەنجومەنی راوێژ (ئەحمەد مەدحەت پاشا) بیرۆکەی لابردنو کەنارگیرکردنی سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەمی گرتەدەستو لەساڵی (1293ك) سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم لەدەسەڵات کەنارگیرکراو پاشان دوای ئەوەش کوژراو ئەو دەنگۆیەشیان بڵاوکردەوە کەگوایە سوڵتان خۆی خۆی کوشتووە.لەدوای سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم، برازاکەی بەناوی سوڵتان مورادی پێنجەم کەکوڕی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم بوو شوێنی گرتەوەو بوو بەسوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی.

مورادی پێنجەم

مورادی پێنجەم

مورادی کوڕی سوڵتان عەبدولمەجیدی کوڕی سوڵتان مەحمودی یەکەم، لەڕۆژی (25ی رەجەبی 1256ك) لەدایکبووە، یەکێکە لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی. دوای کەنارگیرکردنی عەبدولعەزیزی یەکەمی مامی دەسەڵاتی گرتۆتە دەستو ئەوکاتەش تەمەنی (37) سیو حەوت ساڵ بووە.

لەڕۆژی (7ی جەمادی یەکەمی ساڵی 1293ك) بەیعەتی پێدراوەو دوای سێ مانگو سێ ڕۆژ لەڕۆژی (10)ی شەعبانی هەمان ساڵ لابراوەو کەنارگیرکراوە لەدەسەڵات.

لەدوای سوڵتان مورادی پێنجەم بەیعەت دراوە بەعەبدولحەمیدی دووەمی برایو ئەو دەنگۆیە بڵاوکرایەوە گوایە بۆیە کەنارگیرکراوە، چونکە سوڵتان مورادی پێنجەم عەقڵی تێکچووەو لەدەستی داوەو ناتەواو بووە.

عەبدولحەمیدی دووەم

(سوڵتانە سور)

عەبدولحەمیدی دووەم (سوڵتانە سور)

عەبدولحەمیدی کوڕی عەبدولمەجیدی کوڕی مەحمودی دووەم (1259 – 1336ك/ کە دەکاتە 1842 – 1918ز)، سوڵتانی سیو شەشەمی عوسمانییەکان بووە، دوای لابردنو کەناگیرکردنی سوڵتان مورادی پێنجەمی بۆ ماوەی سێ مانگ لە (1293ك/ کە دەکاتە 1876ز) دەسەڵاتی گرتۆتە دەستو فەرمانڕەوایەتی تەسلیم کراوەو ئەوکاتەش دەوڵەتی عوسمانی پڕبووە لەمەترسیو شۆڕشی کلێپەسندوو، هەروەها قەرزی گران کە لەسەرشانی دەوڵەت کەوتبوو. دەوڵەتی عوسمانی چووە شەڕەوە لەگەڵ روسیا کە گەیشتبوونە دەروبەری ئەستەمبوڵی پایتەخت. دواتر رێکەوتن لەنێوان هەردوولا روویدا لەسەر ئەوەی سەربەخۆیی کارگێڕی نەدرێت بەبوڵگاریاو هەروەها سەربەخۆیی سیاسیش نەدرێت بەڕۆمانیاو چیای رەش، هەروەها پێ بژاردنەوەیەکی جەنگیدا بەروسیا، هاوکات سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم پەیماننامەی (سان ستیفانۆ)ی ئیمزاکردو (کۆنگرەی بەرلین)ی ساڵی (1295ك/ 1878ز) گرێدا، هەروەها ئینگلتەرا لەوکاتەدا میسرو توبروسی داگیرکرد.

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم فریودانەکانی جولەکەی رەفزکردەوە کە بەرامبەر بڕێك پارەی زۆر داوایان لێکردبوو سوڵتان رێگەیان پێبدات کە کۆچ بکەن بۆ فەلەستین، هەروەك دەستورەکەی مەدحەت پاشاشی رەتکردەوەو پاڵپشتیو هاوکاری ناوەندی خەلافەتی عوسمانی کرد لەگەڵ هێزەکانی جامیعەی ئیسلامی. لەلایەکیترەوە هێزی ئاسنینی بۆ دیمەشقو شاری مەدینەی سعودیە درێژکردەوە، هەروەها خانەی زانستە سیاسییەکانو زانکۆی دامەزراندو مۆزەخانەو کتێبخانەی پزیشکیو زانستە سیاسیەکانیشی کردەوە، عەبدولحەمیدی دووەم کەسێکی بەهێزو بوێرو ئایندارو زیرەکو فێڵبازبووە. لەسەرشانی عبدولحەمیدی دووەم بوو کەروبەرووی دەوڵەتە خۆرئاواییەکان ببێتەوە، بۆ ئەمەش پشتی بەستبوو بەسیاسەتی وەستانو ئاوازخوێندنو یاریکردن لەنێوان هێزە نێودەوڵەتیەکاندا، هەروەها دەستی کرد کۆکردنەوەی هێزە ئیسلامییەکانو داشکاندنەوەی قەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی ، هاوڕێکانی تاوانباری دەکەن بەوەی زۆر لێبوردە بووە، لەولاشەوە

دوژمنەکانی تاوانباری دەکەن بەوەی کەستەمکار بووە. سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم رای وابوو کەجەنگ گەورەترین ئافاتی نەتەوەکانە.

هەروەك راشی وابوو کەسەدری ئەعزەمەکانی دەوڵەتی عوسمانی قەرز لەدەوڵەتە بیانییەکان وەردەگرن لەبەرامبەر رووخانی خەلافەتو دەوڵەتی عوسمانیداو پلاندانان دژی. هەروەها دامودەزگاو ئامێری پۆلیسی نهێنی (جورناتی) بۆ سزادانیان دامەزراندووە. کۆششو هەوڵەکانی خۆی بەسەر بردووە بۆ ئەوەی لەهەموو گوندێکدا مزگەوتێك و لەتەنیشتییەوە خوێندنگەیەك ببینێت. روناکیو کارەبای خستە نێو هەموو پارچەکانی دەوڵەتەوەو چەند ئەزموونێکی لەسەر ژێر دەریایی (الغواصە) بەرپاکردو کاریشی کرد لەسەر جەخت کردنەوە لەئیسلامی جیهانی (پان–ئیسلامیزم) بۆ دەوڵەتی عوسمانیو لەمیانەی ژیانیدا دەستیگرتووە بەپلەو پۆستی خەلافەتەوە، هەروەها پارێزگاری لەسەر یەکێتی جیهانی ئیسلامیو بەرگریکردن لێی دژی ئەو مەترسییانەی کەچواردەوری گرتبوو کردووە.

هەروەها باس لەوە دەکرێت کەگوایە جولەکەو ماسۆنییەکان پلانیان لەدژی داڕشتبێتو کۆمەڵەی تورکە لاوەکان (ژون تورکەکان – وەرگێڕ–) توانیان کۆدێتای سالّی (1327ك/ 1909ز) لەدژی عەبدولحەمیدی دووەم ئەنجام بدەنو بەوەش لەدەسەلآت لایان بردو ناردیان بۆ شاری سلانیك یاخود سالۆنیك (الدونمە)و جێگرەکەی کە محەمەدشا بوو بەناوی محەمەدخانی پێنجەم لەجێگەی عەبدولحەمیدی دووەم دانرا، دواتر عەبدولحەمیدی دووەم گوازرایەوە بۆ ئەستەمبوڵو لەوێ کۆچی داوایی کرد.

گرنگترین چاکسازییە نێوخۆییەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

- پاراستنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەداڕوخان دوای شەڕکردنی لەگەڵ روسیا.
- داپلۆسینو سەرکوتکردنی یاخیبووانو راپەڕینی دورگەی کریتو بەسەر یۆناندا سەرکەوت.
- راهێنانی سوپا لەسەر شێوازو ئامرازی نوێی کوشتار لەسەر دەستی ئەڵمانیەکان.
- کردنەوەی خوێندنگەو رۆڵی مامۆستایانو کۆلێژو زانکۆو هەموو پەیمانگاکانو خانەی زانستە سیاسییەکانو خانەی هونەری ژنانو مۆزەخانەو کتێبخانەو خوێندنگەی پزیشکیو نەخۆشخانەکانو پۆستە.
- راکێشانی بۆری ئاوی خواردنەوەو کردنەوەی خانەی رەگەزنامەی گشتیو ژووری بازرگانیو پیشەسازیو کشتوکاڵیو کارگەکانی خوری.
- راکێشانی هێڵی ئاسنینی حیجاز لەدیمەشقەوە بۆ مەدینە کەدرێژییەکەی (1327کم) دەبوو، کارکردن تیایدا ماوەی حەوت سالّی خایاندووە (1320 = 1327ك).

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی عوسمانی کەسایەتییەکی مێژوویی بووەو جەدەڵو کێشمەکێشمی زۆری وروژاندووە، بەجۆرێك چەند حوکمێکی جیاواز دەربارەی ئەم پیاوە دەرکراوە. بەشێوەیەك هەندێك وای بۆ

دەڕوانن کەریفۆرمیستێکی دادپەروەر بووبێتو توانیویەتی فەرمانڕەوایەتی دەوڵەتێکی بەربڵاو و فرە ئەتنیکو ڕەگەز بەئازایەتیو زیرەکی بکاتو درێژی بکات بەتەمەنی دەوڵەتو خەلافەتی عوسمانی، هاوکات توانیویەتی لەرووی چاوتێبڕینی کۆڵۆنیالیزمی خۆرئاواییدا بوەستێتەوە کەدەیانویست میراتی پیاوە نەخۆشەکە (مەبەست پێی دەوڵەتی عوسمانی بووە لەکۆتاییەکانی دەسەلاتو فەرمانڕەوایەتیدا کەلاواز بووبوو – وەرگێڕ–) دابەش بکەن، بۆیە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم توانی سود لەو ناکۆکیو دووبەرەکەییەی نێوان وڵاتە کۆڵۆنیالیزمییەکانی ئەو سەردەم وەربگرێت، هەروەك هەڵوێستی زۆر تووندوتیژی گرتۆتەبەر لەبەرامبەر داواکاری دامەزراندنی نیشتمانێکی نەتەوەیی بۆ جولەکە لە فەلەستین.

لەلایەکی ترەوە هەندێکی تر وای بۆ دەڕوانن کە عەبدولحەمیدی دووەم، کەسێکی دیکتاتۆرو زۆردارو ستەمکار بووەو فەرمانڕەوایەتی ئەو ئیمپڕاتۆریەتە بەربڵاوەی بۆ ماوەی (23) بیستو سێ ساڵ بەتاکڕەوی کردووەو قسەی ئەو بریتی بووە لەسەرەتاو کۆتایی.

هەروەها وا باس دەکرێ کەئازادیخوازەکانی چەوساندۆتەوەو هەندێکیانی کوشتووەو هەندێکی تریشیانی ڕاوەدوواوەو هیچ یەکێکیان خۆی تەسلیمی عەبدولحەمیدی دووەم نەکردۆتەوە، مەگەر ئەوانەیان نەبێت کەملکەچ بوون بۆی. ئەگەر هەندێ زانیاری تر لەسەر عەبدولحەمیدی دووەم بخەینەڕوو، ئەوا لەڕۆژی (16ی شەعبانی 1258ك/ کە دەکاتە 1843/12/22ز)، کۆڕی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەمبووە، کە بەیەکەم سوڵتانی عوسمانی دادەنرێت کەسیفەتی ڕەسمی بەخشیوە بەبزوتنەوەی بەخۆرئاوایی کردن لەدەوڵەتی عوسمانیداو سەردەمەکەی بەسەردەمی ڕێکخستنو تەنزیمات ناسراوە کەگرنگی داوە بەڕێکخستنی کاروباری دەوڵەتی عوسمانی بەگوێرەی میتۆدی خۆرئاوایی. بەڵام دایکی عەبدولحەمیدی دووەم کەناوی (تیرمشکان) بوو، ئەوا لەڕەچەڵەکدا چەرکەسی بووەو لەتەمەنی (33) سیو سێ ساڵیشدا مردووە، لەکاتێکدا کوڕەکەی (کەمەبەستی پێی عەبدولحەمیدی یەکەمە– وەرگێڕ–) تەمەنی لە (10) دە ساڵان تێپەڕی نەکردبوو، بۆیە بەڵێنیدا بەکوڕەکەی کەبیبات بۆ ژنەکەی تری باوکی عەبدولحەمید کەناوی (بیرستوقادین) بووەو گرنگی بەپەروەردە کردنی عەبدولحەمید دەداو خۆشەویستی عەبدولحەمیدی پێشخستووە، بۆ ئەمەش کاتێك عەبدولحەمید سەرکەوت بۆ تەختی دەسەلات، ئەوا نازناوی (سوڵتانەی دایك)ی پێ بەخشرا. عەبدولحەمیدی دووەم فێری هەردوو زمانی عەرەبیو فارسی بووەو زۆر وانەی لەکتێبەکانی وێژەو دیوانی شیعرو میژوو مۆسیقاو زانستە سەربازیو سیاسییەکان خوێندووە، هاوکات پیشەی دارتاشی خۆشویستووەو زۆر کاتی تێدا بەسەر بردووە، بەشێوەیەك تا ئێستاش هەندێ لەپاشماوە بازرگانییەکانی لەمۆزەخانە دەبینرێت.

کاتێك باوکی مردووە، عەبدولحەمید تەمەنی (18) هەژدە ساڵ بووە، دواتر بووە بەجێگری دووەمی سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەمی مامی کەشوێنی پڕۆگرامو میتۆدی براکەی کەوتووە لەڕەوتی بەخۆرئاوایی کردنو نوێکردنەوەدا، سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم ماوەی (15) پانزە ساڵ بەردەوام بووە لەخەلافەتی عوسمانی و عەبدولحەمیدی دووەم لەو ماوەیەدا بەشداری هەندێك گەشتو گوزارەکانی کردووە بۆ ئەوروپاو میسر. هەروەها

عەبدولحەمیدی دووەم لەسەردەمی خەلافەتی مامیدا گەیشتووە بەژمارەیەک لەپاشاکانی جیهان، ئەوانەیان کەسەردانی شاری ئەستەمبوڵیان کردووە. هەندێك وەرزش‌و سواربوونی ئەسپ‌و پارێزگاریکردنی هەندێ پەرستش‌و سروشتی ئیسلامی‌و دوورکەوتنەوە لەمادەی سەرخۆشکەرو ئارەزووکردن بەلای کەنارگیریدا دەربارەی زانراوە بەشێوەیەك باوکی بە (رەوشت بەرزی بێدەنگ) وەسفی کردووە. سوڵتان عەبدولعەزیز لەپلانێکدا کوژرا کەهەندێك کەپیاوانی کۆشك دایاننابوو، دوای ئەویش مورادی پێنجەمی برای عەبدولحەمید جێگەی دەگرێتەوە، بەڵام جگە لەتەنها (93) رۆژ، ئەوا زیاتر لە تەختی سەڵتەنەتدا نەمایەوەو وازی لێ هێنا بەهۆی تووش بووتی بەتێکچوونی عەقڵییەوە.

خەلافەت گرتنەدەستی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

– (عەبدولحەمیدی دووەم .. ستەمکار لای هەندێك‌و دادپەروەر لای ئەوانیتر):

لەرۆژی (9ی شەعبانی 1293ك/ کە دەکاتە 1876/8/31ز) گفتی خەلافەت‌و سەڵتەنەت درا بەعەبدولحەمیدی دووەم، ئەوکات تەمەنی (34) سی‌و چوار ساڵ بوو، بریتیە لەیەکێك لەسوڵتانە بەهێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی، کاتێك تەختی دەسەڵاتی گرتە دەست، کاتی نزیکبوونەوەی شەڕی نوێی (عوسمانی –رووسی) بوو، هەروەها بارودۆخی نێودەوڵەتی ئاڵۆز بوو، لەگەڵ ئەمانەشدا پشتیوشڵەژان لەهەندێك پارچەو بەشەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا سەری هەڵدابوو، بەتایبەت لەناوچەکانی باڵکاندا.

دەوڵەتە گەورەکان لەئەستەمبوڵ لەکۆنگرەی (ترسخانە) لەرۆژی (5ی زی لحەجەی 1293ك/ کە دەکاتە 1876/12/23ز) کۆبوونەوە ، بۆ گفتوگۆکردنی شەڕی هاتوو (کە مەبەست پێی شەڕی روسیا بوو – وەرگێڕ –) ئەم کۆنگرەیەش هاوکاتی راگەیاندنی بزوتنەوەی دەستورخوازیی یەکەم (مەشروتە)بوو، پاشان کردنەوەی (ئەنجومەنی نوێنەران)ی هەڵبژێردراو لەویلایەتە جیاوازەکانی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەشێوەی هەنگاوی خێرا دەستی پێکردبوو، بەرەو سیستمێکی پەرلەمانی. لەگەڵ لێدانی تەپڵی شەڕی (عوسمانی –روسی)دا، دەوڵەتە گەورەکان باڵوێزەکانی خۆیان لەئەستەمبوڵ کشاندەوەو عوسمانیەکانیان بەتەنها لەبەردەم روسەکاندا جێهێشت. جەنگ لەنیوەی ساڵی (1294ك/ کە دەکاتە 1877ز) رووبداو ناسرا بەجەنگی (93) نەوەدو سێ‌و بەگەورەترین جەنگ لەوکاتەدا دەژمێردرێت. لەم جەنگەدا عوسمانییەکان تووشی بەزین‌و شکستێکی گەورە بوون‌و روسەکان لەئەستەمبوڵی پایتەخت نزیك بوونەوەو داگیریان دەکرد ئەگەر تەکەتولی دەوڵەتە ئەورووپییەکان نەبووایە دژی روسیا لەلایەك‌و ئامادەبوونی کەشتیگەلی ئینگلیزی بۆ بەندەری ئەستەمبوڵ لەلایەکیترەوە بۆیە عوسمانییەکانیان ناچارکرد کە هەردوو پەیماننامەی رێککەوتن مۆربکەن کە ئەوانیش پەیماننامەی (سان ستیفانۆو کۆنگرەی بەرلین) بوون، بەگوێرەی بەندەکانی ئەم دوو پەیماننامە هەندێ بەش‌و پارچە لەزەویەکانی دەوڵەتی عوسمانی دابڕاو پێبژاردنەوەی زۆریشی بەسەردا سەپێنرا. جگە لەوەش ملیۆنێك موسوڵمانی بولگاری کۆچیان پێکرا بۆ ئەستەمبوڵ.

لەکارخستنی دەستور (پەکخستنی دەستور)

عەبدولحەمیدی دووەم هەستیکرد کەناچارکراوە لەسەر بڕیاری جەنگ بەهۆی فشارەکانی مەدحەت پاشای سەدری ئەعزەمەوە کەخوێندکارانی زانستە ئاینییەکانی باڵای هانداوە بەبەرپاکردنی خۆپیشاندان بۆ ناچارکردنی سوڵتان لەسەر جەنگ ك ردن. رای گشتیش بەهۆی کاریگەری خۆپیشاندانەکانەوە بەرزبوویەوەو داوای جەنگیان دەکرد. سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمیش رای وابوو کە کەمو کورتی هەیە لەرای گشتیدا کەخۆی لەو ئەنجومەنەدا دەبنییەوە کەپاڵی ناوە بەمیللەتەوە بۆ جەنگ لەکاتی نەگونجاوی خۆیداو بەبێ خۆئامادەکردن بۆی‌و ئامادەکردنی پێداویستی بۆجەنگ. بۆ ئەم حاڵەتە هەستا بەپەکخستنی ژیانی نوێنەرایەتی بۆ کاتێکی نادیاری لەڕۆژی (9ی سەفەری 1295ك/ کە دەکاتە 1878/2/13ز). ئەم پەکخستنەش ماوەی (31) ساڵو نیو بەردەوام بوو، دوای ئەوەی کەژیانی نوێنەرایەتی کە تەنها یەك ساڵ بەردەوام بوو درێژەی کێشا، ئەوەی تێبینی دەکرێ ئەوەیە کەعەبدولحەمید دەستوری هەڵنەوەشاندۆتەوە یان لاینەبردوو، بەڵکو بڵاوکردنەوەی دەستور بەردەوام بوو لەبڵاوکراوەیەکی سالانەی دەوڵەتدا بەدرێژایی (31) سی‌و یەك ساڵی یەك لەدوای یەك بەبێ بچڕان، ئەگەر بڕیارەکانیشی جێبەجێ نەکرابێو ئەنجومەنی پیران کۆنەبووبێتەوە، بەڵام بەردەوام بوون بەدرێژایی ژیانیان لەبەڕێوەبردنی پلەو پۆستەکانیان بەشێوەیەکی فەرمی، لەسەر ئەم بنەمایەش سوڵتان دەوڵەتەکەی بەشێوەیەکی تاکە کەسی بەڕێوەبردووە بەبێ ئەنجومەن، لەژێر سایەی دەستورێکدا کە دەستێوەردانی سوڵتانی لەکاروبارەکانی دەوڵەتدا قەدەغە دەکرد، بۆئەمەش سوڵتان ناونرا بەسیفەتی سوڵتانێکی زۆردارو دیکتاتۆر. لێرەدا ئەگەر سەیری مێژوو بکەین، دەبینین سیاسەتمەداری ئەڵمانی (پسمارك) هەمان کاری عەبدولحەمیدی ئەنجام داوە لەهەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی نوێنەراندا و ئەم وتەیەشی پێداهەڵواسی کاتێك وتویەتی: "ئەگەر هاتوو دەوڵەت لەسەر یەك گەل‌و نەتەوە دانەمەزرا، ئەوا زیانی ئەنجومەنەکەی زیاتردەبێت لەسودەکەی".

عەبدولحەمیدی دووەم بەشێوەیەکی تاکڕەوانە فەرمانڕەوایەتی کردووە لەبارەگای نیشتەجێبوونەکەیدا لەکۆشکی (ییلدز)، بەشێوەیەك هەموو دامەزراوەکانی ئیمپڕاتۆریەتی پەیوەست کرد بەخۆیەوە، بەڵام هێزی رقلێبوونەوەو بوغزاندنی بەرامبەر نەیارەکانی بەکار نەهێناوە لەکاتی فەرمانڕەوایەتیکردنیدا. هاوکات سوپاش دەستی وەرنەداوەتە نێو کاروباری نێوخۆی دەوڵەتی عوسمانییەوە. تێبینی ئەوەش کراوە گوایە عەبدولحەمیدی دووەم دوور بووە لەخوێن رشتن یان شێوازی تیرۆرکردن‌و پاڵفتەکردنی نەیارەکانیەوە، مەگەر بەکەمیش نەبێت، ئەوا پەنای نەبردۆتە بەر سزادانی زیندان، پاشان ئەم سزایەشی گۆڕیوە بۆ دوور خستنەوەو نەفی کردن. هاوکات ئیمزای لەسەر سزای لەسێدارەدان نەکردووە لەماوەی فەرمانڕەوایەتی درێژی سەڵتەنەتیدا تەنها لەسەر پێنج سزای لەسێدارەدان نەبێت، کەبریتییە لەکەمترین ژمارە لەسزاکانی لەسێدارەدان لەهەموو مێژووی تورکیادا.

قەرزەکانی عوسمانی

کاتێك سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دەسەڵاتی گرتە دەست، قەرزی دەرەکی دەوڵەتی عوسمانی گەیشتە دەوروبەری (252) دووسەدو پەنجاو دوو ملیۆن پارچە زێڕ، کە ئەمەش بریتیە لەڕێژەیەکی گەورە بەپێوەری ئەو سەردەمە، سوڵتان عەبدولحەمید دەوڵەتە قەرزدارەکانی رازیکرد کە نزیکەی (146) سەدو چلو شەش ملیۆنی لێدابشکێنن. بۆ دانەوەی پاشماوەی قەرزەکانی تر، سوڵتان عەبدولحەمید هەندێك لەدامەزراوەکانی دەوڵەتی خستە ژێر هەڵسوکەوتو مامەڵەی دامەزراوەی قەرزی گشتییەوە، بەو ئامرازەش توانی رێگە لەو قەرزانە بگرێت، هاوکات عەبدولحەمیدی دووەم بەدرێژایی سەردەمەکەی سوربوو لەسەر قەرز نەکردن لەدەرەوە، تەنها مەگەر لەبەر تەسکترین سنوردا نەبووبێت.

سیاسەتو پڕۆژەکانی عەبدولحەمیدی دووەم

عەبدولحەمیدی دووەم وای دەبینی کەپێویستە کار بکرێت لەسەر یەکخستنی هێزە ئیسلامییەکان بۆ بەربەرەکانێی گیانی کۆڵۆنیالیزمی تەماعکار بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی، بۆ ئەمەش کۆششی کرد بۆ پێشنیازکردنی دروشمی جامیعەی ئیسلامیو بیکات بەسیاسەتی بالاّ بۆ دەوڵەتی خەلافەت (کە مەبەست پێی دەوڵەتی عوسمانی بوو – وەرگێڕ –) بۆیە عەبدولحەمیدی دووەم کاری کرد لەسەر پاڵپشتیو کۆمەکی کردنی بەڵێنی برایەتی لەنێوان موسوڵمانانی چینو هیندو ئەفریقادا، واشی دەبینی لەو دروشمە ئامرازێکە بۆ یەکخستنی ریزەکان لەدەوروبەری خۆیو لەدەوڵەتەکەی لەناوخۆو دەرەوەدا، بۆیە پشتی بەست بەهەموو جۆرێك لەپیاوانو بانگخوازانو ئامرازێك بۆ هێنانەدی مەبەستەکەی. هاوکات هەستا بەدامەزراندنی کۆلێژو خوێندنگەکانو گرێدانی پارچەکانی دەوڵەت بە (30) هەزار کم لەکارەباو کەتەلەفۆن، هەروەك ژێردەریایی بونیاتناو گرنگیدا بەچەکدارکردنی سوپا.

مەزنترین پڕۆژە ژیاریپەکانی عەبدولحەمیدی دووەم. بریتی بوو لەهێڵی ئاسنی حیجاز بۆ کار ئاسانکردنی حەج لەسەر موسوڵمانان، بەشێوەیەك ئەم پڕۆژەیە جێگەی ئەو رێگەیەی دەگرتەوە کە کاروانەکان گەشتیان پێدا دەکردو ماوەی (40) چل رۆژی دەخایاند، بەڵام ئەم هێڵە ئەو ماوەیەی داشکاند بۆ (4) چوار رۆژ.

لەلایەکیترەوە ئەم پڕۆژە زەبەلاحە حەماسەتێکی ئاینی زۆری دروست کرد، دوای ئەوەی عەبدولحەمیدی دووەم بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوە بۆ موسوڵمانانو تیایدا داوای لێکردن کەپیتاکو کۆمەکی بۆ کۆبکەنەوەو پێی ببەخشن. رێژەیەکی گەورەو زۆری کۆمەکی بۆ کۆکرایەوەو موسوڵمانان لەهیندو چینو پاشماوەی وڵاتانی تری جیهانەوە شوێنی ئەم بانگەوازە کەوتنو ئامادەبوون پیتاکو کۆمەکی بۆ ئەو پڕۆژەیە بدەن، بەو ئیعتیبارەی کە ئەم پڕۆژەیە بریتیە لەپڕۆژەی هەموو موسوڵمانان. بەمەش دوای تەواو بوونی یەکەم شەمەندەفەر گەیشتە شاری مەدینە لەمانگی (رەجەبی سالّی (1326ك/ کە دەکاتە ئابی 1908ن). پاش هەشتا سالّ لەحەماسەتو کاری جدیو ماندووبوون.

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو دەوڵەتە گەورەکان

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم کەسێکی نەخوازراو بوو بەنیسبەت دەوڵەتە ئەوروپییەکانەوە، چونکە بەمەلایین مەسیحی لەژێر چاودێریو فەرمانڕەواتیدا بوو، هەروەها بەو سیفەتەی کە خەلیفەی موسوڵمانان بوو، ئەوا ئەمە وایکردبوو کە تەنانەت ببێتە نفوزو سوڵتانێکی رۆحیش لەسەر هاوڵاتییە موسوڵمانەکانی نێو دەوڵەتە ئەوروپییەکان. لەلایەکیترەوە هیچ یەکێك لەدەوڵەتە ئەوروپییەکان نەیاندەتوانی لەژێر سایەی بوونی عەبدولحەمیدی دووەمدا پارچەو بەشێك لەدەوڵەتی عوسمانی دابڕن، بۆ ئەمەش بیرۆکەی خستنی عەبدولحەمید قورسایییەکی گەورەی لەلەندەنو پاریس وەرگرت.

هەروەك سیاسەتەکانی عەبدولحەمید، ئەوانەی کەپەیوەست بوون بەجامیعەی ئیسلامیو هێڵی ئاسنی حیجازو بەغداد، هەروەك سەرکەوتنی عەبدولحەمید لەدامەزراندنی هێڵی ئاسنی بەغداد بەسەرمایەی ئەڵمانیا (بەوەش توانی ئەڵمانیا بخاتە نێو لیستی دەوڵەتە رکابەرێکان لەناوچەی کەندواوی بەسرەی دەوڵەمەند بەنەوت، لەوڵاشەوە نزیك نەبوونەوەی بەریتانیا، هاوکات پاراستنی ئەم هێڵە ئاسنیە بەو ئیعتیبارەی کە ئەڵمانیا خاوەنی ئیمتیازاتەکانیەتی). هەموو ئەمانە ئینگلتەرای تووشی دڵەڕاوکێ کردو لەولاشەوە نامورتاحی روسیای لێکەوتەوە، جگەلەمانە توندیو رەقیەکیشی خولقاند لەدیزاینی ئەوروپی لەسەر زەرورەتی خۆرزگارکردن لەم خەلیفە فێڵبازە، کەتوانیویەتی بەئازایەتی خۆی هێزە ئەوروپییەکان لایەنگیر بکات.

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو جولەکە

رووداوێکی گرنگ کەئەوروپای وروژاند دژی سوڵتان عەبدولحەمید، بریتی بوو لەرەفزکردنەوەی عەبدولحەمید بۆ نیشتەجێکردنی کۆچکردووە جولەکەکان لە فەلەستینداء، ئەوروپای مەسیحییەت دەیویست کێشەی جولەکە هەناردە بکات بۆ دەوڵەتی عوسمانی کەپێوەی گیرۆدە ببوون. یەکەم پەیوەندی نێوان (هرتزل)ی سەرۆکی کۆمەڵەی زایۆنیو سوڵتان عەبدولحەمید، دوای میانەیەك بوو کەباڵوێزی نەمسا لەئەستەمبوڵ پێی هەستا لەمانگی (موحەرەمی 1319ك/ کە دەکاتە مانگی 1901/5ن).

لەپەیوەندیەکەدا هرتزل داواکاری نیشتەجێکردنو نیشتەجێ بوونی جولەکەی لەخاکی فەلەستیندا بۆ عەبدولحەمید خستە روو، لەبەرامبەریشدا جولەکە لەو حاڵەتەدا چەند ملیۆنێك لیرەی زێڕی زۆری عوسمانی وەك دیاری دەبەخشێتە سوڵتان، هاوکات بەرێژەی دوو ملیۆن لیرەی تر قەرز دەدەنە گەنجینەی عوسمانی. سوڵتان عەبدولحەمید زانی کە هرتزل بەرتیلی پێشکەش دەکات لەپێناوی دامەزراندنی نیشتمانێکی نەتەوەیی بۆ جولەکە لەفەلەستیناو ئەو کاتەش بەتەنها بەدەست هێنانی زۆرینەی دانیشتوان ، ئەوا داوای مافی خۆرێبەریو ئۆتۆنۆمی دەکەن، بەپاڵپشتی دەوڵەتە ئەوروپییەکان. بۆیە سوڵتان بەشێوەیەکی تووندوتیژ لەکۆڕو کۆبوونەوەکەدا هرتزل

کردە دەرەوە. بەپێی وتەی عەبدولحەمید کە لەیادداشتەکانیدا دەربارەی هۆکاری ئیمزانەکردنی لەسەر ئەم بڕیارە هاتووە:

" ئێمە دەبوو ئیمزای بڕیارێك بەمردن بکەین لەسەر براکانمان لەئایندا"، بەڵام هرتزل جەختی کردەوە بەوەی ئومێدی ون کردووە لە بەدەستهێنانی ئومێدەکانی جولەکە لەفەلەستیندا و جولەکە ناتوانن بچنە نێو زەوی بەڵێن پێدراوەوە (فەلەستین)، تاوەکو عەبدولحەمیدی دووەم بەردەوام بمێنێتەوە لەفەرمانڕەوایەتیکردن. توندوتیژی و رەقی عەبدولحەمیدی دووەم هۆکارێکی سەرەکی بوو لەدواخستنی پڕۆژەی زایۆنی جیهانی بۆدامەزراندنی نیشتیمانێکی نەتەوەیی بۆ جولەکە لەفەلەستین، بەوەش جولەکە هەوڵی زۆریدا بۆ خستنی سوڵتانو شێواندنی وێنەکەی لەماوەی فەرمانڕەوایەتی کردنی عەبدولحەمیددا، ئەوەش لەمێژوودا هەندێکیان چوونە نێو کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقیەوە کەدواتر عەبدولحەمیدی دووەمیان خست، بەتایبەت لەسەرەوەی هەموویان (ئەمانۆیل قەرەصو).

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو ئەرمەن

ئەرمەنەکان وەك رەگەزەکانی تری نێو چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ژیاون، هەندێکیان پۆستی وەزیرییان لەدەوڵەتی عوسمانیدا داگیرکردبوو، ژمارەیان لەنێو دەوڵەتی عوسمانیدا لەملیۆنێك کەس زیاتر نەبوو، پەیماننامەی بەرلین هەندێك دەقی تێدابوو کەجەختی لەسەر گرتنەبەری چاکسازی تێدابوو لەبەرژەوەندی ئەرمەنەکان لە (6) شەش ویلایەتی عوسمانی لەئەنادۆڵدا، بەڵام گەورەترین ڕێژەی چڕی دانیشتوانیان لەهەر ویلایەتێکی عوسمانیدا لە (25٪) زیاتر نەبوو، بۆیە سوڵتان جێبەجێکردنی ئەو ماددەیەی لەپەیماننامەکە رەفزکردەوە، بۆیە ئەرمەن بە ئیعازی هەندێك لە دەوڵەتە گەورەکان کوشتاری خراپیان دژی موسوڵمانە گوندنشینەکان ئەنجامدا، بەشێوەیەك سکی ژنە سك پڕەکانیان هەڵدڕی و ژنەکانی دیکەشیان کوشتو ئەندامی نێرینەی پیاوانیان بڕی و مزگەوتەکانیشیان سوتاند. عەبدولحەمید جدی نەبوو لەرووبەڕووبوونەوەی ئەم تووندوتیژو تیرۆرەدا ، بۆیە بەدوایدا رۆژنامە خۆرئاواییەکان هەڵمەتێکی هێرش کارانەیان کردە سەر عەبدولحەمیدی دووەم و بە (سوڵتانە سور) شرۆڤەیان کرد.

هاوکات سوڵتان کاری کرد لەسەر پێکهێنانی گروپێك لەکوردەکان بۆ پارێزگاریکردنو پاراستنی موسوڵمانەکان کەنارگیرکراوەکان لەئەنادۆڵدا کەناسرابوو بەفەوجەکانی (سوارەی حەمدییە). یەکێك لەمێژوونوسان دەڵێت: "ئەو سیاسەتە پارێزگاری کردووە لەسەر پاراستنی بوونی کوردو موسوڵمانەکان لەئەنادۆڵدا تا ئەمڕۆ".

ئەرمەنەکان بەبڵاوە پێکردنی گەڕەلاوژەو ئەنجامدانی کوشتارگە دژی گوندنشینەکان وازیان نەهێنا، بەڵکو هەستان بەکاری تێکدەرانە لەئەستەمبوڵ ساڵی (1313ك/ کە دەکاتە 1892ن) و (1314ك/ کە دەکاتە 1896ن). هێزەکانی عوسمانیش بەتوندی ڕووبەڕوویان بوونەوە، بەڵام دەوڵەتە گەورەکان ئەرمەنەکانیان بەو ڕەوشەی خۆیانەوە جێهێشت، کەکەوتبوونە نێو قەیرانەکەوە، بۆیە ئەرمەنەکان هەوڵیاندا ئاگاهی دەوڵەتە مەزنەکان بۆ خۆیان رابکێشنو پلانی تیرۆرکردنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمیان داڕشت ساڵی (1323ك/ کە دەکاتە 1905ن) کە دواتر ئەو هەوڵە ناسرا بە (ڕووداوی بۆمب)، بەڵام شکستیان هێنا لەتیرۆرکردنی سوڵتاندا، هەرچەندە ژمارەیەك لەسەرکردەو سەربازەکان مردن، بەڵام سوڵتان توانی پلانگێڕی بەلجیکی (جوریس)ی تاوانبار بەم هەوڵی تیرۆکردنە دەستگیربکات، بەڵام عەبدولحەمید لێی خۆش بوو، لەبریدا بەکاری هێنا لەکۆکردنەوەی زانیاری بۆ خۆی لەئەوروپا.

سوڵتان عەبدولحەمید و کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی

ئیتحادو تەرەقی بریتییە لەیەکەم حزبی سیاسی لەدەوڵەتی عوسمانیدا، ساڵی (1308ز/ کە دەکاتە 1890ن) وەك حزبێکی نهێنی دەرکەوتووە، ئامانجی بەرهەڵستیکردنی فەرمانڕەوایی عەبدولحەمیدی دووەمو رزگاربوون بووە لێی، دوای ئەوەی عەبدولحەمید کاری حزبەکەی ئاشکرا کرد لەساڵی (1315ك/ کە دەکاتە 1897ن)، زۆرێك لەئەندامانی دوورخستەوە بۆ دەرەوەو هەندێکیشان هەڵهاتن بۆ پاریس، پاشان نەیارانی فەرمانڕەوایی عەبدولحەمیدی دووەم لەپاریس کۆبوونەوە لەمانگی (زی لقەعدەی ساڵی 1319ك/ کە دەکاتە 1902/2ن) لەکۆنگرەیەکدا کەناوی (کۆنگرەی ئازادیخوازانی عوسمانی)یان بەسەردا بڕیو چەند بڕیارێکی گرنگیان دەرکرد، لەوانە دامەزراندنی کارگێڕی لۆکاڵی سەربەخۆ لەسەر بناغەی نەتەوەکان، کەئەوەش مانای شەڕکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، سەرەڕای ئەوەی کە هەندێك لەئامادەبووان لەکۆنگرەدا ناڕەزاییان لەسەر دەربڕی، پاشان ئامادەبووانی کۆنگرە داوایان لەدەوڵەتە ئەورووپییەکان کرد کەدەست تێوەردان بکەن بۆ کۆتایی هێنان بەفەرمانڕەوایەتی سوڵتان عەبدولحەمیدو لابردنی لەسەر تەختی دەسەڵات. ئیتیحادو تەرەقی لەنێوخۆی دەوڵەتی عوسمانیدا لقیان کردەوەو زۆرێك لەگەورە ئەفسەرانی لاوو خاوەن پلەی بچوك پەیوەندییان پێوە کرد، پاشان ژمارەی ئەفسەران زیادیکرد، تاوەکو وترا: "کەهەموو ئەفسەرانی سوپای سێیەمی عوسمانی لەناوچەی باڵکان لەساڵی (1326ك/ کە دەکاتە 1908ن) چوونەتە نێو ریزی ئیتیحادو تەرەقیەوە".

لەلایەکی تەرەوە ئیتیحادو تەرەقی هاوپەیمانێتی بەست لەگەڵ شۆڕشگێڕان لەبالکان، پارتیزانو چەتە بولگاریو یۆنانییەکان زۆرێك لەخوێنی موسوڵمانەکانیان بەفیڕۆدا بەهاوکاریو ڕێکەوتن لەگەڵ ئیتیحادییەکاندا بەسەپاندنی ڕوخاندنی سیستەمی حەمیدی (کە مەبەست پێی عەبدولحەمیدی دووەم بوو – وەرگێڕ –) ئیتیحادییەکان دەستیان کرد بەکوشتنی فەرمانبەرە عوسمانییەکان، بەتایبەتە ئەوانەی کەهاوکارییان لەگەڵدا نەکردن دوای زۆرێك لەپشێویو ئاڵۆزیو ڕوورداو، سوڵتان عەبدولحەمید بڕیاری دەستپێکردنی جێبەجێکردنی

دەستوری مانگی (جەمادی کۆتایی ساڵی 1326ك/ کەدەکاتە مانگی(1909/7ن)داو دواتر کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی فەرمانڕەوایەتییان گرتە دەستو رایانگەیاند کە پرنسیپەکانی شۆڕشی فەرەنسی پراکتیك دەکەن. لەراستیدا گرتنە دەستی دەسەڵات لەلایەن ئیتیحادو تەرەقییەوە نەبووە هۆی دامەزراندنی دیموکراسیەت، بەڵکو سیستەمی فەرمانڕەواییان گۆڕی بۆ یەك حیزبیو یەك دیکتاتۆریەتو هەموو ئەو رەگەزانەی کەئارەزووی شڕکردنو پارچە پارچەکردنی دەوڵەتی عوسمانیان هەبوو لەناودا. هەروەك مێژوونوسان دەڵێن: "ئەگەر هەوڵی دەستورخوازی دووەم لەئەنجامی بزوتنەوەیەکی میللیەوە بووایە، ئەوا دەتوانرا هەنگاوی یەکەم بەرەو دیموکراسیەت بنرێت". ئەفسەرانی ئیتیحادوتەرەقی دەڵێن: "دەستورخوازی دووەم بریتی بوو لە لەنێوچوونی یەکێتیو یەکڕیزی نێوانیان جگە لەوانیتر". هاوکات راگەیاندنی دەستور بەهەندێ رووداوی دڵتەزێنو بەئازاری دەوڵەتی عوسمانی نزیك بوویەوە، بەجۆرێك بولگاریاو کریت جیابوونەوەی خۆیان لەدەوڵەتی عوسمانیو چوونە ریزی یۆنانەوە راگەیاندو (بۆسنەو هێرسك)یش سەربەخۆ بوو.

رووداوی (31)ی ئازار

ئیتیحادییەکان وایان دەبینی پێویستە خۆیان لەسوڵتان عەبدولحەمید رزگار بکەنو فەرمانڕەوایەتیەکەی بخەن، ئەم خواستو ئارەزووەش لەگەڵ خواستو ئارەزووی دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکاندا رێکدەکەون، بەتایبەت بەریتانیا لەم خواستەی ئیتیحادیەکاندا هەنگاوی یەکەمی بۆ پارچە پارچە کردنو شڕکردنی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانی دەبینی، لەولاشەوە جولەکەو ئەرمەن هەستیان دەکرد کەنزیك بوونەتەوە لەرۆژێك لەئامانجەکانیان، بۆ ئەوەش رووداوەکانی رۆژی (31)ی ئازار (کەبریتیە لەمانگی یەکەم لەمانگەکانی ساڵی رۆمیو بەرامبەرە لەگەڵ مانگی (4) چواردا، لەگەڵ جیاوازی نێوان ئەو دوو مانگە بە (18) رۆژو هاوڕێکە لەگەڵ رۆژی (21)ی رەبیعی یەکەمی ساڵی 1327ك/ کە دەکاتە 1909/4/13ن)، بەشێوەیەك پشێویو نائارامی زۆر لەشاری ئەستەمبوڵ رووبداو تیایدا هەندێك لەسەربازەکانی کۆمەڵەی ئیتیحادوتەرەقی کوژران. لەسەر کاریگەری ئەو رووداوەوە، هێزی هەوادارو لایەنگری ئیتیحادو تەرەقی لەشاری سالۆنیکەوە هاتو گواستراندوە بۆ ئەستەمبوڵ لەگەڵیشیدا هەندێك پارتیزانو چەتەی بولگاریو صربی چوونە ریزی ئەم هێزانەوەو ئەم هێزانە وابانگەشەیان کرد کەهاتوون بۆ رزگارکردنی سوڵتان لەچەتەو رێگرەکانی ئەستەمبوڵ، هاوکات فەرماندەکانی سوپای یەکەمی لایەنگرو هەوادارانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم ویستیان رێگری بکەن لەهاتنە ناوەوەی ئەو هێزانە بۆ نێو ئەستەمبوڵو زاڵبوون بەسەریانداو لەناوبردنیان، بەڵام عەبدولحەمیدی دووەم ئەمەی رەفز کردەوە. لەلایەکیتریشەوە بەشێك لەفەرماندەکانی سوپای یەکەم ئەو هەڵوێستەیان گرتە بەر کە چەك دژی ئەو هێزانە

بەکارنەهێنن، لەم میانەیەدا ئەو هێزانە هاتنە نێو ئەستەمبوڵەوە بەسەرکردایەتی (مەحمود شەوکەت پاشا)و (ئەحکامی عورفی)یان راگەیاند، لەدەوروبەری کۆشکی سوڵتان کۆبوونەوەو هەوڵیاندا فەتوایەک لەموفتی دەوڵەتەوە بۆ لابردنو کەنارگیرکردنی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم وەدەست بهێنن، بەڵام موفتی داواکەی ڕەفزکردەوە، دواتر توانیان بەهەڕەشەی چەک فەتوای لابردنی سوڵتان وەدەست بهێنن.

پلانگێڕە ڕاپەڕیوەکان عەبدولحەمیدی دووەمیان تاوانبار کرد بەوەی کە لەپشتەوەی ڕووداوی (31)ی ئازارەوەیەو هەر ئەویش نوسخەی قورئانەکانی سوتاندووەو موسوڵمانانی هانداوە لەسەر کوشتاری هەندێکیان دژی هەندێکی تریان، ئەمانەش گوایە بریتی بوو لەئیدیعای درۆزنانەو ئامانج لێی لابردنی سوڵتان عەبدولحەمیدو ڕاگەیاندنی کەنارگیرکردنەکەی بوو. شۆڕشگێڕانو ڕاپەڕیوان چوار فەرمانبەریانی نارد بۆ ئاگادارکردنو پێڕاگەیاندنی بڕیاری کەنارگیرکردنی سوڵتان عەبدولحەمید، و بریتی بوون لە (جولکەیەکو ئەرمەنییەکو ئەلبانییەکو جۆرجیەک)، بەمەش جولەکەو ئەرمەن تۆڵەی خۆیان لە عەبدولحەمید کردەوە. دوای ئەوە ئیتیحادییەکان دانیان بەوەدانا کە هەڵەیان کردووە لەهەڵبژاردنی ئەو چوار کەسەدا بۆ ئەو دەزگایە.

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم تەنازوڵی لەتەختی دەسەڵات کرد بۆ محەمەد ڕەشادی برای لەڕۆژی (6ی ڕەبیعی کۆتایی ساڵی 1327ك/ کە دەکاتە 1909/4/27ن)، لەگەڵ عەبدولحەمیدیشدا (38)سیو هەشت کەسیان لەدەستو پێوەندی سوڵتان نارد بۆ شاری سالۆنیك بەڕێگەیەکی ڕسواییانە بۆ نیشتەجێکردنیان لەناوشاردا کەشاری سالۆنیك خاوەنی شەقلێکی جولەکانە بوو لەکۆشکێکدا کە مولکی جولەکەیەك بوو، پاش ئەوەی هەموو مالّو مولکەکانی عەبدولحەمید دەستی بەسەردا گیرا. عەبدولحەمید چەند ساڵێکی پڕ نیگەرانی لەکۆشکەکەیدا لەشاری سالۆنیك لەژێر چاودێریەکی زۆر تووندوتیژدا بردەسەر، تەنانەت ڕێگەشی پێ نەدەدرا کە ڕۆژنامە بخوێنێتەوە.

مردنی عەبدولحەمیدی دووەم

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەڕۆژی (28ی ڕەبیعی دووەمی ساڵی 1336ك/ کە دەکاتە 1918/2/10ن) کۆچی دوایی کرد لەتەمەنی (76) حەفتاوشەش ساڵیدا، زۆرێك لەموسوڵمانان بەشداریان کرد لەبەخاکسپاردنیدا، هەروەها زۆرێك لەشاعیران، شیعریان بۆ لاواندۆتەوە، لەوانەش گەورەترین نەیارانی کە (ڕەزا تۆفیق)بوو دەربارەی عەبدولحەمیدی دووەم نوسیویەتیو دەڵێت:

کاتێك مێژوو ناوت دێنێ
ڕاستی لای تۆو لەگەڵتایە ئەی سوڵتانی مەزن
هەروەك ئێمە ئەوانەین کە بوختانمان کرد بەبێ ئابڕوو

دەربارەی مەزنترین سیاسەتمەداری سەردەم

وتمان: سوڵتان ستەمکارە، سوڵتان شێتە

وتمان: دەبێ شۆڕش بەسەر سوڵتاندا بکرێ

تەصدیقی هەموو ئەو شتانەمان کرد کەشەیتان پێی وتیبووین

بەڵام خەلافەت بریتیە لەدیواری ماڵەکەتان * * تاوەکو حەشر بارودۆخی بۆ روون دەبێتەوە

گوێ مەگرن بۆ ئاژاوەچیەکانو نەفامیەکانیان * * نەهامەتی ئیسلام لەنەفامیدایە

هەروەها شیعرێکی تری بۆ تەرخان کردووەو دەڵێت:

سل یلدزا ذات القصور * * * هل جاءها بنا البدور

لو تستطیع إجابة * * * لبکتك بالدمع الغزیر

محەمەدی پێنجەم

محەمەدی پێنجەم

محەمەد رەشادی کوڕی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم ساڵی (1260ك) لەدایکبووە، یەکێکە لەسوڵتانەکانی دەوڵەتی عوسمانی. دوای براکەی واتە (عەبدولحەمیدی دووەم) لەساڵی (1328ك) دەسەڵاتی گرتۆتە دەستو ئەوکاتەش تەمەنی (68) شەستو هەشت سالّ بووە.

لەسەردەمی سوڵتان محەمەدی پێنجەمدا ئیتحادو تەرەقیەکان سەرکەوتنێکی گەورەو بێ وێنەیان لەهەڵبژاردنەکانی نوێنەرایەتی پەرلەماندا لەساڵی (1330ك) بەدەست هێنا. هەروەها شەڕی (ئیتاڵیا – لیبیا) دەستی پێکردو ئیتاڵیا هەوڵیدا لیبیا داگیربکاتو سەرکەوتوو بوو لەوەدا، هاوکات شەڕی باڵکان دریژەی کێشاو دەوڵەتی عوسمانی تیایدا تێکشکاو بەزی، لەم میانەیەدا ئەندامانی کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی توانیان خۆیان

بگەیەنن دەسەلات، جەنگی یەکەمی جیهانیش هەلگیرساو دەولەتی عوسمانی چووە ریزی ئەلمانیاوە لەجەنگدا، لەبەرئەوەی پێشتر دۆستایەتیان هەبوو، لەولاشەوە ئەلمانیا تەماعێکی دیاری لەدەولەتی عوسمانیدا نەبوو.(هاوکات ئەلمانیاش دژی هەریەکە لەئنگلتەراو فەرەنسا روسیابوو وەک دەولەتی عوسمانی بۆیە لەیەکتر نزیکبوونەوە – وەرگێڕ –) وردە وردە بیرۆکەی نەتەوەبی لەژێر چاودێری پیاوانی کۆمەلەی ئیتیحادو تەرەقی گەشەی سەند وەک دژایەتیەک بۆ پەیوەندی ئایینی. دواجار سوڵتان محەمەد رەشاد پێش تەسلیم بوونی دەولەت بەچەند مانگێک کۆچی دوایی کردو دوای ئەو براکەی بەناوی محەمەد وەحیدەدین دەسەلاتی گرتە دەست.

محەمەدی شەشەم

محەمەدی شەشەم

وەحیدەدین محەمەدی کوڕی سوڵتان عەبدولحەمید (1861/1/14/ کە دەکاتە 1277 تا 1926/5/16ز)، یەکێک بووە لەسوڵتانەکانی دەولەتی عوسمانی، لەڕۆژی (1918/7/4ز)، دوای براکەی (محەمەد رەشاد)و خۆکوشتنی کوڕە مامەکەی عەبدولعەزیزی یەکەم فەرمانڕەوایەتی کردووە تاوەکو ڕۆژی (1922/11/1ز).

دوای چەند مانگێک لەگرتنە دەستی دەسەلات، دەولەتی عوسمانی تەسلیم کرا، بەشێوەیەک شکستی هێنابوو لەجەنگداو دوژمنەکانی زۆرترین پارچەو شوێنو ناوچەکانی دەولەتی عوسمانیان داگیرکردبوو، جگە لەهەندێگ ناوچە.

سوڵتان محەمەدی شەشەم متمانەی خۆی دایە (مستەفا کمال ئەتاتورك) بۆ دەرچوون لەو قەیرانەی کەدەوڵەتی عوسمانی تێی کەوتبوو، بۆیە مستەفا کەمال ئەتاتورك دەستی کرد بەکارکردن بۆ خۆیو ئەوستێرەی ئەو درەوشایەوە، ئەنجامی ئەمەش سوڵتان تەنازولی لەدەسەڵات کردو هەروەها خەلافەتیش سالّی (1340ك).

هاوکات ئەستەمبوڵی پایتەختیشی جێهێشت لەسەر کەشتیەکی سەربازی بەریتانی لەڕۆژی (1922/11/17ن) بۆ ئەوەی پاشماوەی ژیانی لەناوچەی (ریڤیرا)ی ئیتاڵیا بەسەربەریت. دواجار سوڵتان محەمەدی شەشەم لەشاری (سان ریمۆ) لەڕۆژی (1926/5/16ن) کۆچی دوایی کرد.

عەبدولمەجیدی دووەم

عەبدولمەجیدی دووەم

عەبدولمەجیدی کوڕی عەبدولعەزیز (عەبدولمەجیدی دووەم) لەنێوان سالاّنی (1868 – 1944ن) سیو حەوت هەمینو دواهەمین سوڵتانی عوسمانی بووە. لەڕۆژی (1922/11/19 تا 31924/3/3ن) فەرمانڕەوایەتی کردووە.

عەبدولمەجیدی دووەم، کوڕی سوڵتان عەبدولعەزیزی یەکەم لەڕۆژی (1868/5/29ن) لەئەستەمبوڵ لەدایکبووە. بەشێوەیەکی تایبەتی فێرکردنو زانیاری پێگەیشتووەو پێی وتراوە. لەڕۆژی (1918/7/14ن) کوڕە مامەکەی کە (محەمەدی شەشەم)بووە، بووە بەسوڵتان لەکاتێکدا عەبدولمەجیدی دووەم جێگرو وەلی عەهدی

بووە، لەڕۆژی (1922/11/19ز) عەبدولمەجیدی دووەم هەڵبژێردراوە بۆ خەلافەتو سەڵتەنەت بەیارمەتی کۆمەڵەی نیشتمانی تورکی لەئەنقەرە. لەئەستەمبوڵ جێگرو سەقامگیر بووە لە (11/24)ی هەمان ساڵ.

دواجار لەڕۆژی (1924/3/3ز) لادرا لەدەسەڵاتو لەکەنارەکانی تورکیا لەگەڵ پاشماوەی خێزانەکەیدا دەرکرا. سوڵتان عەبدولمەجیدی دووەم نازناوی (جەنڕاڵی سوپای عوسمانی) پێ بەخشراوەو وەك سەرۆکی کۆمەڵگەی هونەری عوسمانیش کاری کردووەو بووە بەوێنەکێش. وێنەی بۆ هەر یەکە لە (لودفیگ فان بتهۆفنو یوهان فولفغا نگ فون گوتە و سوڵتان سەلیمی یەکەم) داناوەو دروست کردووە لە پێشانگای ڤیەننا ساڵی (1918ز).

هەروەها سوڵتان عەبدولمەجیدی دووەم چوارجا ژنی هێناوە لەساڵەکانی (1896، 1902، 1912، 1921.)و لەڕۆژی (1944/8/23ز) لەماڵەکەی خۆمیدا لەپاریس لە فەرەنسا کۆچی دوایی کردووەو لەشاری مەدینەی ولاتی شانشینی عەرەبستانی سعودی بەخاك سپێردراوەو ئەسپەردە کراوە.

پاشکۆی

جەنگ‌و پەیماننامەو زانیاری دەربارەی دەوڵەتی عوسمانی

جەنگی نیکۆپۆڵس(1396ز)

ئەوجەنگە بوو کەلەنێوان سوپای عوسمانیەکان بەسەرکردایەتی سوڵتان بایەزیدی یەکەم (بایەزیدی هەورە بروسکە)و سوپاکانی چەند دەوڵەتێکی ئەوروپیوەکو مەجەرو نەمساو فەرەنساو ئەڵمانیاو ئیتالیاو ئیسپانیا لەژێر سەرکردایەتی (سیجمۆند)دا لەمانگی(1396ز)دا لەشاری نیکۆپولس لەباکوری بولگاریا ڕوویدا. سوپای ئەوروپیەکان نزیکەی (130) هەزار جەنگاوەربوون، لەکاتێکدا سوپای عوسمانیەکان(90) نەوەد هەزار سەربازبوون. جەنگەکەبەقازانجی عوسمانیەکان کۆتایی هاتو زۆرێك لەخانەدانەکانی فەرەنسا بەدیلێتی گیران لەوانە:(کۆنت دی نیگر) ی فەرماندەی هێزەکانی بورگونیاوجێنشینەکەی. کۆنت سوێندی خوارد جارێکی تر نەگەڕێتە بۆ دژایەتیو جەنگانی عوسمانیەکان.

سوڵتان بایەزید هەواڵی ئەم سەرکەوتنەی نارەوە بۆ(موتەوەکیل علی الله)ی خەلیفەی عەباسیەکان لەقاهیرەو خەلیفەش ڕێزلێنانو جلو بەرگو شمشێرێکی بۆدەنێرێ. ئەمەش مانای دان نان بوو بەسوڵتان بایەزیدی یەکەمداوەك سوڵتانێك بەسەر هەرێمەکانی ڕۆمو ئەنادۆلۆ باڵکان، بەوەش بایەزیدی یەکەم بوو بەیەکەم کەس کەنازناوی (سوڵتان) لەبنەماڵەی عوسمانیەکان هەڵبگرێت.

جەنگی قوصوە (قوصرە، کۆسۆڤۆ)(1389ز)

ئەوجەنگە بوو کەلەنێوان سوپای عوسمانیەکانو سوپای ئەوروپیەکان کەپێکهاتبوون لەسوپای صربیاو ئەلبانیا بەفەرماندەیی پادشای صرب (ئوروکی پێنجەم) لەناوچەی قوصوە واتە(کۆسۆڤۆ) لەساڵی (1389ز) ڕوویدا. یەکێکە لەجەنگە خوێناوی‌و ترسناکەکانی دەوڵەتی عوسمانی، بەشێوەیەك زاوای پادشای صرب (لازار) کەناوی (فوك برانکوفتش) بوو،لەجەنگەکە هەڵهاتو لەگەڵیشیدا دەهەزار سەرباز پەیوەندیان کرد بەسوپای عوسمانیەکانەوە. لەم جەنگەدا لازاری پادشای صرب بریندارکراو عوسمانیەکان کوشتیانو لەجەنگەکەدا

سەرکەوتن. هەرلەم جەنگەدا سوڵتان مورادی یەکەم لەکاتی بەسەر کردنەوەی گۆڕەپانی جەنگەکە لەلایەن سەربازێکی بریندار صربەکانەوە بەخەنجەر بریندار کراو کوژرا.

ئەنجامەکانی جەنگی قوصوە قوصرە، کۆسۆڤۆ

1) بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لەناوچەی باڵکانو موسوڵمانبوونی زۆرێك لەکەسایەتیو پیاوە ناودارەکانی ئەو ناوچەیە.

2)ناچار بوونی زۆر دەوڵەتی ئەوروپی بۆگرێدانو قبوڵی دۆستایەتی عوسمانیەکان، هەندێکیان لەڕێگەی سەرانەدانو هەندێکی تریان بەڕاگەیاندنی دۆستایەتیان بۆدەوڵەتی عوسمانی.

3) درێژبوونەوەی دەسەڵاتی عوسمانیەکان بەسەر میرەکانی مەجەرو ڕۆمانیاو ناوچە دراوسێکانی دەریای ئەدریاتیکی، تاوەکو دەسەڵاتی عوسمانیەکان گەیشتە ئەڵمانیا.

ئەو هۆکارانەی کە ڕێخۆشکەربوون بە بۆململانێی نێوان سوڵتان بایەزیدو تەیموری لەنگ

1) پەنابردنی میرەکانی عێراق بۆلای بایەزید، بەتایبەت ئەو میرانەی کەتەیموری لەنگ دەستی گرتبوو بەسەرولاتەکانیاندا، هەروەك هەندێ لەمیرەکانی ئاسیای. بچوکیش پەنایان بردبوو بۆ تەیموری لەنگ،بۆیە میرەکان لەهەردوولا هانی بایەزیدوتەیموری لەنگیان دەدا بۆ هەڵگیرساندنی شەڕودژی لایەکەی تر.

2) هاندانی تەیموری لەنگ لەلایەن مەسیحیەکانەوە بۆشەڕکردنولەناوبردنی بایەزید.

3) نامە ئاگرینەکانی نێوان هەردوولا،بەشێوەیەك لەیەکێك لەونامانەدا کەتەیموری لەنگ بۆسوڵتان بایەزیدی دەنێرێ،تیایدا سوکایەتی پێدەکات کاتێك بە ناڕۆشنی باس لەڕەچەڵەکوبنەچەی خێزانەکەی دەکات.

4) هەریەکە لەسوڵتان بایەزیدوتەیموری لەنگ هەوڵیان دەدابۆفراوان.کردنی سنوری دەوڵەتەکەیان.

هۆکارەکانی گۆڕانی ئاراستەی لەشکرکێشی عوسمانییەکان لەلایەن سوڵتان سەلیمی یەکەمەوە لەخۆرئاواوە بەرەو

خۆرهەلات

1) تێربوونی سەربازی عوسمانیەکان لەئەوروپا، بەشێوەیەك مێژوونوسان وایان دەبینی کەبەکۆتایی هاتنی سەدەی یازدەیەم، عوسمانیەکان گەشتونەتە قناغی تێربوون لەگرتنی ناوچەکانی ئەوروپا،واتە ئیتر پێویست نەبووە چیدی ڕووەوئەوروپا لەشکرکێشی بکەن، بۆیە پێویست بووە لەسەرەتای سەدەی شانزەیەمدا بەدوای گۆڕەپانێکی نوێدا بگەڕێن بۆپەرەپێدانیوچالاکیو فراوانخوازیەکانیان.

2)جـوڵانی عوسمانیـەکان بـەرەو ڕۆژهـەڵات لـەپێناوی ڕزگـارکردنی جیهـانی ئیـسلامی بەشـێوەیەکی گـشتیوپیرۆزییەکانی ئیـسلام بەشـێوەیەکی تایبـەت لەبـەردەم مەترسـیوجموجوڵی ئیـسپانیەکاندا لـەدەریای ناوەڕاستوپورتوگاڵیەکان لەدەریای هیندیودەریای سور.

3) سـەرهەڵدانی دەوڵـەتی سـەفەوی لەئێرانداوهەوڵـدان بۆفراوانخوازیوبڵاوکردنـەوەی ئـایینزای شیعەمەزهەبوناوچەکانی ئاسیای بچوك لەسەرحسابی ناوچەکانی نفوزی سوننەمەزهەبی عوسمانیەکان.

جەنگی فارنا (1444ز)

ئەوجەنگە بووکەلەڕۆژی(1444/11/10ز) لەنزیك شاری (فارنا)ی بولگاریا ڕوویدا لەنێوان سـوپای عوسمـانی بەسەرکردایەتی سوڵتان مـورادی دووەمو هێزەکـانی ئـەوروپا کەتیایـدا هەریەکـە لەمەجـەرو پۆڵـۆ نیـاو ئـەڵمانیاو فەرەنساو بندوقیـەو بێزەنتـەو بیرجوزریـا بەسـەرکردایەتی یـانوس هونیـادی بەشداریان تێـداکرد. لـەم جەنگـەدا پادشـای پۆڵاندا(فلادیـسلاوسی سـێیەم) بەسـەرکردەی ڕێزلێنـانی سـوپاکانی ئـەوروپا دەسـت نیـشان کـرا. لـەم جەنگەدا سوپای عوسمانیەکان سەرکەوتنو پادشای پۆڵاندا (فلادیـسلاوسی سـێیەم) کـوژراو سـەرکردەی گـشتی سوپای ئەوروپیەکان (هونیادی) لەجەنگەکە هەڵهاتو نزیکەی (15) پانزە هەزار جەنگاوەر لەسوپای ئەوروپیەکان کوژرا.

شەڕی چاڵدێران(1514ز)

ئەو شەڕەبوو کەلـەنێوان دەوڵـەتی عوسمـانی بەسـەرکردایەتی سـوڵتان سـەلیمی یەکـەمو دەوڵـەتی سـەفەوی بەسـەرکردایەتی شائیـسماعیلی سـەفەوی لـە(1514/8/23ز)لـە شـیوی چـاڵدێران لـەباکوری خۆرئـاوای شـاری تـەوڕێزی پایتـەختی سـەفەویەکان ڕوویـداو لەئەنجامـدا بـەهۆی هاوکاریولایـەنگیری ژمارەیـەکی زۆر لەمیرنـشینە کوردیەکان، عوسمانیەکان توانیان سەفەویەکان تێك بشکێنن.

هۆکارەکانی ڕوودانی شەڕەکە

1) پـەیڕەوکردنی سیاسـەتی شـیعەگەرێتی لەلایـەن شائیـسماعیلی سـەفەویو دژایـەتیکردنی سـوننە مەزهەبەکانی ناوچەکانی عێراقو کوردستانو کوشتنی زانایانی سوننەی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی.

2) گوایـە کـاتی هاتنـە سـەرتەختی سـوڵتان سـەلیمی عوسمـانی سـاڵی (1512ز)، شائیـسماعیلی سەفەوی پیرۆزبایی لێنەکردووەو نوێنەری نەناردووە .

3) زامنکردنی ڕێگەی بازرگانی ئاوریشم لەگەڵ هیندستانو دەرهێنانی لەژێردەستی سەفەویەکان.

4) پشتیوانیکردنی سوننە مەزهەبەکانو ڕزگارکردنیان لەقەتڵو عامی شائیسماعیلی سەفەوی.

5) کۆتایی هێنان بەمەترسی سەرهەڵدانی دەوڵەتی سەفەوی لەڕۆژهەڵاتدا.

6) لەناوبردنی میرنیشینە کوردیەکانی کوردستانو ولاتی شامو میسرو یەکخستنیان لەژێر دەسەلاتی ناوەندی دەولەتی عوسمانیدا(لەڕاستیدا هەرچەندە ئەمە یەکێکە لەبیروباوەڕەکان دەربارەی هۆکارەکانی بەرپابوونی شەڕی چالدێران،بەلام کاتێك لەلایەن مەلا ئیدریسی بەدلیسیەوە ژمارەیەك لەمیرنیشینە کوردیەکان چوونە پالّ دەولّەتی عوسمانی تاماوەیەکو بەتایبەت لەسەردەمی سولّتان سەلیمی یەکەمدا جۆرێك لەنیمچە سەربەخۆییان پێدراو لەناونەبران، بەلام سولّتانەکانی دواتر نەك هەر کاریان بەم رێکەوتننامەیە نەکرد، بگرە سولّتان مەحمودی دووەم دەستیکرد بەپەیڕەوکردنی سیاسەتی ناوەندیکردنی دەسەلاتی دەولّەتی عوسمانیو چەندین میرنشینی کوردی لەناوبران کەپێشتر هاوکاری گەورەو سەرەکی عوسمانیەکان بوون لەشەڕی چالدێرانوفاکتەری سەرکەوتنی عوسمانیەکان بوون– وەرگێڕ).

7) ئامانجی ستراتیژی سولّتان سەلیمی یەکەم بۆگەیشتن بەناوچەکانی مەککەو مەدینە کەلەڕووی ئاینی بەگشتیو لەڕووی مەزهەبی سوننەوە گەورەترین پالپشتو سەرمایەی رۆحیو ئاینی بوو بۆ دەولّەتی عوسمانیو بەکرداریش دواتر تاڕادەیەکی زۆر وادەرچوو.

ئامانجەکانی شەڕەکە

1) سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەشەڕەکەداو داگیرکردنی شاری تەورێزی پایتەختی سەفەویەکانو ئاوارەبوونی شائیسماعیلو بەدیلگرتنی (تاجلی خانم) خێزانی شائیسماعیلو کەسو کاریو بەتالانبردنی تەختی شاهانەی.

2) داگیرکردنی سەرجەم ناوچەکانی باکوری کوردستانو بەشێکی ئازەربایجان سالّی(1515ز)و ولاتی شام (1518ز)و ولاتی میسر(1517ز).

3) مسۆگەرکردنی رێگەی بازرگانی ئاوریشم لەگەلّ هیندستاندا لەلایەنی عوسمانیەکانەوە.

4) ڕاکێشانو پاشکۆبوونی ژمارەیەکی زۆر لەمیرنشینە کوردیەکان بەهۆی دیبلۆماسیەتی مەلائیدریسی بەدلیسیەوە.

5) شەڕی چالدێران سەردەمێکی لەشەڕو ناکۆکی لەنێوان دەولّەتی عوسمانیو سەفەویدا دروستکردو بۆدوای دەولّەتی سەفەویش، لەدەولّەتە فارسیەکانی تریشدا درێژەی کێشا.

6) دەرەنجامی شەڕی چالدێران باشوری کوردستانی کردە دوو ویلایەتی عوسمانی کەبریتی بوون لەویلایەتی شارەزوورو ویلایەتی موسلّ، پاشئەوەی سولّتان سەلیمی یەکەم لەسالّی(1515ز) فەرهادپاشای ڕاسپارد بۆداگیرکردنی ئەو ناوچانەو فەرهاد پاشاش سەرکردەیەکی عوسمانی بەناوی (محەمەد بیقلو پاشا)بە سوپایەکی بەهێزەوە نارد سەر ناوچەکەو لەئەنجامدا(موسلّو شەنگارو ئامێدیو حەسەن کێفو دوورگەی ئیبن عومەرو هەولێرو کەرکوکو شارەزوور)ی داگیرکرد.

7) دابەشبوونی کوردستان لەڕووی ئاینیو مەزهەبییەوە بۆدوو ناوچەی نفوزی سوننیو شیعەی هەردوو دەوڵەتی عوسمانیو سەفەوی.

بەندەکانی ڕێکەوتنامەی نێوان سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانیو مەلا ئیدریسی بەدلیسی

لەبنەڕەتدا ئەو ڕێکەوتنامەیە بوو کەلەنێوان سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانیو ژمارەیەک میرنیشینی کوردیدا لەساڵی (1515ز) بەسەرپەرشتی مەلائیدریسی بەدلیسی ئەنجامدراو گرنگترین خاڵەکانی بریتی بوو:

1) سوڵتانی عوسمانی پارێزگاری لەسەربەخۆیی میرنیشینە کوردیەکان بکاتو دەسەڵاتی عوسمانی تەنها بەناو بێت.

2) کوردەکان لەشەڕدا یارمەتی دەوڵەتی عوسمانی بدەنو ئەوانیش پشتیوانی لەکوردەکان بکەن.

3) دەسەڵاتدارێتی لەمیرنیشینە کوردیەکاندا پشتاوپشت بێت، واتە لەباوکەوە بۆکوڕ.

4) کوردەکان باجو زەکاتو خەرجی فەرزە شەرعیەکان بدەنە گەنجینەی سوڵتانی عوسمانی.

ئەو هۆکارانەی وایکرد میرو هۆزە کوردییەکان پشتگیری لەسوڵتانی عوسمانی بکەنو بچنە ژێرسایەی دەوڵەتی عوسمانییەوە

1) ڕۆڵی گەورەی مەلائیدریسی بەدلیسی کەیەکێک لەڕاوێژکارە گرنگو حساب بۆکراوەکانی دەوڵەتی عوسمانیو سوڵتان سەلیمی یەکەم بووە.

2) لایەنی ئاینیو بەتایبەت مەزهەبی کەزۆربەی زۆری کوردەکان سوننی مەزهەب بوون وەک عوسمانیەکان.

3) گەورەیو زلهێزی دەوڵەتی عوسمانی لەئاستی هێزە جیهانیەکانداو حەتمیەتی ڕووداوی جەنگی چالدێرانو مەترسی لەناوچوونی یەکجارەکی دەسەڵاتی سیاسی میرنیشینە کوردیەکان.

4) دژایەتیو قەتڵوعام کردنی کوردە سوننیەکان لەلایەن شائیسماعیلی سەفەویەوە.

پەیمانەکانی ڕێکخستنی سنوری نێوان هەردوو دەوڵەتی (عوسمانی- سەفەوی)

لەدوای شەڕی چالدێران دەوڵەتی عوسمانیو سەفەوی لەچەند پەیماننامەو ڕێکەوتنامەیەکدا کەبەپەیماننامەی ڕێکخستنی سنور دادەنرێت،چەندین جار ڕێکەوتنی لەنێوان هەردوو لا هێناوەتەوە ئاراوە، بێگومان ئەم پەیماننامانەش کاریگەری لەسەر دابەشبوونو دابەشکردنی کرداریی خاکی کوردستان هەبووەو گرنگترین ئەوپەیماننامەو ڕێکەوتنامانەش بریتین لە:

پەیمانی زەهاو(1639ز)

ئەوپەیماننامەیەبوو کەلەنێوان دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی سوڵتان مورادی چوارەمو دەوڵەتی سەفەوی لەسەردەمی شاعەباسی یەکەم لەڕۆژی (1639/5/17ز) لەشاری زەهاوی کوردستانی ئێرانی ئێستا ڕوویداو گرنگترین بەندو خاڵەکانی ئەمانە بوون:

1) زەویەکانی هۆزی کەلهوڕو خۆرئاوای ناوچەی شارەزوور لەژێر دەسەلاتی دەوڵەتی سەفەویدا بمێنێتەوە.

2) زەویەکانی هۆزی موکری لەسەر هێڵی سنوری تازە بکرێت بەدوو بەشەوە:

أ) ناوچەی شارەزوور لەژێر دەسەلاتی عوسمانی بمێنێتەوە.

ب) ناوچەکانی سەقزو سەردەشتو بانەو زەهاو تاباشوری کرماشان، چارەنوسی بۆ پەیمانەکانی داهاتوو بمێنێتەوە.

3) شوێنەکانی نزیك ئەم ناچانە لەڕووی کارگێڕیەوە وەك خۆی بمێنێتەوە.

4) هیچ لایەکیان یارمەتی هۆزو تیرە یاخیبووەکان نەدەنو نەیان کەن بەگژی یەکتریدا.

5) شای سەفەوی بەڵێن بدات پەلاماری قەڵاکانی سەر سنوری ناوچە سنوریەکانی دەوڵەتی عوسمانی نەدات.

ئەنجامی پەیماننامەی زەهاو بەکرداری کوردستانی دابەشکرد بۆ دووبەش، بەشی خۆرهەڵاتی خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و بەشەکانی تریشی خرانە سەر دەوڵەتی عوسمانی و لەڕووی کارگێڕیشەوە بەئەستەمبوڵەوە بەستراندەوە. زۆر لەو کەسانەی دەربارەی مێژوو شتیان نوسیوە پێیانوایە شەڕی چالدێران هۆکاری دابەشکردنی کوردستان بووە، بەڵام ڕاستیەکەی پەیمانی زەهاو هۆکاری سەرەکی و بنەڕەتی دابەشکردنی خاکی کوردستانە،چونکە دەرەنجامی شەڕی چالدێران،جگەلەوەی دەرەنجامێکی مەزهەبی و ئاینی جێهێشت بەسەر کوردستانەوە، هاوکات لەسەر بنەمای براوەو دۆڕاو بوو لەجەنگەکەدا، بەڵام پەیمانی زەهاو بەندو خاڵی تێدابوو، بۆیە لەسەر ئەو بنەماو بەندانە ڕێکەوتن کراو هەر لەسەر ئەو بەندو بنەمایانەش هەردوولا (عوسمانی – سەفەوی) ڕێك کەوتن لەسەر دابەشکردنی خاکی کوردستان بەگشتی بۆ دووبەش: ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا –وەرگێڕ.

پەیمانی ئەرزڕۆمی دووەم (1847ز)

ئەوپەیماننامەیە بوو کەلەنێوان عوسمانیەکان لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی یەکەمو دەوڵەتی ئێران لەسەردەمی محەمەدشای قاجار بەئامادەبوونی نوێنەرانی ڕوسیای قەیسەری و بەریتانیا لەڕۆژی (1847/4/6ز)پاش سێ ساڵ گفتوگۆی دوولایەنە لەلایەن (میرزا تەقی خانی فراخانی) نوێنەری ئێرانو (ئەنوەر ئەفەندی) نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی لەشاری ئەرزڕۆم مۆرکراو گرنگترین خاڵەکانی بریتی بوون لە:

1) ناوچەکانی سەردەشتو سەقزو بانەو زەهاو تاباشوری کرماشان کەلەپەیمانی زەهاودا بێ چارەنوس مانەوە خرانە سەر ئێران لەگەڵ ناوچەکانی خوڕەم شەهرو کەنارەکانی بەری چەپی شەتولعەرەب،

لەگەڵ ئازادی هاتوچۆی کەشتیوانی دەوڵەتی ئێران لەشەتولعەرەبدا، لەبەرامبەردا ناوچەکانی شارەزوور بەڕەسمی خرایە سەر دەوڵەتی عوسمانی.

2) دابنیکردنی هێمنیو ئاسایشی سنورەکان لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوەو هیچ لایەک یارمەتی جوڵانەوەی یاخیبووەکان کە مەبەست لێی شۆڕشی هۆزو میرنیشینە کوردیەکان بوو نەدەن.

3) ئاسانکردنو ئازادی بازرگانی بدرێ بەبازرگانەکانی هەردوولا بۆڕاپەڕاندنی کاروبارەکانیان.

4) هەردوولا بەرژەوەندیەکانی بەریتانیاو ڕوسیای قەیسەری لەناوچە سنوریەکان لەبەرچاو بگرن. شایانی باسە پێشتر هەردوو دەوڵەتی عوسمانیو سەفەوی پەیماننامەی ئەرزڕۆمی یەکەمیان لەهەمان شار ساڵی (1823ز)ئیمزا کردبوو، بەڵام جێبەجێ نەکرا.

سواردی حەمیدیە

بریتی بوو لەسوپایەکی نانیزامی عوسمانی، کەزۆربەیان لەکوردەکانی دەوڵەتی عوسمانی پێکهاتبوو بەناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی عوسمانیەوە ناونرا(حەمیدی) کەسەرەتا لەخەڵکانی ناوچەی ئەرزڕۆم پێکهاتبوون. دواجار ناوچە کوردنشینەکانی تری گرتەوە. ئەم سوپایە لەلایەن ئەفسەرانی تورکەوە فێری مەشقی سەربازی دەکرانو بەبیروباوەڕی ئیسلامی لەبەرژەوەندی تورك مێشکیان پڕدەکرا.

کاری ئەم سوپایە بەرگریکردن بوو لە دەوڵەتی عوسمانیو خەلافەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو یەکێك لەکارەکانی ئەم سوپایە بەشداریکردن بووله‌کوشتاری ئەرمەنەکان لەساڵی (1894–1896ز) کەلەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە بەکارهێنران.

خەیرەدین باربارۆسا(1475-1546ز)

فەرماندەیەکی کەشتیوانیو تێکۆشەرێکی دەریایی عوسمانی بوو، لەدوورگەی (لسبوس)لەیۆنانی هاوچەرخ لەدایك بووەو لەئەستەمبوڵیش کۆچی دوایی کردووە. ناوی ئەسڵی (خزری کوڕی یەعقوب) ەو بە(خەیرەدین پاشا) ناودێرکراوە. لای ئەوروپیەکان بە(باربارۆسا) ناسراوە،واتە(خاوەنی ڕیشی سور).خەیرەدین چوار برابوون. باوکی یەکێك بووە لەسەربازە ئینکشیاریەکانو دایکیشی کەناوی (کاتالینا)بووە بەئاین مەسیحی بووە. خەیرەدین بووە بەسەرکردەی گشتی (باش قبودان)ی کەشتی گەلی عوسمانی.

خەیرەدینو هەرسێ براکەی (ئیسحاقو عروجو ئیلیاس)وەك دەریاوانو جەنگاوەر کاریان کردووە. خەیرەدین توانیویەتی دژی ئیسپانیەکان کەهەوڵیاندا جەزائیر داگیربکەن ساڵی (1529ز) ڕابوەستێ، پاشان ساڵی (1531ز) دەستی گرتووە بەسەر وڵاتی تونسدا، هەروەها توانیویەتی لەشەڕی(بریفیرا) کەشتیگەلی شارلی پێنجەم تێك بشکێنێ.

هاوکات کاتێک ئیسپانیا جەنگی دژی فەرەنسا ڕایگەیاند،(فەرەنسوای یەکەم)ی پادشای فەرەنسا داوای یارمەتی لەسوڵتان سلێمانی عوسمانی کردو بەم بۆنەیەشەوە سوڵتان خەیرەدین باربارۆسای وەک سەرکردەی کەشتیگەلێکی گەورە ناردو لەمارسیلیا جێگیر بوو، کەفەرەنسیەکان بۆماوەی (5)پێنج ساڵ تەنازولیان کردبوو بۆعوسمانیەکان. خەیرەدین تەوانی سەرکەوتووبێت لەدەرکردنی ئیسپانیەکان لەناپۆلی و کەناری فەرەنسا. خەیرەدین لەتەمەنی(65) ساڵیدا لەکۆشکەکەی خۆی لەگەرووی بۆسفۆر کۆچی دوایی کردو کۆرەکەی بەناوی (حەسەن پاشا) جێگەی گرتەوە.

پەیماننامەی ئەماسیا(1555ز)

ئەو پەیماننامەیەبوو کەلەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و سەفەویەکاندا ئەنجامدراو لەئەنجامدا دەوڵەتی عوسمانی زۆر ناوچەی تری وەک شارەزوورو ئەرزرۆم و هەندی ناوچەی تری خستەسەر چوارچێوەی خۆی و هێندەی تر فراوان بوو.

ئەحمەد کوڕانی

ناوی ئەحمەدی کوڕی ئیسماعیلی کوڕی عوسمانی کوڕانی یە. شەهابەدینی شافیعی پاشان حەنەفیە، لەنێوان ساڵانی (813–893ك) کەدەکاتە (1410–1488ز) ژیاوە. ڕاڤەکارو موفەسیرێکی گەورە بووەو لەڕەچەڵەکدا خەڵکی ناوچەی شارەزوور بووە. لەوڵاتی میسر فێری زانستو زانیاری بووەو گەشتی کردووە بۆ وڵاتی تورك. سوڵتان مورادی کوڕی سوڵتان عوسمان بەڵێنی پێداوە فێرکردنی جێنشینەکەی کەسوڵتان (محەمەدی فاتیح)بووە بگرێتە ئەستۆو لەسەردەمی سوڵتان محەمەدی فاتیحدا ئەحمەد کوڕانی بواری دادوەری گرتۆتە دەستو چەند کتێبێکیشی هەیە لەوانە:

1. غاية ألآماني في تفسير السبع المثاني.
2. الدرر اللوامع شرح جمع جوامع للسبكي.
3. شرح الكافية للآبن الحاجب.

ئەحمەد کوڕانی لەشاری قوستەنتینیە (ئەستەمبوڵ) کۆچی دوایی کردووەو سوڵتان بایەزید نوێژی لەسەر کردووە.

جەنگی ڕوسی- تورکی

بریتیە لەدە جەنگ کەلەنێوان ئیمپراتۆریەتی ڕوسیاو دەوڵەتی عوسمانیدا ڕوویداوە،ئەو جەنگانە بەشێوەی پچڕ پچڕ لەسەدەکانی حەڤدەو هەژدەو نۆزدەدا ڕوویانداوە. ململانێی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، بەجەنگی یانزەیەم دادەنرێت لەزنجیرەی ئەوجەنگانەی نێوانیان.

لەزۆربەی کاتەکاندا ئەوجەنگانە ململانێ بوون دەربارەی زاڵبوون بەسەر نیمچە دوورگەی قرم لەگەڵ دەریای سور یان ناوچەی باڵکان. ئەم زنجیرە جەنگەش بەیەکێك لەدرێژترین ململانێکان دادەنرێت لەمێژووی ئەوروپادا بەجۆرێك بۆماوەی(241) ساڵ درێژبۆتەوە. بەوەش زیاتر ماوەکەی درێژبووە بەبەراورد لەگەڵ جەنگی سەدساڵەی نێوان فەرەنساو ئینگلتەرا.

ئەم زنجیرە جەنگە دەوڵەتی عوسمانی ماندوو کردو تواناکانی بەهەدەربردو لەگرنگترین هۆکارەکانی داڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی بوولەگەڵ سەرەتای سەدەی بیستەمدا.

جەنگی قرم

ئەوجەنگەبوو کەلەنێوان ڕوسیاو دەوڵەتی عوسمانیدا لەڕۆژی (1853/3/28ز) ڕوویداو تاکوساڵی 1856ز بەردەوام بوو. هەریەکە لەبەریتانیاو فەرەنسا چوونە نێو جەنگەکەوە لەتەنیشتی دەوڵەتی عوسمانیەوە لەساڵی (1854ز) کەئەوکات توشی لاوازی هاتبوو.

هۆکاری شەڕەکە بریتی بوو لەتەماعی ئیقلیمی ڕوسیا لەسەر حسابی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەت لەنیمچە دوورگەی قرمدا، کەببووە شانۆی جەنگو ڕووبەڕووبوونەوەکان. دواجار جەنگی قرم لەڕۆژی (1856/3/30ز) بەئیمزا کردنی ڕێکەوتنامەی پاریس کۆتایی هات. لەم جەنگەدا ڕوسیا زۆر بەخراپی شکستی هێنا.

هێزی جەنگەکە: 250/000 هەزار جەنگاوەری بەریتانی.

400/000 هەزار جەنگاوەری فەرەنسی.

000/ 10 هەزار جەنگاوەری سەردینیا.

بەرامبەر –(1/200/000) جەنگاوەری ڕوسی.

پەیماننامەی(سان ستیفانۆ (1295/2/15ك/1878ز)

ئەو پەیماننامەیە بوو کەلەنێوان ڕوسیاو دەوڵەتی عوسمانیدا ئەنجامدرا لەپاش کۆتایی هاتنی جەنگی(ڕوسی – تورکی) (1877–1878). پەیماننامەکەش لەڕۆژی (1878/3/3ز) لەسان ستیفانۆ کەشارێکە لەڕۆژئاوای ئەستەمبوڵ ئیمزاکرا. ئەم پەیماننامەیە بوو بەهۆی دەرکەوتنی دەوڵەتی بوڵگاریا زیاد لەپێویست، کەپێشتر هاوکاربوو لەگەڵ ڕوسیا بۆلەناوبردنی دەوڵەتی عوسمانی. لەلایەن عوسمانیەکانەوە(سەفوەت پاشا) ئەم پەیماننامەیەیان ئیمزاکرد، دەگێڕنەوە لەکاتێکدا سەفوەت پاشا ئەم پەیماننامەیەی ئیمزاکردووە گریاوە، چونکە مەرجو بەندەکانی بۆ دەوڵەتی عوسمانی خراپ بوون، گرنگترین بەندەکانی:

1) دیاریکردنی سنور بۆچیای ڕەشو کۆتایی هێنان بەململانێو ئەو میرنشینە سەربەخۆیی بەدەست دەهێنێت.

2) میرنشینی صرب سەربەخۆ دەبێتو زەوی تازەشی بۆزیاد دەکرێت.

3) بولگاریا سەربەخۆدەبێت، داننان بەبەسەربەخۆیی کارگێڕیدا ڕێژەیەکی دیاریکراو دەداتە دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها فەرمانبەرانی دەوڵەتو سەربازەکان تەنها لەمەسیحیەکان دەبن، سنوریش بەگوێرەی زانیاری عوسمانیو ڕوسەکان دیاری دەکرێن. میرێکیش لەلایەن دانیشتوانەکەیەوە هەڵدەبژێردرێتو بۆدواجار عوسمانیەکان سەربازەکانیان لەبولگاریا دەکشێننەوە.

4) دەوڵەتی ڕۆمانیا سەربەخۆیی تەواو بەدەست دەهێنێ.

5) بابی عالی بەڵێن دەدات کەپارێزگاری لەئەرمەنو مەسیحیو کوردو چەرکەسەکان بکات.

6) بابی عالی هەڵدەستێ بەچاککردنی ڕەوشی مەسیحیەکان لەدوورگەی کریتدا.

7) دەوڵەتی عوسمانی پێ بژاردنەوەیەکی جەنگی کەڕێژەکەی (2/5) ملیار لیرەی ئالتونیە دەدات، ڕوسیاش لەبەرامبەر ئەم پارەدا زەوی تەسلیم بەعوسمانیەکان دەکات.

8) گەرووەکانی (بۆسفۆرو دەردەنیل) بەکراوەیی دەمێننەوە بۆکەشتیە ڕوسیەکان لەکاتی ئاشتیو جەنگدا.

9) مسوڵمانانی بولگاریا دەتوانن کۆچ بکەن بۆهەر ناوچەیەکی دەوڵەتی عوسمانی کەخۆیان دەیانەوێت.

کۆنگرەی بەرلین1305ک/1887ز)

لەم کۆنگرەیەدا دەوڵەتە گەورەکانی وەک(ئینگلتەرا، فەرەنسا، ئەڵمانیاو نەمسا) ئامادەبوون. لەم کۆنگرەیەدا گەڕان بەدوای دەستکاری کردنو چاککردنی پەیماننامەی(سان ستیڤانۆ)ی نێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیا.

هۆکاری بەستنی ئەم کۆنگرەیەش بۆ بەرهەڵستکاری دەوڵەتە زلهێزەکان دەگەڕایەوە، چونکە لەگەڵ بەرژەوەندیە ستراتیژیەکانی ئەواندا نەدەگونجا. ئەوانەی لەکۆنگرەکەدا ئامادەبوون ڕێکەوتن لەسەردەستکاری کردنی بەندەکانی ڕێکەوتننامەی سان ستیڤانۆو ئەم مەرجو بەندانەی لەخۆگرتبوو:

1) سەربەخۆیی بولگاریاو دەستکاریکردنی سنورەکەی. لەباشوری بالکانیش ویلایەتێک بەناوی (ڕومیللی ڕۆژهەلات) پێک بهێنرێ لەژێر سەرۆکی دەوڵەتی عوسمانیدا لەڕووی سیاسیو سەربازیەوەو کەسێکی مەسیحی فەرمانڕەوایەتی دەکاتو بۆماوەی پێنج ساڵ دەست نیشان دەکرێ بەڕێکەوتنی دەوڵەت. هەروەها هێزێکی ڕوسیا لەبولگاریاو ڕومیللی ڕۆژهەلات دەمێنێتەوە کەبە(50)پەنجا هەزار سەرباز دیاری دەکرێت.

2) سنوری یۆنانی کەمێک پێش دەخرێت بۆباکور. لەگەڵ ئەوەدا زانراوە کەیۆنان بەشداری نەکردووەو نەچووەتە نێو بابەتی کوشتارەوەو پەیماننامەی سان ستیڤانۆش هیچ بەشێکی لەیۆنان لەخۆنەگرتبوو.

3) بۆسنەو هێرسک بۆنەمسا دەبێت.

4) بسارابیا بۆ ڕوسیا دوای ئەوەی لەڕۆمانیای سەند، هەروەها ناوچەی دوبرجیەو هەندێ دوورگەی تر بۆ ڕۆمانیاو سەربەخۆیی تەواویشی پێ بدرێت.

5) سەربەخۆیی صربیاو چیای ڕەش.

6) شارەکانی قارسو ردهانو باتوم بۆ ڕوسیا.

7) کۆنگرەکە بڕیاریدا ئەو پێ بژاردنەوە جەنگیە بمێنێتەوە کەپەیماننامەی سان ستیڤانۆ بڕیاریدا بوو لەسەر دەوڵەتی عوسمانیو ڕێژەکەی (2/5) ملیار لیرەی ئالتونی بوو.

8) بابی عالی بەڵێن دەدات شایەتی سەرجەم هاوڵاتیانی وەربگرێت بەبێ جیاوازیکردنی ئاینی لەبەردەم دادگادا.

9) ڕەزامەندی دەربڕین لەسەرچاککردنی بارودۆخی مەسیحیەکان لەدورگەی کریتدا. ڕاوێژکاری ئەڵمانیا(پسمارك) بانگەوازی بۆبەستنی ئەم کۆنگرەیە کردووە لەترسی ئەوەی نەباداوەڵامدانەوەی بەریتانیا بۆڕوسیا سەربکێشێ بۆ هەڵگیرسانی جەنگێکی ئەوروپی گشتیو هەڕەشەکردن لەیەکێتی ئەڵمانیا، کەزۆر تێکۆشاوە لەپێناویدا. هەندێ لەمێژوونوسان ئەوەش دەڵێن کەپسمارك لەم کۆنگرەدا دابەشکردنی دەوڵەتی عوسمانی بۆ دەوڵەتە ئەوروپیەکانی تر خستۆتەڕوو. دواجار کۆنگرەی بەرلین دیسان بەهۆکارێکی زۆر کاریگەری داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی دادەنرێت.

پەیماننامەی بساروفیتش (22ی شەعبانی 1130ك/1718/7/21ز):

ئەو پەیماننامەیەبوو لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو نەمساو بوندوقیەدا ئەنجامدرا. دەوڵەتی عوسمانی بەئیمپراتۆریەتێکی ترسناك لەلایەن ئەوروپیەکانەوە دانراوەو ناوەکەی تۆقینو ترسی لەنێو ئەوروپا بەگشتی دروست دەکرد. بۆیە هیچ دەوڵەتێکی ئەوروپی بەتەنها نەیان تووانی ڕوو بەڕووی ببێتەوەو دەوڵەتەئەوروپیەکان هاوپەیمانێتیەکی مەسیحیان بۆ ڕوو بەڕووبونەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەست.

ئەم پەیماننامەیە پێکهاتبوو لە(20) مادەی تایبەت بەئەڵمانیاو (28)مادەی تایبەت بەبندوقیە. حاڵەتی جەنگ لەگەڵ بندوقیە سێ ساڵو حەوت مانگ بەردەوام بوو، لەگەڵ نەمساش دوو ساڵو دوومانگ بەردەوام بوو، بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە ناوچەی موڕە بۆدەوڵەتی عوسمانی گەڕایەوە بەرامبەر تەنازول کردنی لەناوچەکانی تمسوارەو بەلگرادو صربیای باکورو ولاتی ئەفلاك.

هەروەها پیاوانی ئاینی کاسۆلیك مولکەکانیان بگێڕنەوە لە دەوڵەتی عوسمانیدا، ئەم پەیماننامەیە لەمانگی (1720/11ز)دا دەستکاری کراو هەندێ شتی تری بۆزیادکرا لەسەر خواستی ڕوسیاو دواتریش مەرجێکی تری بۆزیادکرا کەپەیوەندی بەهاتوچۆی ڕوسیاو کڕینو فرۆشتنی تریەوە هەبوو.

هاوپەیمانی پیرۆز(الحلف المقدس)

ئەو هاوپەیمانیەتیەبوو کەلەنێوان هەریەکە لەنەمساو پۆلۆنیاو بوندوقیەو پیاوەئاینیەکانی مالتاو پاپاو ڕوسیادا بەسترا، بۆوەستانەوە لەڕووی هەڵکشانی ئیسلامی کەنزیکبوو لەهەموو مالێکەوە لەئەوروپای ڕۆژهەلات بەهۆی تێکۆشانی عوسمانیەکانەوە.

جەنگی دەریایی سینوب (28سەفەری 1270ک/1853/11/30ز)

ئەوجەنگەبوو کەلەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیا لەدەریای سوردا بەڕپابوو، تیایدا ڕوسیا بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا زاڵبوو، هەروەک ئەم شەڕەبوو بەهۆی کڵپەسەندنی جەنگی قڕم لەدووساڵی دواییدا. هۆکاری ئەم جەنگە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەڕوسیا دەیویست فراوان ببێت لەسەر حسابی دەوڵەتی عوسمانیو بوونێکی سەربازی دەریایی لەسەر کەناری باکوری دەریای سور دابمەزرێنێ، پاشان نفوزو کۆنترۆڵی سەربازی خۆی بەسەر ناوچەی گەورەکانەوە ڕابکێشێو کەشتیەکان بتوانن لەگەرووی بۆ سفۆرو دەردەنیل لەکاتی جەنگو ئاشتیدا بەبێ هیچ مەرجێك لەدەریاکان بپەڕنەوە. بۆ جێبەجێکردنو بەدەست هێنانی ئەم ئامانجانەش ڕوسیا چووە نێو زنجیرەیەك جەنگی پەیوەندیدار بەیەکەوە دژی دەوڵەتی عوسمانی، بەتەنهاو بەهاوپەیمانێتیش لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپییەکانی تردا.

پەیماننامەی کیچک کینارچی(1774ز)

ئەوپەیماننامەیە بوو کەلە(13ی جەمادی یەکەمی 1188ک/1774/7/21ن)ئەنجامدراو پەیماننامەی (کیچك کینارچی) ناسراو تیایدا ئومێدو هیواکانی ڕوسەکان هاتەدی بەوەی دەریای سورلەدەریایەکی عوسمانی پوختەوە گۆڕا بۆدەریایەکی (عوسمانی – ڕوسی)و کەشتیوانی ڕووسی بەئازادی دەیتوانی بەبێ کۆتو پێوەندو مەرج جموجوڵ بکات لەدەریای سوردا. هەروەها لەم پەیماننامەیەدا هاتبوو کە دەوڵەتی عوسمانی پێ بژاردنەوەیەك بداتە ڕوسیا کەڕێژەکەی (1500)تورەکە ئاڵتون بوو. هەروەها ڕوسەکان مافی چاودێریکردنی دانیشتوانە ئورتودۆکسەکانیان هەیە لەوڵاتی عوسمانیدا. ئەم ئەم بەندەش مانای دەستێوەردانی ڕوسیابوو لەکاروباری دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی بەردەوام. گرنگترین بەندەکانی ڕێکەوتننامەکە:

1) لابردنی دوژمنایەتی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیاو چارەسەرکردنی ڕێکەوتنو ڕێکخستنەوەی ڕێکەوتنەکان لەگۆڕانکاریو لێبوردن لەتاوان کەهاوڵاتیانی هەردوولا ئەنجامیانداوە.

2) نەپاراستنی هاوڵاتیە پەنابەرەکان یاخود هەڵاتوان یان ناپاکەکان لەچوارچێوەی مەرجەکاندا.

3) دان پێدانانی هەردوولا بەوڵاتی قڕمدا بەبێ هەڵاوێردنو سەربەخۆیی، هەروەها ئازادی تەواویان هەیە لەهەڵبژاردنی گەورەیەك بەبێ دەستێوەردانو باجیش نادەن، لەبەر ئەوەش کەبەموسوڵمان دادەنرێت ئەوا کاروبارە مەزهەبیەکانیان لەلایەن سوڵتانەوە ڕێکدەخرێ بەگوێرەی ئاینی ئیسلام.

4) کشانەوەی هێزەکانی عوسمانی لەدورگەی قڕمو تەسلیم کردنەوەی قەڵاکانو نەناردنی سەرباز یاخود پارێزەری سەربازی.

5) هەموو دەوڵەتێك ئازادە لەبونیاتنانی قەڵاو کۆشکو چاککرانی ئەوەی کەپێویستە لێیان.

6) دەست نیشانکردنی بالۆێزێکی ڕوسی لەئەستەمبوڵ لەپلەی دووەم، هێنانەوەی پۆزش بەشێوەی ڕەسمی بۆی، لەوەی کە هەرکەمو کورتیەك ڕووبدات.

7) دەوڵەتی عوسمانی بەڵێن دەدات بەڕێکخستنی مافەکانو کەنیسە مەسیحیەکان لەزەویەکانیداو پێدانی دەرفەت لەکەموکورتیدا.

8) ئازادی سەردانی پیاوە ئاینیەکانی ڕوسیا بۆ قودسو شوێنە پیرۆزەکانی تر کەشایستەی سەردان کردن بەبێ دانی سەرانە یاخود باج، هەروەها کارئاسانیو پارێزگاریشیان بۆئەوە پێ دەبەخشرێتو دابین دەکرێت.

9) ئازادی کەشتیوانی بۆ ڕوسیا لەسەرجەم ئاوەکانی عوسمانیدا لەهەردوو دەریای ناوەڕاستو سور. هەروەها ئازادی بازرگانی کردنی هاوڵاتیانی ڕوسی لەوڵاتی عوسمانی لەوشکانیو دەریاییدا، هەروەك هاوڵاتیانی ڕوسیا ئازادی هێنانو بردنو نیشتەجێ بوونیان هەیە تیایدا. لەلایەکی تریەوە ڕوسیا مافی ئەوەی هەیە کەبالۆێزخانەکان دەست نیشان بکات لەسەرجەم ئەو شوێنانەی کەوادەبینێ شیاوو گونجاوە.

10) پێویستە لەسەر دەوڵەتی عوسمانی کۆشش بکات لەکەفیلی کردنی حکومەتی ولایەتەکانی ئەفریقا، ئەگەر هاتوو ڕوسیا ئارەزووی کرد بەبەستنی پەیماننامەی بازرگانی تیایدا.

11) ڕوسەکان مافی ئەوەیان هەیە کەنیسەیەك بونیات بنێن لەسەر ڕێگەی گشتی لەناوچەی (مکبل أوغلی) لەغلتە لەشاری ئەستەمبوڵ جگەلەکەنیسە تەرخانکراوەکان. ئەوکەنیسەش لەژێر ڕێکخستنی بالۆێزی ڕوسیا دەبێو پاسەوانی کردنی تایبەتی بۆ دابین دەکرێ لەترسی دەستێوەردان.

12) گەڕانەوەی هەندێ ناوچە بۆ دەوڵەتی عوسمانی لەڕوسیا بەمەرج، لەوانە لێبوردنی گشتی لەخەڵکەکەو ئازادی مەسیحیەکان لەهەموو ڕووەکانەوەو بونیاتنانی کەنیسەی نوێو پێدانی ئیمتیازات بۆ پیاوە ئاینیەکانو ئازادی کۆچکردن بۆکەسە بەتەمەنو پیرەکانو نەخستنەڕوو بەخشینی تێچوونی جەنگیو سەرانە.

13) ڕوسیا جەزائیری دەریای سپی ناوەڕاست دەگێڕێتەوە کە لەژێر فەرمانڕەوایەتیاندا بووە بۆعوسمانیەکانو پێویستە لەدانیشتووانەکەی ببوڕێت. هەروەها بیان بەخشێ لەڕەسمی سالانەو ئازادی ئاینی یان پێ دەدات‌و چیان بوێ بۆیان دابین دەکات.

هەروەك باسی چەند بەندێکی تر کراوە کەپەیوەستە بەناوچەکانەوە لەقڕمو باسکردن لەکشانەوەو چۆڵکردنی ئەفلاق زبوجانو بغدانو ئازادکردنی زیندانیەکانو دەست نیشانکردنی بالۆێزەکان لەپێناوی ڕێکەوتندا. هاوکات دەوڵەتی عوسمانی بەڵێنیدا کە(15) هەزار تورەکە ئالتون بدات بەڕوسیا لەماوەی سێ ساڵداو لەهەرساڵێکدا پێنج هەزار تورەکەیان بدات.

ئاکامی مەرجو بەندەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیەش ئەمانەی خوارەی دەگەیاند

1) کۆتایی هاتنی کۆنترۆڵی عوسمانی بەسەر دەریای ڕەشو ڕێگەخۆشبوونی بنەماکانی دبلۆماسیەتی داهاتوو بۆ دەستێوەردانی ڕوسیا لەکێشە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی عوسمانی.

2) دروستبوونەوەی سنوری ڕوسیا بۆڕوباری(بوگ)ی باشورو گرتنەوەی ئازۆفو سهوب کرشو نیکاڵ لەکۆتایی بەشی ڕۆژهەڵاتی نیمچە ڕوباری دنێبەرو بوگو سهوبو کینبورن.

3) وڵاتی قرم سەربەخۆبوو، هەروەها دانیشتوانەکەی نالکێن بە دەوڵەتی عوسمانیەوە تەنها لەڕووی ئاینیەوە نەبێت.

4) ڕوسیا مافی دامەزراندنی باڵوێزخانەی هەیە لەهەر جێگەیەک لە دەوڵەتی عوسمانیو کەشتیوانی کردنی لەئاوەکانیدا.

5) پەیماننامەکە ڕێگەیدا بەڕوسەکان بۆ بەدەست هێنانی ئیمتیازات لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا کەئورتۆدۆکسەکان بگرێتەوە لەئەفلاقو بغدانو دورگەکانی دەریای ئیجە. هەروەها ڕوسیا گۆڕا بۆوڵاتێک کەپارێزگاری لەئۆرتۆدۆکسەکان بکات لەهەر جێگەیەک لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

هەروەها بەم شێوەیەی تریش لەهەندێ سەرچاوەی مێژووییدا باس لەپەیماننامەی کیچك کینارچی کراوەو لێرەدا دەینوسین بۆزیاتر زانیاری خوێنەر.

ڕێکەوتننامەی کیچك کینارچی 1774ز

ئەو ڕێکەوتننامەیە بوو کەلەنێوان عوسمانیەکانو ڕوسیا لەشاری کینارچەی بولگاریا لەساڵی(1187ك/1774ز)بەسترا.هۆی ئەم ڕێکەوتننامەیە،تێکشکانی عوسمانیەکان لەشەڕی (فارنا)لەبولگاریاو لەسەر دەریای سور، بەشێوەیەک سەدری ئەعزەمی عوسمانی داوای وتووێژو ڕێکەوتنی کردو گرنگترین خاڵەکانی پێکهاتبوون لە:

1) نەهێشتنی دوژمنایەتی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیاو ئەنجامدانی ڕێکەوتننامەو ڕێکخستنی ڕێکەوتنەکان لە گۆڕانکاریو لێخۆشبوون لەو تاوانانەی کەهاوڵاتیانی هەردوولا ئەنجامیانداوە.

2) پارێزگاری نەکردن لەو هاوڵاتیانەی کەهەڵدێن یان ڕادەکەن یان ناپاکی دەکەن، بەگوێرەی مەرج نەبێت.

3) هەردوولا دان دەنێن بەسەربەخۆیی و ئازادی وڵاتی قرمدا ،هەروەک ئازادی تەواویان هەیە لەهەڵبژاردنی گەورەیەک بۆخۆیان بەبێ دەستێوەردانو باجدان. بەو ئیعتیبارەش کەموسوڵمانن ئەوا کاروباری مەزهەبو ئاینیەکان لەلایەن سوڵتانەوە ڕێکدەخرێت بەگوێرەی شەریعەتی ئیسلامی.

4) کشاندنەوەی هێزە عوسمانیەکان لە قرم تەسلیمکردنەوەی قەڵاکانو نەناردنی سەرباز یان پارێزگاری سەربازی.

5) دیاریکردنو دامەزراندنی بالۆیزی ڕوسیا لەئەستەمبوڵ لەپلەی دووەم، هەرکاتێکیش کەموکوڕی ڕوویدا بەشێوەی فەرمی پۆزشی بۆ بهێنرێتەوە.

6) دەوڵەتی عوسمانی بەڵێن دەدات مافو کەنیسەکانی مەسیحیەت ڕێکبخات لەزەویەکانیداو دەرفەتیان پێ بەخشێ لەکاتی کەموکوڕیدا.

7) ئازادی سەردانی ڕوهبانی ڕوسیا بۆ قودسو شوێنەکانی تر کەشیاوی سەردانیکردنن بەبێ دانی سەرانە یان باجو لەکاتی ئەو سەردانەشدا کارئاسانیو پارێزگاریان پێشکەش دەکرێت.

8) ئازادی دەریاوانی ڕوس لەهەموو کەنارەکانی عوسمانیدا لەهەردوو دەریای سپیو سووردا،هەروەها ئازادی بازرگانیکردن لەلایەن هاوڵاتیانی ڕوسیاوە لەوڵاتی عوسمانی لەوشکانیو ئاودا،هەروەك بازرگانانی ڕوسیا مافی هێنانو نیشتەجێبوونیان تیایدا هەیەو ڕوسیا دیسان مافی دامەزراندنی بالۆیزی هەیە لەسەرجەم ئەو شوێنانەدا کەبەشیاوی دەبینێ.

9) ڕوسیا مافی بونیاتنانی کەنیسەیەکی هەیە لەسەر ڕێگەی وشکانی لەگەڕەکی (بکل ئۆگلی) لەغلتە لەئەستەمبوڵ جگە لە کەنیسەدا بیناکراوەکە.هەروەها ئەو کەنیسەیەش لەژێر چاودێریو سەرپەرشتی بالۆیزی ڕوسیا دەبێتو بەڕێوەبردنو پاسەوانکردنی تەواوی بۆدابین دەکرێ وەك ترسێك لەچوونە ناوەوەو دەستێوەردان.

10) دەوڵەتی عوسمانی پێویستە بەڵێن بدات بەبەخەرجدانی کۆشش لەکەفیلی کردنی حکومەتی ویلایەتەکانی ئەفریقا ئەگەر هاتوو ڕوسیا ئارەزووی کرد کەبەڵێننامەو پەیماننامەی بازرگانیان تێدا گرێ بدات.

11) گێڕانەوەی هەندێ ناوچە بۆدەوڵەتی عوسمانی لەڕوسیا بەمەرج، لەوانەش لێبوردنی گشتی دەربارەی خەڵکەکەیو ئازادی مەسیحیەکان لەهەموو ڕووەکانەوەو بونیاتنانی کەنیسەی نوێ وپێدانی ئیمتیازاتی بۆ ڕوهبانەکانو ئازادی کۆچکردنی پیرانو لێخۆشبوونیان لەتەکالیفی جەنگو سەرانەدان.

12) ڕوسیا، جەزائیر دەگێڕێتەوە کەلەژێرحوکمی خۆیانداببووە بۆدەوڵەتی عوسمانیو پێویستە دەوڵەتی عوسمانی لەخەڵکەکەی خۆشببێتو لەڕەسمی سالانەش بیانبوریتو ئازادی ئاینیان پێ ببەخشێو دەرفەتیشیان پێ بدات لەوەی کە خەڵکەکەی نەیەوێت وڵاتەکەیان جێ بهێڵن.

هەندێ بەندی تر باسکراوە کەپەیوەستن بەهەندێ ناوچەوە لەقڕمو مەسەلەی کشانەوەو چۆڵکردنی ئەفلاقو بوجانو بغدانو ئازادکردنی دیلەکانو دامەزراندنی نوێنەرەکان لەپێناوی ئاشتبوونەوەدا.هەروەها دەوڵەتی عوسمانی بەڵێن ئەدات بەدانی (15)پانزە هەزارکیس پارە بەڕوسیا لەماوەی سێ ساڵداو هەرساڵێك (5)پێنج هەزار کیس دەدات.

ئەو تێبینیانەی لەسەر بەندو خاڵەکانی ڕێکەوتنامەکە هەیە:

1)کۆتایی هاتنی زاڵبوونی عوسمانی بەسەر دەریای ڕەشو ڕێگەخۆشبوونی بنەما دیبلۆماسیەکانی داهاتوو بۆدەستێوەردانی ڕوسیا لە کاروبارە ناوخۆیەکانی دەوڵەتی عوسمانی.

2) درێژبوونەوەی سنوری ڕۆژهەڵاتی هەردوو نیمچە ڕووبـاری دنێبـەرو بـوگو سـهوبو کینبـورن. ڕوسـیا بـۆ ڕوباری (بوگ)ی باشورو گرتنەوەی ئازۆفـو سهوب کرشو نیکال لەکۆتاییدا.

3)وڵاتی قرم بوو بەوڵاتێکی سەربەخۆو هاوڵاتیانیشی نـالکێن بەدەوڵـەتی عوسمانیـەوە تـەنها مەگـەر لـەڕووی ئاینیەوە نەبێت.

4) ڕوسیا مافی بونیاتنانو دامەزراندنی باڵوێزخانەی دەبێت لەهەر شوێنێك لەدەوڵەتی عوسمانیو مافی ئازادی کەشتیوانی لەئاوەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هەیە.

5) پەیماننامەکـە ڕێگەیـدا بەڕوسـیا بۆبەدەسـتهێنانی ئیمتیـازات لەچوارچـێوەی دەوڵـەتی عوسمانیـدا کەئورتودوکس لەئەفلاقو بغدانو دوورگەی دەریای ئیجە دەگرێتەوە،هەروەها بەگوێرەی پەیماننامەکە ڕوسیا گۆڕا بۆ وڵاتێکی پارێزگار لەئورتودوکسەکان لەهەرشوێنێکی دەوڵەتی عوسمانیدا بوونیان هەبێت.

ڕێکەوتنامەی پاریس (1898)

ئەو ڕێکەوتنامەیە بوو کەلەڕۆژی (1898/3/30ز)لەمیانەی کۆنگرەی پاریسدا ئەنجامـدرا لـەنێوان نوێنـەرانی فەرەنساو ڕوسیاو دەوڵەتی عوسمانیو شانشینی سەردینیاو شانشینی یـەکگرتوو، بۆبڕیـاردان لەشکستی ڕوسـیا لەشەڕی قرمدا. لـەم ڕێکەوتنامەیـەدا ڕوسـیا تـەنازولی کردلەبەشـێك لەزەویـەکانی دەوڵـەتی مۆلـداڤیا، هـەروەها بێلایەنی دەریای ڕەشو ئازادی کەشتیوانی لەڕووباری دانوب سەپێنرا.

جەنگەکانی باڵکان

جەنگەکانی باڵکان ئەو ناوەیە کەدادەبڕی بەسەر دووجەنگدا کەلەناوچەی باڵکان لەباشوری ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا ڕوویداوە لەئەنجامی ململانێی دەوڵەتـە باڵکانیـەکان وەك(بولگاریـا، یۆنـان، صـربیا) لـەنێوان سـاڵانی (1914 – 1913ز) بۆزاڵبوون بەسەر مەکدۆنیاو سەرجەم (قوبرس) دا کە تائەوکاتە لەژێر کۆنترۆڵی عوسمانیەکاندا مـابوو، بەڵام لەکۆتاییدا بولگاریا توشـی شکست هـاتو زۆربـەی ئـەو ناوچـەو ئیمتیازاتانـەی تـر کەلـەپلانی دابەشـکردنی یەکەمدا بەڵێنی پێدرابوو لەدەستیدا.

جەنگی (عوسمانی– ئیتالی) 1911-1912ز

بەو جەنگانە دەوترێ کەلەنێوان دەوڵـەتی عوسمـانیو ئیتالیـادا لـەڕۆژی (1911/9/28ز–1912/10/18ز) ڕوویداوە. جەنگی عوسمانی – ئیتالی سێ جەنگ دەگرێتەوە ئەوانیش(جەنگی بریفیزا–جـەنگی نفـارین – جـەنگی تبرق)ن. هەندێ جار جەنگی (ئیتالی –لیبی) یشی پی دەوترێ. هۆکاری ئەم جەنگە تموحو هەوڵدانی ئیتالیابوو بـۆ داگیر کردنی هەرێك لەتەرابلوسو برقە، هەروەها سەرەتایەکی گرنگیش بوو بەرەو بەرپابوونی یەکـەمی جیهـانی. لـەم جەنگـەدا تەکنـەلۆژیای جـەنگی پێـشکەوتوو بـەکارهات لەلایـەن ئیتالیەکانـەوەو دواجـار لـەڕۆژی

(1911/11/22ز) ئەم جەنگە بەسەرکەوتنی عوسمانیەکانو بەسەرکردایەتی مستەفا کەمال ئەتاتورك کەئەوکات سەرکردەیەکی سەربازی پایە بەرزبوو لەسوپای عوسمانیدا کۆتایی هات. بەکورتی ئەمەی خوارەوە چەند داتاو زانیاریەکیوردە لەسەر جەنگەکە:

ململانێ: جەنگی ئیتالی – عوسمانی

مێژوو: (655/9/28ك/1912/10/18ز).

شوێن: لیبیاو دەریای ئیجە.

ئەنجام: سەرکەوتنی ئیتالیا.

شەڕکەران: ئیتالیاو دەوڵەتی عوسمانی.

سەرکردە: لوریجی کانفیاد (ئیتالیا)و ئیسماعیل نور (دەوڵەتی عوسمانی).

پەیماننامەی کارلوفتس (1699ز)

ئەو پەیماننامەیە بوو کەلەبنەڕەتدا بەهۆی لاوازی دەسەلاتی سولتان مستەفای دووەمی عوسمانیەوە لەنێوان عوسمانیەکانو ڕوسیادا لەسالی (1110ز) ئیمزاکرا. بەگوێرەی ئەم ڕێکەوتننامەیە عوسمانیەکان لەوڵاتی مەجەرو ترانسلڤانیا کشانەوەو دواتریش دەوڵەتە ئەوروپیەکان بەئارەزووی خۆیان سەرانەیان دەدایە دەوڵەتی عوسمانی.

پەیماننامەی یاسی (یاش،1792ز)

ئەوپەیماننامەیە بوو کەلەشاری (یاش) لەڕۆژی (15ی جەمادی یەکەمی 1206ك–1792/1/9ز) لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیادا ئەنجامدراو گرنگترین بەندەکانی ئەم پەیماننامەیە بریتی بوون لە:

1) ئالۆگۆڕکردنی دیلەکانی جەنگو ڕێگەدان بەو هاوڵاتیانەی کەلەدەرەوەی دەوڵەتەکەیان دەژین بەهۆی قەیرانە سیاسیەکانەوە بەگەڕانەوە بۆوڵاتە ئەسڵیەکانیان یاخود مانەوە بەگوێرەی ئارەزووی خۆیان.

2) دەوڵەتی عوسمانی تەنازول دەکات لەبەندەری ئازۆفو وڵاتی قرمو نیمچە دوورگەی بسارابیاو ئەو هەرێمانەی کەوتوونەتە نێوان هەردوو ڕوباری بجدو دینستەرەوە. هەروەها ڕوباری دینستەر سنوری جیاکەرەوەی نێوان هەردوو دەوڵەت دەبێت.

3) ڕوسیا ناوچەکانی (بغدانو کرمانو کیلی ئیسماعیل) دەگێڕیتەوە بۆدەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەردا دەوڵەتی عوسمانی هەڵدەستێ بەلێخۆشبوونو بەخشینی دانیشتوانی بغدان لەباجەکان. هەروەها داوانەکردنی پێ بژرادنەوەو قەرەبووی جەنگ لەلایەن ڕوسیاوە یاخود هەرشتێکی تر کە لەمە بچێت.

4) بابی عالی هاوڵاتیانی دەوڵەتەکەی قەدەغە دەکات لەهەردوو پارێزگەی (تفلیسو کاتالینا)ی ڕوسیو لەسەر کەشتیە ڕوسیەکانیش لەدەریای ناوەڕاست. هەروەها لەسەر دەوڵەتی عوسمانیشە کەهەستێ بەدانی قەرەبوو بۆهەر زیانێك کەڕوودەدات لەلایەن هاوڵاتیانی دەوڵەتی عوسمانیەوە.

ئـەم پەیماننامەیـە بـوو بـەهۆی وەستاندنی جـەنگی(ڕوسـی – عوسمـانی). هـەروەك ئامانجـەکانی دەوڵەتـە ئەوروپییەکانیشی بەدی هێنا. هاوکات ئەم پەیماننامەیـە سـنوری دەوڵـەتی عوسمـانی کـورت کـردەوە لەئـەورووپاو لەهەمان کاتیشدا سـیفەتی تـەنازولکردنی شـەرعی لەجـەنگ خـستووەکانی خـۆی بەخـشیە دوژمنـانی. بـەڵام ئـەم پەیماننامەیە بۆ دواجار ململانێی (عوسمانی – ڕوسی)کۆتایی پێ نەهێنا.

ئینکیشارییەکان

سوپایەکی نوێ بوون لـە دەوڵـەتی عوسمانیـداو لەلایـەن سـوڵتان ئـورخانـەوە دروسـتکراون. دوو بـیروڕا هەیـە دەربارەی دروستبوونی ئینکـشاریەکان. بیروڕایـەکیان پێیوایـە ئـەم سـوپایە لـەو موسـوڵمانە تازانـە پێکهـاتبوون کەپاش ڕزگارکردنی ناوچە مەسیحیەکان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە ژمارەیان زیادی کردووەو بڕوایان بـەئاینی ئیسلام هێنـاوەو چـوونەتە ڕیـزی سـوپای عوسمانیـەوە، پاشـئەوەی بڕواشـیان هێنـاوە بـەئاینی ئیـسلام لـەڕووی فیکریو جەنگیەوە بەشێوەیەکی ئیسلامیانە پەروەردەکراونو لەشوێنە سەربازیە جیاوازەکاندا دایـان مەزراندون. پاشان زاناو شەرعزانەکانی نێو دەوڵەتی عوسمـانی لەگـەڵ سـوڵتان ئۆرخانـدا هەسـتاون بەچـاندنی خۆشەویـستی جیهـادو ئـاین لەناخیانـداو هەوڵـدان بۆسەرخـستن یـان شـەهیدبوون لەپێناویـدا. دروشمەکەشـیان بریتـی بووەلە(جەنگاوەرو شەڕکەر یاخود شەهید بوون)، کاتێك ڕۆیشتوون بـۆ گۆڕەپـانی جـەنگ. ئەمـەبیروڕای (د.علـی محمد صلابیو جەمال عەبدولهادی)و چەند کەسێکی تره.

بـەڵام ڕای دووەم بڕوایوایـە کەئینکـشیاریەکان لەمنـداڵی ئـەو مەسـیحیانە پێکهـاتبوونو ناچـارکراون بـڕوا بەئیسلام بهێنن بەگوێرەی یاسـا یـان سیـستەمێك لـە دەوڵـەتی عوسمانیـدا کـەپێیوتراوە سیـستەمی دەفـشەریە (النظام الدفشرية). گوایە ئـەم سیـستەمەش لـەباجێکی ڕەوای ئیـسلامیەوە وەرگیـراوە بـەناوی (بـاجی غیلمـان)، کەپێیشی دەوترێ (باجی نەوەکان). بەگوێرەی ئەم یاسایەش گوایە ڕێگەدراوە بـە عوسمانیـەکان کـەپێنج منـداڵ لەهەرشار یان گوندێکی مەسیحی ببـەن، بـەو ئیعتبـارەی کـەپێنج یـەکی غەنیمـەو دەسـتکەوتی شـەڕنو بـریتین لەپشکی بەیتولمالی موسوڵمانان. لەو مێژوو نوسانەش کەخاوەنی ئەم بیروڕایەن بریتین لە(هاملتون جبو جیبونزو سۆمۆفیلو کارل برۆکلمان).

هاوکات هەندێ لەمێژوونووسە موسوڵمانەکانی وەك(محەمەد فەرید بك)لەکتێبەکەیدا بەناونیشانی (الدولةالعلية العثمانية)و (د.عەلی حەسون) لەکتێبەکەیدا بەناونیشانی (تاريخ الدولة العثمانية)و مێژوونوس(محەمەد کـرد علـی) لەکتێبەکەیـدا(خطـط الـشام)و (د.عەبدولعـەزیز) لەکتێبەکەیـدا (محاضـرات في تـاريخ الـشعوب الاسـلامية)و چـەند کەسـێکی تـریش ئـەم بیروڕایـەیان بـاس کـردووەو بڕوایـان پێـی هەیـە. بیرۆکـەی پێکهێنـانی ئـەم سـوپایەی ئینکـشیاریەکان دەگەڕێتـەوە بـۆ(عەلائـەدینی کـوڕی عوسمـانی بـرای سـوڵتان ئۆرخـان) کەیـەکێك بـووە لـەزاناو فەقیهەکانی دەوڵەتی عوسمانی. هەروەها سەرەتاش ناوی (بنی جری یاخود یەنی تشریی یان یەنیچەری) بـووە، بەمانای (سوپای نوێ). ئاڵای ئەو سوپا نوێیەش لەپەڕۆیەکی سور پێکهاتووە کەلەناوەڕاستەکەیدا مـانگێکی تێدا

بووەو لەژێر مانگە هیلالیەکەیشدا وێنەی شمشێرێك هەبووەو ناوی(زولفەقار) یان بەسەرشمشێرەکەدا دابڕیوە، ئەمەش ناودێرکردن بووە بەشمشێرەکەی خەلیفە عەلی کوڕی ئەبوتالیب.

ئەو فاکتەرانەی کەیارمەتی سوڵتان ئۆرخانی داوە بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی

1) ئەو قۆناغەی کەسوڵتان ئۆرخانی پێدا تێپەڕیوەو سودوەرگرتنی لەکۆششەکانی باوکیو بوونی توانای مادیو مەعنەوی.

2) یەکڕیزی سوپای عوسمانیەکان کەیەکێك لەتایبەتمەندێتیەکانی عوسمانیەکان بووە لەڕوو بەڕوو بوونەوە جەنگیەکاندا، بەتایبەت بەهۆی کاریگەری ئاینیو مەزهەبیەوە.

3) لاوازیو داڕوخانی دەوڵەتی بێزەنتی، بەشێوەیەك کۆمەڵگەی بێزەنتی تووشی هەڵوەشانەوەی سیاسیو ئاینیو کۆمەڵایەتی هاتبوو. ئەمەش کارئاسانی کرد بۆ عوسمانیەکان بۆ ئەوەی بتوانن چەندین ناوچەی ئەو دەوڵەتە بخەنەسەر دەوڵەتەکەی خۆیان.

4) لاوازی بەرەی مەسیحیەت بەرامبەر عوسمانیەکان لەئەنجامی نەبوونی متمانەلەنێوان سوڵتانو فەرمانڕەواکاندا لە دەوڵەتی بێزەنتەو بۆلگاریاو ولاتی صربیاو مەجەر، بەشێوەیەك زۆربەی کات ڕێکخستنی پلانی سیاسیو سەربازیان دژ بەعوسمانیەکان شکستی دەهێناو سەری نەدەگرت.

5) جیاوازی ئاینی لەنێوان ڕۆماو قوستەتینیەدا یان لەنێوان کاسۆلیکیەتو ئۆرتودوکسیەتدا، کەکاریگەریەکی قوڵی لەدەروونی هەردوولایاندا جێ هێشتبوو.

6) دەرکەوتنی سیستەمێکی نوێی سەربازی کەلەسەربنەمای بیروباوەڕیو مەنهەجیو پەروەردەییە ئاینیەکان دامەزرابوو لەلایەن عوسمانیەکانەوە.

ئامانجەکانی گواستنەوەی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی لەئەدرنە لەلایەن سوڵتان مورادی یەکەمەوە:

1) قۆستنەوەی بەرگریە جەنگیەکانی شاری ئەدرنەو نزیکی لەگۆڕەپانی کردەوە سەربازیەکانەوە.

2) ئارەزووی سوڵتان مورادی یەکەم بۆ داگیرکردنی هەرێمە ئەوروپیەکانو خستنە سەر دەوڵەتی عوسمانی.

3) کۆکردنەوەی هەموو پێداویستیو هۆکارەکانی ڕاپەڕاندنی کاروباری دەوڵەتیو بنەماکانی فەرمانڕەواییو تیایدا گروپی فەرمانبەرانو سوپاو پەیمانگەی سەربازی بۆڕاهێنانی ئینکیشاریەکان دامەزراند.

جەنگی مارتیزا

ئەو جەنگەبوو کەلەنێوان عوسمانیەکانو هاوپەیمانێتی ئەوروپی کەپێکهاتبوولە(صربیاو بولگاریاو مەجەرو ولاشیا). پاپای پێنجەمی ئەوروپا پیرۆزبایی لێکردنو لەنزیك(تشیرمن) لەسەر ڕوباری مارتیزا شەڕەکە ڕوویدا. لەئەنجامدا عوسمانیەکان سەرکەوتن بەسەر ئەو هاوپەیمانێتیەداو هەردوو میری صربەکان لەجەنگەکە هەڵهاتن،

بەڵام لەڕووباری مارتیزا نغرۆ بوونو خنکان. پادشای مەجەر سەرسوڕهێنەرانە لەمردن ڕزگاری بوو. لەم شەڕەدا سوپای عوسمانیەکان بەسەرکردایەتی (لالاشاهین) ڕوو بەڕوویان بوونەوە. لە ئەنجامی ئەم شەڕەو سەرکەوتنی عوسمانیەکانو زاڵبوونیان بەسەر ڕووباری مارتیزادا چەند گرنگیەکی هەبوو لەوانە:(گرتنی هەرێمەکانی تراقیاو مەکدۆنیاو گەیشتنیان بوو بەباشوری بولگاریاو ڕۆژهەڵاتی صربیا، هەروەها شارو مولکەکانی دەوڵەتی بێزەنتەو بولگاریاو صربیا وەک گەلاڵی پایز کەوتنە دەستی عوسمانیەکان).

یەکەمین پەیماننامەی عوسمانیەکانو مەسیحیەکان

ئەوپەیماننامەیە بوو کەشێوەیەکی دۆستایەتیو بازرگانی هەبوو لەنێوان عوسمانیەکانو کۆماری ڕاجوزەدا (درێژدەبێتەوە لەسەر دەریای ئەدریاتیکی) بەستراو ئەو کۆمارە نێردراوێکی نارد لای سوڵتان مورادی یەکەمو بەڵێنیدا سەرانەیەکی ساڵانە بەبڕی (500) دوکا زێڕ بدات بەدەوڵەتی عوسمانی.

ئەو هۆکارانەی کەوای لەسوڵتان سەلیمی یەکەم کرد دوای سەرکەوتنی لەشەڕی چاڵدێراندا بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەیو واز لەڕاوانانی شائیسماعیلی سەفەوی بهێنێ

1) سەرهەڵدانی جۆرێك لەیاخیبوون لەنێو ڕیزەکانی ئەفسەرانی سوپای عوسمانیدا لەسەرپەیگیری جەنگ لەوڵاتی ناوەڕاستدا دوای ئەوەی کەسوڵتان سەلیم ئامانجەکەی خۆی بەدیهێناو شانو شکۆی شائیسماعیلی لاوازکرد.

2) ترسانی سوڵتان سەلیمی یەکەم لەوەی کەسوپاکەی بکەوێتە بۆسەی سەفەوییەکانەوەو لێیان بکوژرێت پاشئەوەی چووبوونە نێو وڵاتەکەیانەوە.

3) سوڵتان سەلیم هەستی بەمەترسی مەمالیکەکان کردبوو لەمیسرداو دەزگای ئاسایشی دەوڵەتی عوسمانیش بەو نامانەی نێوان مەمالیکەکانو سەفەوییەکانی زانیبوو کەئاماژەبوون بۆ بوونی هاوکاری دژی دەوڵەتی عوسمانی.

ئەنجامەکانی ململانێی نێوان عوسمانی – سەفەوی

1) باکوری عێراق (مەبەست پێی کوردستانی عێراقی ئێستابووە) لەگەڵ دیاربەکر چوونە نێو چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیەوە.

2) عوسمانیەکان توانیان ئاسایشی سنوری ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتەکەیان بپارێزن.

3) زاڵبوونی ئاینزای سوننە لەئاسیای بچوکدا، دوای لەناوبردنی شوێنکەوتەو یاریدەدەرانی شائیسماعیلی سەفەویو تێکشکاندنی لەشەڕی چاڵدێراندا.

4) هەستکردنی دەوڵەتی عوسمانی بەلەناوبردنی هێزی دووەم لەڕۆژهەڵاتدا کەبریتی بوو لەدەوڵەتی مەمالیکەکان لەمیسر.

5) پێکدادانە چەکداریەکانی نێوان دەوڵەتی عوسمانیو سەفەوی کاریگەری هەبووە لەسەر بەهای داهاتە گومرکیەکانی دەوڵەتی عوسمانیو کەمی کرد بەهۆی ڕێگە بازرگانیەکانەوە لەئەنادۆڵدا، بەشێوەیەک زۆر نزم بوویەوە دوای ساڵی(918ك/1512ن)بەهۆی بەرپابوونی جەنگەوە لەنێوان هەردوولا بەتایبەت کەمبوونەوەی هاتنی حەریروئاوریشمی فارسی بۆنێو دەوڵەتی عوسمانی.

6) پورتوگالیەکان توانیان سود لەو ململانێیەی عوسمانیو سەفەوییەکان وەربگرنو هەوڵیاندا گەمارۆیەکی گشتی بسەپێنن بەسەر هەموو ڕێگە کۆنەکانی نێوان ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوادا.

7) خۆشحاڵی ئەوروپا بەهۆی جەنگەکانی نێوان عوسمانیو سەفەوییەوەو کارکردنی ئەوروپیەکان لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی بۆ وەستانەوە دژی دەوڵەتی عوسمانی، بۆئەوەی چیتر عوسمانیەکان ڕووەو ئەوروپا نەکشێنو پەل نەهاوێژن.

ئەو هۆکارانەی کە کارئاسانی بۆ عوسمانیەکان کرد ڕووبکەنە گرتنی وڵاتی شامو میسر

1) هەڵوێستی دوژمنکارانەی مەمالیکەکان دژی دەوڵەتی عوسمانی، بەشێوەیەک سوڵتان قونسوە غوری (907–922ك/1501–1516ن) سوڵتانی مەمالیکەکان لەگەڵ هەندێ لەمیرە هەڵاتووەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا، هەستان بەوەستانەوە لەڕووی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا(لەپێشەوەیاندا میرئەحمەدی بۆ سوڵتان سەلیم، هەروەها هەڵوێستی نێگەتیڤانەی مەمالیکەکان لەوەستانەوەی مەعنەوی لەگەڵ شائیسماعیلی سەفەویدا دژی عوسمانیەکان پاڵنەری سەرەکی بوون بۆلەشکرکێشی سوڵتان سەلیم بۆسەر مەمالیکەکان).

2) جیاوازیو ناکۆکی لەسەر سنوری نێوان هەردوو دەوڵەتی (عوسمانی – مەمالیکەکان)لەئەرسوس، کەناوچەیەکە دەکەوێتە نێوان لای باشوری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچوکو نێوان باکوری وڵاتی شام، بەشێوەیەک لەم ناوچانەدا زۆر میرنشین دروست بوون کەدۆستایەتیەکانیان بەلای عوسمانیو مەمالیکەکاندا دابەشبوو بوو، ئەمەش هۆکاری ناجێگیریو ئاڵۆزی پەیوەندیەکانی دەوڵەتی عوسمانی بوو بەدەوڵەتی مەمالیکەوەو سەرچاوەی ململانێی بەردەوام بوو. بۆیە سوڵتان سەلیمی یەکەم ویستی ئەم کێشەیە یەکلایی بکاتەوە بەزاڵبوونی تەواو بەسەر ناوچەو دانیشتوانەکەشیدا.

3) بڵاوبوونەوەی ستەمی مەمالیکەکان لەنێوخەڵکیداو ئارەزووی خەڵکی شامو زانایانی میسر بۆڕزگاربوون لەدەوڵەتی مەمالیکەکانو چوونە نێو چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیەوە. بۆیە زانا و قازیو ڕیش سپیو خانەدانانو کەسانی خاوەن بڕوا کۆبوونەوەو نامەیەک بۆسوڵتان سەلیم دەنوسن بەمەبەستی ڕزگارکردنیان لەدەستی مەمالیکەکان.

4)زانایانی دەوڵەتی عوسمانی پایان وابووە کەداگیرکردنی میسرو وڵاتی شام مایەی سودو کەڵك دەبێ بۆ موسوڵمانان لەهێنانەدی ئامانجە ستراتیژیەکاندا. بۆیە مەترسی پورتوگالیەکان لەسەر دەریای سورو ناوچەپیرۆزە ئیسلامیەکانو هەروەها هاتوچۆی سوارچاکانی قەدیس یوحەننا لەدەریای سپی ناوەڕاستدا، لەسەرەوەی ئەو هۆکارانەبوون کەپاڵی بەسوڵتان سەلیمەوە ناوە بۆئەوەی ڕووبکاتە ڕۆژهەڵاتو لەسەرەتادا لەگەڵ هێزەکانی مەمالیکیدابوو بەهاوپەیمان بۆئەم مەبەستە.پاشان ئەم هاوپەیمانێتیە گۆڕا بۆلەناو بردنی دەوڵەتی مەمالیکەکان لەسەردەستی خودی سوڵتان سەلیم.

شەڕی مەرج دابق (1516ز)

ئەو شەڕەبوو کەلەدەرەوەی شاری حەلەبی سووریاو لەناوچەی مەرج دابق لەساڵی (1516ز) لەنێوان عوسمانیەکانو مەمالیکەکاندا ڕوویداو لەئەنجامدا عوسمانیەکان سەرکەوتنو (قونسوە غوری) سەرکردەی مەمالیکەکان کوژرا، سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی چووە نێو شاری حەلەبو پاشان دیمەشقەوەو ڕوویکردە داگیرکردنی وڵاتی میسر.

شەڕی ریدانیە(1517ز)

ئەو شەڕەبوو کە لەنێوان عوسمانیەکانو مەمالیکەکاندا لەناوچەی ریدانیە ڕوویداو عوسمانیەکان سەرکەوتنێکی گەورەیان بەدەستهێناو پێشتریش لەشەڕی عەززەدا بەسەر مەمالیکەکاندا سەرکەوتبوون.

هۆکارەکانی سەرکەوتنی عوسمانیەکانو شکستهێنانو کۆتایی هاتنی دەوڵەتی

1) سەرکەوتنی سەربازیی لای عوسمانیەکان: چەکی تۆپی بەرگری مەمالیکەکان پشتی بەتۆپی گەورەی جێگیر دەبەست کەنەدەجوڵاو نەدەگزازرایەوە لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکیتر، بەڵام چەکی بەرگری عوسمانیەکان پشتی بەتۆپی بەرگری بچوك بەستبوو کەدەتوانرا لەهەموو ڕووەکانەوە بجوڵێنرێتو بگوازرێتەوە.

2) تەندروستی پلانی سەربازی عوسمانیەکان: سەرەڕای ئەوەی عوسمانیەکان ڕێگەیەکی درێژیان بڕیبوو، بەڵام خڕبوونەوەی هێزی عوسمانیەکان لەپشتەوەی تۆپی بەرگری مەمالیکەکان، هۆکارێکی تری سەرکەوتنی عوسمانیەکان بوو.

3)مەعنەویاتی بەرزی سوپای عوسمانیو پەروەردەی جەنگی بەرزو قەناعەتیان بەوەی کەجەنگەکە دادپەروەرانەیە، بەپێچەوانەی سوپای مەمالیکەکانەوە.

4) قەناعەتی کۆمەڵێك سەرکردە لەمیرەکانی مەمالیك بۆچوونە ڕیزی سوپای عوسمانیەوەو ئامادەبوون هاوکاری عوسمانیەکان بکەن. لەوانەش:(خایربك)کەدواتر سوڵتان سەلیم کردی بەوالی میسر، هەروەها(جان بردی غەزالی) کەدواتر فەرمانڕەوایەتی دیمەشقی پێ سپێردرا.

6) پیربوونی دەوڵەتی مەمالیك لەو سەردەمەدا کەگەیشتبووە قۆناغی پیرێتیو لەدەستدانی زیندوێتیو توانای نوێبوونەوە.

هۆکارەکانی داڕووخانی دەوڵەتی مەمالیکەکان

1) پەرەپێدانی چەکو هونەری جەنگی لەلایەن مەمالیکەکانەوە، لەکاتێکدا مەمالیکەکان پشتیان بەسیستەمی سوارچاکی دەبەست کەبەربلاوبوو لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، بەڵام عوسمانیەکان پشتیان بەبەکارهێنانی چەکی ئاگرین دەبەست بەتایبەت تۆپی بەرگری.

2) زۆری ئاژاوەو دڵەڕاوکێو پشێوی لەنێو مەمالیکەکاندا دەربارەی دەسەڵاتو فەرمانڕەوایەتی، کەئەم دۆخە سەری کێشا بۆناسەقامگیری فەرمانڕەوایەتی لەزۆربەی کاتدا.

3) بوغزاندنو ڕق هەڵگرتنی هاوڵاتیان لەدەسەڵاتدارانی مەمالیك،چونکە چینێکی ئەرستۆکراتی بەرزو کەنارگیریان لەنێوان میللەتدا پێکهێنابوو.

4) سەرهەڵدانو ڕوودانی هەندێ جیابوونەوەو کەرتبوون لەپیزەکانی سوپای مەمالیکداەکاتی شەڕی ڕیدانیە ، وەك جیابوونەوەی(خایربكو جانبردی غەزالی)و چوونە ریزی سوپای عوسمانیەوە.

5) خراپی ڕەوشی ئابوری، بەتایبەتی کاتێك ئەو ڕێگە بازرگانیانەی کە بەوڵاتی میسردا تێدەپەڕین گۆڕانکاریان بەسەرداهاتو لەولاشەوەرێگەی سەری ئاواتی چاك (رأس الرجاء الصالح) دۆزرایەوە.

ئەنجامی ململانێی نێوان عوسمانی- پورتوگالی

1)عوسمانیەکان پارێزگاری بکەن لەشوێنەپیرۆزەکانو ڕێگەی حەج.

2) پاراستنی سنوری وشکانی لەهێرشی پورتوگالیەکان بەدرێژایی سەدەی 18.

3) بەردەوامبوونی ڕێگە بازرگانیەکان کەهیندستانو ئیندۆنیزیای دەبەستەوە بەڕۆژهەڵاتی نزمەوە لەڕێگەی کەنداوی عەرەبیو دەریای سورەوە.

4) بەردەوامبوونی پرۆسەکانی ئاڵوگۆڕی شتومەکو کالا هیندیەکان لەگەڵ بازرگانەکانی ئەوروپا لەبازاڕەکانی حەلەبو قاهیرەو ئەستەمبوڵ.

هۆکارەکانی ئاسانکاری لەگرتنی دووڕگەی ڕۆدس لەلایەن عوسمانیەکانەوە

1) سەرقاڵبوونی ئەوروپا بەجەنگە گەورەکانی نێو خۆیەوە لەنێوان شارڵی پێنجەم (کنت)ی ئیمپراتۆری دەوڵەتی ڕۆمانی پیرۆزو فرانسوای پادشای فەرەنسا.

2) گرێدانی ڕێکەوتنی ئاشتەوایی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو بوندوقیەدا.

3)گەشەکردنی هێزی دەریایی دەوڵەتی عوسمانی لەسەردەمی سوڵتان سەلیمەوە.

پەیماننامەی ئیمتیازاتی (عوسمانی – فەرەنسی)

ئەوپەیماننامەیە بوو کەپادشای فەرەنسا (فرانسوا)، سکرتێرەکەی خۆی کەناوی(جان دی لاقوریە) بوو نارد بۆلای سوڵتان سلێمانی عوسمانی بۆئەوەی هاوپەیمانێتیەك گرێ بدەن لەشێوەی پەیماننامەداو دواتر بەپەیماننامە ئیمتیازانی عوسمانی – فەرەنسی ناسراوو گرنگترین بەندەکانی بریتی بوون:

1) ئازادی گواستنەوەو کەشتیوانی کەشتیەپڕچەك‌و کەشتیە ناپڕچەکە دەریاییەکان بەتەواوی.

2) یەکجار ڕەسمی گومرکی‌و جگەلەویش لەباجەکان لەدەوڵەتی عوسمانیدا دەدرێت.

3) مافی بازرگانی‌و بازرگانیکردن لەهەموو بەشەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ هاوڵاتیانی فەرەنسا دابین بکرێت‌و دەستەبەر بکرێ.

4) ئەو باجانەی کەفەرەنسیەکان لەدەوڵەتی عوسمانیدا دەیدەن، دەبێ هەمان ئەو باجانەبن کەهاوڵاتیانی تورك دەیدەن.

5) مافی نوێنەرایەتیکردنی باڵوێزیی،لەگەڵ حەسانەی باڵوێز بۆ نزیکەکان‌و بۆئەوانەی لەگەڵیدا کاردەکەن.

6) باڵوێزی فەرەنسا مافی چاوپێداگێڕانەوەی هەیە بەکێشە مەدەنی‌و جینائیەکاندا کەلایەنێکی ئەو کێشانە هاوڵاتیانی فەرەنسی بن، هەروەها لەو کێشانەدا بڕیاردەران یان باڵوێزی فەرەنسا مافی ئەوەی هەیەپشت بەدەسەڵاتە لۆکاڵیەکان ببەستێت بۆجێبەجێکردنی بڕیارەکانی.

7) لەکێشەجۆراو جۆرەکاندا کەلایەنێکی هاوڵاتیەکە لەهاوڵاتیانی عوسمانی، ئەوا هاوڵاتی فەرەنسی بانگ ناکرێت‌و داوای وەڵامدانەوەی لێناکرێت‌و دادگایی ناکرێت، تەنها بەئامادەبوونی وەرگێڕی باڵوێزخانەی فەرەنسا نەبێت.

8) ئیفادە دەرانی هاوڵاتیانی فەرەنسی لەکێشەکاندا وەردەگیرێ‌و کاری پێدەکرێت لەکاتی دەرکردنی بڕیاردا.

9) ئازادی پەرستش بۆ هاوڵاتیانی فەرەنسی.

10) قەدەغەکردنی کۆیلەکردنی هاوڵاتی فەرەنسی.

ئەنجامی ئەم پەیماننامەیە زیادبوونی هاوکاری نێوان کەشتیگەلی عوسمانی‌و فەرەنسی بوو، بەشێوەیەك لەساڵی (1543ز)کەشتیگەلی هەردوولا کۆبوونەوەو هێرشیان کردەسەر دۆقی ساقۆی کەهاوپەیمانی شارل کنت بوو.

شەڕی سێ پادشاشەڕی کۆشکی گەورە، شەڕیوادی المخازن)

ئەوشــەڕەبوو کەلــەنێوان عوسمانیــەکان بەتایبــەت دەوڵــەتی ســەعدیە لەمــەغریب بەســەرکردایەتی ســوڵتان عەبدولمــەلیکو پورتوگالیــەکان لــەڕۆژی (30جــەمادی دووەمــی 986ك/1578/8/4ز) ڕوویــداو لەئەنجامــدا عوسمانیــەکان ســەرکەوتن، هێــزی پورتوگالیــەکان (125)هــەزار ســەرباز بــوو، بەرامبــەر (40) هــەزار ســەربازی مەغریبی.

هۆکارەکانی بەڕپابوونی شەڕەکە

1) پورتوگالیــەکان ویــستیان سەرشــۆڕیو ئــەو شکــستانە بــسڕنەوە کەلەلایــەن مەغریبیەکانــەوە بەسەریاندا هاتبوو،هەروەك ئەولێدانەبوو بووە هــۆی کشانەوەی پورتوگالیــەکان لەشــارەکانی (ئەسفیو ئــەزمورو ئەصیلا)و جگەلەوانیش لەسەردەمی یوحەننای سێیەمدا.

2) پادشای نوێی پورتوگال(سباستیانی کوڕی یوحەننا) دەیویست شەڕێکی پــیرۆز دژ بەموسوڵمانان هەڵگیرسێنێ. بۆئەوەی شانو شکۆی لەنێو پادشایانی ئەوروپادا بەرزببێتەوە.

هۆکارەکانی سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەشەڕەکەدا

1) دانایی سەرکردایەتی مەغریبیەکان لەلایــەن عەبدولمــەلیکی موعتەسیم بــیللاو براکــەیو هەنــدێکی تردەوە.

2) بەشداریکردنی عوسمانیەکان کەلێهاتوو کارامــەبوون لــەبواری هەڵدانی تــۆپی بەرگریــدا، هــەروەها بەشداریکردنی ئەندەلوسیەکان دیسان.

3) کۆبونەوەی گەلی مەغریبیو ئامادەبوون بۆجەنگ دژی پورتوگالیەکان لەدەرەوەی سەرکردەکەیان بەهۆی ئەبی مەحاسن یوسف فاسییەوە.

4) دروستبوونی هەستی تۆڵەسەندنەوە لەئەوروپیــەکان بــەهۆی کــەوتنی غەرناتــەوەو لەدەستــچوونی ئەندەلوسو ئازاردانی موسوڵمانەکان.

5) پتەوی پلانی جەنگی کەلەلایــەن عەبدولمەلیکــەوە داڕێژرابوو،کــەتوانی گەیشتنی کۆمــەك لــەهێزی سوپای پورتوگالیەکان بگرێت.

6) سەرکەوتنی هێزە مەغریبیەکان بەهۆی ئەسپەوە، بەشێوەیەك سوارچاکەکانیان توانیان گــەمارۆی هێزی پورتوگالیەکان بدەن.

7) تاکڕەوی پادشای پورتوگاڵ (سباستیان)و پرسوڕا نەکردن بەکەس، بەتایبــەت بەگــەورە پیــاوانی دەوڵەتەکەی.

8) هۆشیاری گەلی مەغریبی لەبەرامبەر مەترسی پورتوگالیەکاندا.

ئەنجامەکانی شەڕەکە

1) دوای شەڕەکە ئەحمەد مەنسور بیللا کە بە (الذهبي) دەناسرا، بوو بەسوڵتانی مەغریبو بەیعەتی پێدرا.

2) گەیشتنی هەواڵی سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەسەردەمی سوڵتان مورادی سێیەمدا.

3) بەرزبوونەوەو گەشانەوەی ئەستێرەی دەوڵەتی سەعدیە لەجیهانو لای ئەوروپیەکانو ناچاربوونی پادشای پورتوگاڵو ئیسپانیا بەناردنی نوێنەرو دیاری بۆلایانو بەستنی پەیوەندی دۆستایەتی.

4) کەوتنو کزبوونی ئەستێرەی پورتوگالیەکان لەدەریاکانی مەغریبداو لاوازبوونی شانو شکۆی پورتوگالیەکان.

5) مردنی سێ پادشا لەجەنگەکەدا ئەوانیش(سباستیان)پادشای پورتوگاڵو (محەمەد موتەوەکیل) کەهاوپەیمانی پورتوگالیەکان بوو لەگەڵ پادشای دەوڵەتی سەعدیە (عەبدولمەلیك) ڕەنگە هەرلەبەر ئەمەش بێ کەشەڕەکە پێی وتراوە (شەڕی سێ پادشا–وەرگێڕ–.

6) ئازادکردنی دیلەکان لەلایەن پورتوگالیەکانەوەو دانی پارەی زۆر بەدەوڵەتی سەعدیە.

7) هاتنەئارای ماوەیەکی بێ دەنگو گەشەکردنی بوارەکانی زانستو هونەرو پیشەسازی لەمەغریبدا.

8) گۆڕانکاریەکی ڕادیکاڵی لەبیرکردنەوەی پلاندانان لەسەر ئاستی ئەوروپیەکان ڕووەدا ڕووەو شەڕکردنی فیکری دژی وڵاتانی ئیسلامی ژێردەستی عوسمانیەکان.

ئەو هۆکارانەی وایکرد عوسمانیەکان لەکۆششە دەریاییەکانیاندا لەدەریای ناوەڕاست زیاتر سەرکەتووبن تاوەکو دەریای سوور

1)نزیکی باکوری ئەفریقا لەهەریەکە لەئەستەمبوڵو موسەیدەوە وایکردبوو کەکۆمەکەکان زووبگاتو ڕووداوەکان ڕوونو ئاشکرابێت بەپێچەوانەی زەریاکانەوە، بەشێوەیەك پێشکەوتنی کارەکان پێویستی بەکاتێکی درێژهەبوو .

2) عوسمانیەکان چەند بنکەیەکی بەهێزیان لەباکوری ئەفریقا هەبووە، بەشێوەیەك خەڵکی ئەو ناوچەیە باکگراوندێکی ئیسلامی فراوانیان هەبوو. هەروەها شارەزاییەکی کرداریشیان هەبوو لەدژایەتیکردنی مەسیحیەکاندا. هەروەك ئامادەشبوون بۆهاوکاری لەگەڵ عوسمانیەکانو چوونە ژێردەسەڵاتیانەوە.

3) لەباکوری ئەفریقا بەرگرییەکی مەزهەبی بوونی نەبوو،بەڵکو هەژموونی ئاینزای سوننی توانیبووی لەبەردەم مەزهەبەلادەرەکاندا بوەستێو لەڕەگوڕیشەوە دەریان بهێنێ.

سەرەتاکانی لاوازیو پوکانەوەی دەوڵەتی عوسمانی

مێژوونوسان هاودەنگن لەسەرئەوەی بەمردنی سوڵتان سلێمانی قانونی سالّی (974ك/1566ز)بەهێزی دەوڵەتی عوسمانی کۆتایی پێهاتووەو سەرەتاکانی لاوازی دەوڵەت لەسەردەمی سوڵتان سلێمانەوە دەرکەوت، بەجۆرێك سوڵتان کەوتبووە ژێرکاریگەری ژنەکەیەوە کەناوی (ڕۆکسلان) بوو، ئەم ژنە پلانی داناوە دژی سوڵتان مستەفا بۆئەوەی کوڕەکەی خۆی کە(سەلیمی دووەم)بوو دوای باوکی دەسەڵات بگرێتەدەست. بۆیەلایەن ئینکیشاریەکانەوە شۆڕشێکی گەورە دژی سوڵتان سلێمان بەرپابوو. بەڵام سوڵتان توانی دایبمرکێنێتەوە، بەوەش دۆخەکە سەری کێشا بۆلەناوبردنی سوڵتان مستەفاو مندالّە شیرەخۆرەکەیو هەروەها سوڵتان هەستا بەکوشتنی بایەزیدی کوڕیو هەر چوار مندالّەکەی. هاوکات لەدیاردەکانی لاوازی لەسەردەمی سوڵتان سلێماندا بریتی بوو لەوەی کەسوڵتان دەستی کرد بەکشانەوە لەدانیشتنەکانی دیوانو دەرکەوتنی خۆهەڵکێشانو شانازیکردنی حەرامسەراکانو بێتوانایی لەڕووبەڕوو بوونەوەی کێشە ئابوریو کۆمەڵایەتیەکاندا کەسەریان کێشا بۆهەڵگیرساندنی دڵەڕاوکێی میللی لەناوچەی ڕومیللیو ئەنادۆڵدا.

شەڕی لیپانتۆ (1571ز)

ئەو شەڕەبوو کەلەنێوان عوسمانیەکانو هاوپەیمانێتی ئەوروپیەکاندا ڕوویدا لەڕۆژی (17جەمادی یەکەمی 979ك/1571/10/17ز) پاشئەوەی ئەوروپا هەستی بەزیادبوونی مەترسی عوسمانیەکان کرد. پاپا بیۆسی پێنجەم(1566–1572ز) هەوڵیدا هەموو وڵاتانی ئەوروپا لەهاوپەیمانێتیەکدا کۆبکاتەوەو هێزە دەریاییو وشکانیەکان یەکبخات لەژێر ئاڵای پاپایەتیدا، بەم بۆنەیەشەوە پاپا بیۆسی پێنجەمو فیلیپی دووەمی پادشای ئیسپانیاو کۆماری بوندوقیە هاوپەیمانێتیەکان لەسەرەتاکانی (979ك/1571/5ز) گرێداو تیایدا بەڵێنیاندا کەهێرشێکی دەریایی دژی عوسمانیەکان ئەنجام بدەن. لەم هاوپەیمانێتیەدا چەند شارێکی ئیتاڵیا کەپێکهاتبوون لە(جەنەوەو ساڤۆی) بەشداریانکرد. هەروەها پاپا داوای کۆمەکی لەپادشای فەرەنسا کرد، بەڵام شارلی نۆیەمی پادشای فەرەنسا داوای لێبوردنی لەپاپاکرد، بەهۆی بوونی پەیماننامە لەگەڵ عوسمانیەکاندا کەسالّی (980ك/1569ز) نوێی کردبۆوە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، پاپا داوای لێکرد ئەو پەیماننامانە هەڵبۆوشێنێتەوە. بۆیە چەند ڕۆژێکی کەم تێنەپەڕی تاوەکو ئیمپراتۆری فەرەنسا بەڵێنو پەیماننامەکانی هەڵوەشاندەوەو لەولاشەوە(ئیفان)ی پاشای ڕوسیاو پادشای پۆڵۆنیا بەشداریانکردو(دۆن جوان)ی نەمساویش کرا بەسەرۆکی ئەم هەڵمەتە. پاشئەوەی شەڕ هەڵگیرساو جەنگێکی زۆر تووندوتیژی لێکەوتەوە. لەئەنجامدا عوسمانیەکان بەخراپی تێکشکانو نزیکەی(30)هەزار یان (20) هەزار جەنگاوەر لەعوسمانیەکان کوژرانو نزیکەی (200) کەشتی جەنگی فەوتانو کە(93)یان نغرۆبوونو ئەوانیتر لەلایەن ئەوروپیەکانەوە گیراو نزیکەی (10)هەزار جەنگاوەری عوسمانیش بەدیل گیران.

کاریگەری جەنگی لیپانتۆ لەسەر ئەوروپاو دەوڵەتی عوسمانی

1) بۆ یەکەمجار بوو ئەوروپیەکان لەماوەی سەدەی پانزەیەمدا شکست بەعوسمانیەکان بهێنن‌و ناوی(دۆن جوان)ی سەرکردەی هەڵمەتی شەڕی لیپانتۆ لەتەواوی ئەوروپا دەنگی دایەوە، بەشێوەیەک کاتێک باسی قەڵاکانی لیپانتۆو شەڕی لیپانتۆ دەکرێ، لەگەڵیشیاندا ناوی دۆن جوان دەهێنرێ.

2) دوای ئەم سەرکەوتنە پاپا بیۆسی پێنجەم هەوڵدەدات لەگەڵ سەفەویەکاندا کەمەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامیان پەیڕەو دەکرد نزیک ببێتەوە بۆلێدان‌و دژایەتیکردنی عوسمانیەکان‌و بەم بۆنەیەشەوە پاپا پەیامێکی بۆ شا توهماسب ناردو تیایدا هاتبوو:(لەم دەرفەتە باشتر نادۆزیتەوە لەپێناوی هێرشکردنەسەر عوسمانیەکان، بەجۆرێک ڕووبەڕووی هێرش بوونەتەوە لەهەموولایەکەوە...).

3) دوای ئەم شەڕە مەترسی سەروەرێتی عوسمانیەکان لەدەریای ناوەڕاستدا ئاوابوو.چونکە شەڕی لیپانتۆ،شەڕێکی ئاوی دەریایی بوو،بۆیە شکستهێنانی عوسمانیەکان خاڵی سەرەتابوو بۆ ڕاوەستانی سەردەمی گەشەکردنی هێزی دەریایی و والاکاری دەریایی عوسمانیەکان.

دروزییەکان

گروپێکی ناوەکین‌و بیروباوەڕیان لەمەزهەبی ئیسماعیلیەوە وەرگرتووەو خەلیفە فاتیمی (حاکم بأمرالله) دایمەزراندووەو بۆ نشتکین دروزی دەگەڕێتەوە.ئەم گروپە لەمیسر گەشەی کردو دواتر گوازرایەوە بۆ وڵاتی شام‌و بیروباوەڕەکەیان تێکەڵە لەچەند ئاین‌و بیروبۆچوونێک هەروەها بڕوایان بەنهێنی بوونی بیروبۆچوونەکانیان هەیەو لەنێوخەڵکیدا بڵاوی ناکەنەوە. لەگرنگترین بیروباوەڕەکانی دروزیەکان:

- بڕوایان بەخودایەتی (حاکم بأمرالله)ی دامەزرێنەری گروپەکە هەیە، کاتێکیش کەمردووە دەڵێن دەگەڕێتەوە.
- سەرجەم پێغەمبەران‌و نێردراوانی نکۆلی دەکەن‌و بەشەیتانەکان ناودێریان دەکەن.
- بڕوایان وایە مەسیح بریتیە لەحەمزەی بانگخوازی گروپەکەیان.
- سەرجەم ئایندارەکانیترو بەتایبەت موسوڵمانان دەبوغزێنن‌و مااڵو خوێنیان حەاڵڵ دەکەن.
- بڕوایان وایە کەئاینەکەیان پێش خۆیانی هەڵوەشاندۆتەوەو سەرجەم بڕیارو پەرستنەکانی ئیسلام‌و هەموو ڕێساو بنچینەکانی نکۆلی لێدەکەنی.
- بڕوایان بەدۆنا دۆنی گیان (تناسخ الارواح) هەیەو بۆچوونیان وایە پاداشت‌و سزاش بەگواستنەوەی ڕۆح لەجەستەی خاوەنەکەیەوە بۆ جەستەیەکی بەختەوەر دەگوازرێتەوە.
- بەهەشت‌و دۆزەخ‌و سزادانی ئەوانی ترنکۆلی لێدەکەن.
- نکۆلی لەقورئانی پیرۆز دەکەن‌و پێیان وایە دانراوی سەلمانی فارسیەو بۆخۆیان کتێبێکی تایبەتیان هەیە.
- کچان‌و ژنان لەمیرات بێ بەش دەکەن.
- قسەی ناشیرین بەگەورە هاوەاڵنی پێغەمبەر دەاڵێن.

- لەڕەمەزاندا بەڕۆژوو نابنوحەجیش ناکەن، بەڵکو دەچن بۆخەڵوەتی سپێتی لەشاری(حاصبیە) لەلوبنان.
- لەگەڵ زۆر بیروباوەڕی تر.

جەنگی رمینیک یان (یوزا)

ئەو جەنگەبوو کەلەنێوان دەوڵەتی عوسمانیو هەردوو سوپای نەمساو ڕوسیادا بەڕپابوو،پاشئەوەی سوپای عوسمانی بەفەرمانی سوڵتان سەلیمی سێیەمی عوسمانی ڕووەو بغدانو ئەفلاق جوڵا تاوەکو گەیشتە ڕوباری رمینیك لەسنوری نەمسا، بەڵام هەردوو سوپای ڕوسیاو نەمسا گورزێکی کاریگەریان لەسوپای دەوڵەتی عوسمانی وەشاندو عوسمانیەکانیان تێکشکاند. ئەم جەنگە کاریگەری نێگەتیڤی کردە سەر دەوڵەتی عوسمانی، بەشێوەیەك دەرفەتێك نەمایەوە بۆ ڕێکخستنی سوپاو تێکشکانە یەك لەدوای یەکەکانی دەوڵەتی عوسمانی بوو بەهۆی کشانەوەی عوسمانیەکان بۆدواوە بەئاراستەی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دانوبو نەمساش دەرفەتێکی پێ بەخشرا بۆ هەڵوەشاندنەوەی گەمارۆی سەر بەلگرادو کردنەوەی ڕێگە بۆهێزەکانی هاوپەیمانانو دەرکردنی عوسمانیەکان لەئەوروپا.

لەسەر ئاستی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانیش دەنگی ناڕەزایی بەرزبوویەوەو داوای چاکسازی بارودۆخەکانیان دەکردو کار گەیشتە ئەوەی داوای دەست لەکارکێشانەوەی سەدری ئەعزەمیان کرد لەپۆستەکەی.

پەیماننامەی (زشتوی)ی بەناوبانگ (1791ز)

ئەوپەیماننامەیە بوو کەلەنێوان دەوڵەت ئەوروپیەکانو دەوڵەتی عوسمانی لەڕۆژی (22ی زی لحیجەی 1205/8/2/1791ن) بەسترا، ئامانج لەپشتی بەستنی ئەم پەیماننامەیەوە، ئەوەبوو کەتادەهات دەوڵەتی عوسمانی لەبەرەی ئەوروپا توشی شکست و لاوازی دەبوو، لەسەر ئاستی ئەوروپاش شۆڕشی فەرەنسی دەرکەوتو دواتریش بزوتنەوەی فراوانخوازی ناپلیۆن مەترسی لەسەر ئەوروپا بەگشتی دروستکردبوو، بۆیە ئەوروپا ئەم پەیماننامەیەی بەهەلزانیو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا بۆ ئەو مەبەستە ڕێکەوتن.

ڕێکەوتننامەی عەریش (1800ز)

ئەو ڕێکەوتننامەیە بوو کەلەنێوان فەرەنساو دەوڵەتی عوسمانیدا ئەنجامدرا لەڕۆژی(1800/1/24ن) لەشاری عەریش. ئەم ڕێکەوتننامەیە دوای ئەوەهات کەفەرەنسا پاش داگیرکردنی میسر نەیتوانی بەتەواوەتی کۆنترۆڵی بارودۆخەکان بکات، بەتایبەت دوای ئەوەی ناپلیۆن پۆناپارت گەڕابوویەوە بۆ فەرەنساو سەرکردایەتی سوپای فەرەنسی لەمیسردا بەجەنرالێ کلێبەر سپاردبوو،هاوکات هاتنی ئینگلیزەکان بۆمیسرو شەڕی (ئەبی قیر) مەترسی گەورەی خستەسەر فەرەنسیەکان لەمیسردا، بۆیە جەنرالێ کلێبەر داوای لەسەدری ئەعزەمی دەوڵەتی عوسمانی کرد بۆ ئەنجامدانی ڕێکەوتننامە لەپێناوی پاراستنی فەرەنسیەکان لەمیسردا.

گرنگترین بەندەکانی ڕێکەوتننامەکە ئەمانە بوون

1) فەرەنسیەکان لەمیسردا بەهەموو چەکو ئازووقەکانیانەوە و بگەڕێنەوە بۆفەرەنسا.

2) ئاگر بەستێك بۆماوەی سێ مانگ رابگەیەنرێت، ئەگەر پێویستی کرد درێژ بکرێتەوە و لەمیانەی ئەو ئاگربەستەدا هەڵمەتەکە بگوازێتەوە.

3) بابی عالی یان هاوپەیمانەکانی (واتە ئینگلیزو ڕوسیا)بەڵێن بدەن کەسوپای فەرەنسا ڕووبەڕووی هیچ ئازاردانێك نەبێتەوە.

بەڵام دوایی ئینگلیز لەترسی ئەوەی نەباداسوپای فەرەنسیەکان بگەڕێنەوە بۆ گۆڕەپانی جەنگ لەئەوروپا، لای خۆیەوە ڕێکەوتننامەکەی جێبەجێنەکردو داوای کرد فەرەنسیەکان وەك دیلی جەنگ خۆیان تەسلیم بکەن.

پەیماننامەی ئاق کرمان (1832ز)

پاش هەڵکشانی شۆڕشی محەمەد عەلی پاشا لەمیسرو سەرهەڵدانی شۆڕش لەیۆنان دژی عوسمانیەکان. بۆیە عوسمانیەکان ناچاربوون بەپەیماننامەی (ئاق کرمان) ڕازی بن لەڕۆژی (28ی سەفەری 1284ك/1832ن) ناوەڕۆکی پەیماننامەکە پێکهاتبوو لەوەی:

- ڕوسیا مافی کەشتیوانی لەدەریای سوردا هەیەو مافی پەپینەوەی کەشتیەکانی هەیە لەگەڕووەکانی عوسمانیدا بەبێ پشکنین، سەرەڕای ئەوەی کەپەیماننامەکە بەهۆی یاخیبوونی یۆنانیەکانەوە گرێدرا، بەڵام دەربارەی یۆنان هیچ شتێکی باس نەکردووە.

پەیماننامەی نکیار أسکلەسی (1833ز)

ئەو پەیماننامەیە بوو کە دەوڵەتی عوسمانی بەناچاری لەگەڵ ڕوسیا ئەنجامیدا لەساڵی1833ز،پاشئەوەی سوپاکانی عوسمانی لەبەردەم سوپاکانی محەمەد عەلی پاشای میسر لە وڵاتی شام شکستیان هێنا، ئەم پەیماننامەیە لەجێگەی هاوپەیمانی بەرگری بوو لە نێوان دەوڵەتی عوسمانیو ڕوسیادا.

ماسۆنیزم(ماسۆنیەت)

زایۆنیزمی جیهانی لەڕێگەی ماسۆنیەتەوە گوزارشتی لەخۆی کردووە، بەجۆرێك نۆ جولەکە دایانمەزراندووە بەمەبەستی گەیشتن بەبەدەستهێنانی خەونی زایۆنیزم کەخۆی لەدامەزراندنی حکومەتێکی جیهانی جولەکەدا دەبینێتەوە، بەجۆرێك بەسەر جیهاندا زاڵ بێت. بۆیە پلانو بەرنامەیەکیان ئامادەکردو ناویان لێنا (خیزانی نهێنی یان هێزی شاراوە) لەوەشدا نهێنیو گفتو بەڵگەنامەیان بەکارهێناوە لەبەرامبەر ئەو کەسانەی وەك ئەندام

دەهاتنە ڕیزیانەوە، وەک ئامرازێکی فشاریش وابووە لەسەر ئەو ئەندامە،بەشێوەیەک کەرەستەیەکی ئاراستەکراوبێت چۆنت بوێت، دروشمی ماسۆنیەت بریتی بووەلە (ئازادی، یەکسانی، برایەتی).

سەرچاوەیەکی تر واپێناسەی ماسۆنیەت دەکات کە" ماسۆنیەکان بریتین لەدەستی جێبەجێکەری پلانەکانی جولەکەو چەوساندنەوەو لەسێدارەدانیو سەپاندنی کرداری ناڕەوا بەسەر گەلانی جیهاندا".

هەروەها لەپێناسەیەکی تردا " ماسۆنیەت بریتیەلە ئامرازێکی دژ بەدەستی جولەکەوە، کەبەهۆیەوە ململانێی گەورە سیاسەتمەدارەکانیان کردووەو نەتەوە بێئاگاو گەلە نەفامەکانیان خەڵەتاندووە . یان ماسۆنیەت مەترسیەک بووە لەپشتەوەی هێماو دەربڕینو دروشمەکانەوە".

پێویستە ئەوە بوترێ ئەم پێناسانە زیاتر لەجیهانبینی ئیسلامیەوە بۆماسۆنیەت کراوەو تائێستاش نەهامەتیەکانی جیهانی ئیسلامیو موسوڵمانان دەدرێتەپاڵ ماسۆنیەتو جولەکەی جیهانی.بێئەوەی ڕۆژێک لەڕۆژان حسابێکی ئەوتۆ بۆ کێشە ڕاستەقینەکانی نێو جیهانی ئیسلامی خۆی کرابێت، هەروەک ئەمجۆرە پێناسە کردنانەش جۆرێک لەخۆدزینەوەو تاوانبارکردنی بەرامبەرو بێبەری کردنی جیهانی ئیسلامیە لەکێشەو گرفت.

ئامانجو بەرژەوەندی دەوڵەتانی ئەورووپا لەدابەشکردنی میراتی پیاوە نەخۆشەکەادەوڵەتی عوسمانیدا

1) بەریتانیا دەیویست ڕێگەی گەیشتنی بەڕۆژهەڵاتی دوور بەتایبەت هیندستان دابین بکات، لەگەڵ دابینکردنی بازرگانی لەورێگایانەوە، ئیتر لەڕێگەی کەناڵی سوێسەوە بێت یاخود دەریای سور، یان لەڕێگەی کەنداوی عەرەبیو هەردوو ڕووباری دیجلەو فوراتەوە.

2) ڕوسیای قەیسەری دەیویست کەلێنێک لەدەریای ڕەش بدۆزێتەوە بۆئاوە گەرمەکان لەڕێگەی دەریای ناوەڕاستەوە، بەوەش بتوانێ دەست بگرێت بەسەر قوستەنتنیەو گەرووەکانی بۆسفۆرو دەردەنیلدا، هەروەها دەیویست نفوزێکی گەورەی هەبێت لەنیمچە دوورگەی باڵکان بۆئەوەی بەهۆیەوە دەوڵەتێکی سلاڤی گەورە دابمەزرێنێ.

3) فەرەنسا دەیویست پارێزگاری لەهاوڵاتیانی مەسیحی ناوچەکانی ووڵاتی شام بکات بەشێوەیەکی گشتیو بەتایبەت مەسیحیە مارۆنیەکان لەلوبناندا، هەروەک دەیویست چاودێری بەرژەوەندیەکانیشی لەناوچەکەدا بکات، لەوڵاشەوە دەست بگرێت بەسەر مووڵکی دەوڵەتانیتردا لەکەنارەکانی باکوری ئەفریقا، بەتایبەت لەتونسو جەزائیر.

4) جگە لەو سێ دەوڵەتەی باسمان کرد،ئەوا دەوڵەتانی تری وەکو نەمساو ڕوسیا بایەخیان دەدا بەچارەنوسی دەوڵەتی عوسمانی ،کەتێبینی کرابوو بەرەو تیاچوونو لەناوچوون دەچێت، بۆیە بەپیاوە نەخۆشەکە ناوزەدیان کردبوو.

ئەو هۆکارانەی کەکارئاسانیان کرد لەدەرکەوتنی مەسەلەی رۆژهەلاّتدا(المسألة الشرقية)

1) ئەو رێگەیەی کەبەهۆیەوە رووسیا دەیتوانی بگاتە ئاوە گەرمەکان، بریتی بوو لەو رێگەیەی کەدەریای رەشی دەگەیاندە دەریای مەرمەرەو پاشان دەریای ئیجەو دواجار دەریای سپی ناوەڕاست، واتە تێپەڕبوون بەهەردوو گەرووی دەردەنیلو بۆسفۆردا کە هەردووکیان لەناوخاکی دەوڵەتی عوسمانیدا بوون.

2) دەوڵەتە گەورەکان کەبنکەی بەهێزیان لەدەریای رەشدا هەبوو، دەیانتوانی بەسەر گەروەکاندا زاڵبن،ئەمەش وایکردبوو بەئاسانی بتوانن دەسەلاّتی خۆیان بەسەر ناوچەکانی رۆژهەلاّتی دەریای ناوەڕاستدا بسەپێنن، هەروەها بەسەر رێگەکانی هاتووچۆو بازرگانی لەدەریای ناوەڕاستەوە بۆهیندو رۆژهەلاّتی دوور.

3) ئەو دەوڵەتەی نفوزو دەسەلاّتی بۆ باڵکان درێژ دەبوویەوە،زاڵبونی خۆی بەسەر گەلانی باڵکاندا دەسەپاند،پاش کورتبوونەوەی دەسەلاّتی عوسمانیەکان لەسەر ئەو ناوچەیە، ئەوەش وای لێدەکرد ببێتەخاوەنی شوێنی باش‌و بتوانێ دەست بەسەرخودی قوستەنتینیەدا بگرێتو لەوێشەوە هەڕەشە لەتێکدانی هاوسەنگی نێودەوڵەتی بکات لەئەوروپا.

سەردەمی رێکخستنەکان

خەتی شەریفی گوڵخانە(1830ز)

ئەو بەیاننامەیە بوو کەلەسەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەمی عوسمانیدا هاتەئاراوەو ناوەڕۆکی بەیاننامەکە داوای چاکسازی دەکرد لەنێو کاروبارەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا، ئەم مەرسومە لەلایەن (مستەفا رەشید پاشا)وە دەرکرا کەپێشتر خۆی بالّوێزی دەوڵەتی عوسمانی بووە لەپاریسو لەندەن ودواجاروەزیری دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانی بووە لەسەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەمی باوکی سوڵتان عەبدولمەجید داو کاریگەربووە بەکولتوری خۆرئاواو گرنگترین خاڵەکانی خەتی شەریفی گوڵخانە ئەمانەبوون:

1) رێکخستنەوەی ژیانو حورمەتو موڵکو مالّی هاوڵاتیانی دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی گشتی بەچاوپۆشین لەبیروباوەڕی ئاینی.

2) گرەنتی رێگەیەکی ڕاست بۆ دابەشکردنو وەرگرتنی باجەکان.

3) بڵاوکردنەوەی دادپەروەریو ویژدان لەسەپاندنی سەربازی کردنو درێژکردنەوەی ماوەکەیدا.

4) یەکسانی لەماف‌و ئەرکەکان لەنێوان مسوڵمان‌و ناموسوڵماندا،بەڵام لەنێو دەوڵەتی عوسمانیدا ئەم ڕیفۆرمە قبوڵ نەکراو هەندێ لەخاڵەکانی بەپێچەوانەی شەریعەتی ئیسلام دانراوەو ڕەشید پاشاشیان لەسەری تەکفیرکرد و بەدەستی ماسۆنیەتیان دایە قەڵەم.

خەتی هومایونی(1856ز)

دووەم مەرسوم بوو کە ڕەشید پاشا دەریکردپاش ڕەفزکردنەوەو قبوڵنەکردنی مەرسومی یەکەم(خەتی شەریفی گوڵخانە)و تیایدا سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم جەختی کردەوە لەسەر ئەو پرەنسیپانەی کەپێشتر

لەسەر زاری پەشید پاشا ڕایگەیانرابوو،جگەلەوەی هەندێ ئیمتیازاتوحەصانەی بۆهاوڵاتیانی ناموسوڵمانی نێودەوڵەتی عوسمانی زیاد کردبوو.خەتی هومایۆنی زیاتر جورئەتو بوێری تێدابوو بە بەراورد لەگەڵ خەتی شەریفی گوڵخانەدا لەڕووی وەرگرتن لەڕۆشنبیری خۆرئاواوە، گرنگترین ناوەڕۆکەکانی خەتی هۆمایۆنی بریتی بوون لە:

1) هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی پابەندبوونو لەناوبردنی بەرتیلو گەندەڵی.

2) یەکسانی لەسەربازیکردن لەنێوان موسوڵمانو ناموسوڵماندا.

3) بەیەکسانی مامەڵەکردن لەگەڵ هەموو هاوڵاتیانی دەوڵەتدا، بەبێ گوێدانە ئایینو مەزهەبەکانیان.

4) پارێزگاریکردن لەمافو ئیمتیازاتەکان کەسەرۆکە ناموسوڵمانەکان هەیانە.

5) لەناوبردنی ڕێگەکانی سیستەمی.....،بۆئەوەی هەموو هاوڵاتیانی ئیمپراتۆریەت مافی هاوڵاتیبوونی یەکسانیان هەبێت.

6) مەسەلە مەدەنیەکانی تایبەتەکان بەهاوڵاتیانی مەسیحی لەپسپۆڕیو تایبەتمەندی ئەنجومەنێکی تێکەڵی دەبێت لەخەڵکانو پیاوانی ئاینی مەسیحی کەگەل خۆی هەڵیدەبژێرێ.

7) کردنەوەی پەیمانگەی فێرکردنو خوێندن لەبەردەم مەسیحیەکاندا، بۆئەوەی وەزیفەکانی دەوڵەتیان لەبەردەمدا بۆ بکرێتەوە.

8) ڕێگەدان بەبیانیەکان بەوەی مولکدارێتی زەویان لەدەوڵەتی عوسمانیداهەبێت، هەروەک سوڵتان بەڵێن دەدات بەپشت بەستن بەسەرمایەو شارەزاییە ئەوروپیەکان بەئامانجی پەرەپێدانی ئابوری دەوڵەت. دەکرێ ئەوە بڵێین سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم، یەکەمین سوڵتانی عوسمانی بوو کەسیفەتی فەرمی بەخۆرئاوایی کردنی بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا دابڕیو لەنێوان ساڵانی(1854–1856) فەرمانی فەرمی بۆ ئەو ڕیفۆرمانە دەرکرد کە لەسەر شێوازی کولتوری ئەوروپی بوون. ئەو ماوەیەش پێی دەوترێ سەردەمی ڕێکخستنەکان (عهد التنقیمات) لەمێژووی دەوڵەتی عوسمانیدا، واتە ڕێکخستنی کاروباری دەوڵەتی عوسمانی بەگوێرەی میتۆدی خۆرئاوایی. بەم دوو بەیانەش کەسوڵتان عەبدولمەجید دەری کرد(واتە مەرسومی خەتی شەریفی گوڵخانەو مەرسومی خەتی هومایۆنی) کارکردن بەشەریعەتی ئیسلام لەدەوڵەتی عوسمانیدا دوورخرایەوەو دەوڵەت دەستیکرد بەبەرپاکردنی دامەزراوەکان. دواجار پەشید پاشا کەسەرچاوەی هاتنە ئارای ئەم ڕیفۆرمانە بوو لەدەوڵەتی عوسمانیدا لەپۆستەکەی لادراو کەنارگیر کرا، بەڵام نەبووە هۆی وەستانی بزوتنەوەی بەخۆرئاوایی کردن لەنێو دەوڵەتی عوسمانیدا، دواتر پاش چوارسالێ بەهۆی پشتگیری کردنی پەشید پاشاوە جارێکی تر گەڕایەوە پۆستی سەدری ئەعزەمی لەساڵی 1846ز وەرگرتەوە تاوەکو ساڵی 1858ز بەتەواوی کەنارگیرکرا.

فاکتەرەکانی دامەزراندنی بزوتنەوەی چاکسازیو نوێبوونەوەو ڕێکخستنی عوسمانی

1) فشاری ئەوروپی بەگشتیو فشاری بەریتانیا بەتایبەت لەماوەی سەدەی (19) دا لەسەر دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەت لەسەر پەوشو کاروباری نێوخۆیی ئەو دەوڵەتە.

2) قەناعەتکردنی دەوڵەتی عوسمانیو کاریگەربوونی هەندێ کەس لەدەوڵەتی عوسمانی بەڕۆشنبیریو کولتورو شارستانیەتی ئەورووپیو پێویستی ڕیفۆرمکردنی جیهازی دەوڵەتی عوسمانیو نوێکردنەوەی لەسەر بنەمای وەرگرتنی سیستەمی ئەورووپی یان لێوەرگرتنی بەبێ دەستبردن بۆ ئەحکامەکانی شەریعەتی ئیسلامی.

3) لاوازی دەوڵەتی عوسمانیو شپرزەبوونی بارودۆخی سیاسیو ئابوریو کۆمەڵایەتیو هاتنی سوڵتانە لاوازەکان بۆسەر تەختی دەسەڵاتی عوسمانی هۆکارێکی تربوون کەهەندێ کەسی نێودەوڵەتی عوسمانی بیر لەڕزگارکردنی دەوڵەتی عوسمانی بکەنەوە بەسود وەرگرتن لەکولتورو شارستانیەتی ئەورووپیو ڕیفۆرمکردن لەدەوڵەتی عوسمانیدا.

بنەماو پرەنیسپە سەرەکیەکانی بزوتنەوەی چاکسازیو نوێبوونەوەی عوسمانی

1) وەرگرتن لەڕۆژئاواوە، بەتایبەت ئەوەی کەپەیوەندی هەیە بەڕێکخستنی سوپاو تەسلیمکردنی لەسیستەمی فەرمانڕەواییو کارگێڕیدا.

2) ئاراستە کردنی کۆمەڵگەی عوسمانی ڕووەو پێکهێنانی عەلمانیەت.

3) ئاراستەکردن ڕووەو ناوەندیکردنی دەسەڵاتی ئەستەمبوڵ بەسەر ویلایەتەکاندا.

گرنگترینو دیارترین تایبەتمەندێتیەکانی بزوتنەوەی چاکسازیو ڕێکخستنی عوسمانی

1) یەکەمین بەڵگەنامەی فەرمی بوو کە سەرچاوەکەی لەشەریعەتی ئیسلامیەوە وەرنەگرتبوو، بەڵکو پشتی بەسەرچاوەیەکی دانراو بەستبوو، بەجۆرێك لەئەزمونی دەستوری ئەورووپیەوە نیگای وەرگرتبوو، بەشێوەیەك ناوەڕۆکی بەڵگەنامەکان چەمکە خۆرئاوایی تێدا بەکارهاتبوو وەك (نیشتمان) کەخەتی شەریفی گوڵخانە لەبری وشەی (ئوممەت) بەکاری هێنابوو. ئەم حاڵەتەش بریتی بوو لەهەنگاوەکان بەرەو جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت.

2) مەسەلەی (بڕیاردانی ئاسایشی تەواو)) و (سەردەمی ئاسایش)و (ئەنجومەنی شورای نوێنەران) یان دیاردەکانی تری وەرگیراو لەئەزمونی خۆرئاواییەوە، ڕێگەیدا بەسەپاندنی جۆرێك لەڕەوایەتی بەسەر بەردەوامی تاکلایەنی بەسەر حاڵەتی گشتیدا لەلایەك، لەلایەکی تریشەوە ڕێگەکرایەوە بۆچینی بازرگانە خۆرئاواییەکانو موژدەدەرەکان بۆلکاندنی کۆمەڵگەی عوسمانی بەیاساکانی بازاڕو بەپێوەرەکانی فیکری موژدەدەرییەوە.

3) هەردوو خەتی شەریفی گوڵخانەو هومایۆنی بەدەستوری مەدحەت پاشای سالّی (1876ز)و بۆیەکەمجار بوو لەمێژووی دەوڵەتێکی ئیسلامیدا کەکار بەدەستورێکی وەرگیراو لەدەستوری فەرەنسیو بەلجیکیو سویسرییەوە بکرێت، کەبریتین لەدەستوری دانراوی عەلمانی.

ئامانجەکانی دامەزراندنی جامیعەی ئیسلامی لەدیدی سوڵتان عەبدولمەجیدی دووەمی عوسمانیدا

1) ڕوو بەڕووبونەوەی دوژمنانی ئیسلام بەتایبەت ئەو ڕۆشنبیرانەی کاریگەربوون بەڕۆشنبیری خۆرئاواو ئەوانەی کە چوونەتە نێو ناوەندە ئیداریو سیاسیە هەستیارەکانەوە، لەدامودەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا.

2) هەوڵدان بۆوەستاندنی دەوڵەتە کۆڵۆنیالیزمیەکانی ئەوروپاو ڕوسیا،کاتێك دەبینن موسوڵمانان بەیەك ڕیز ڕاوەستاون.

3) سەلماندنو جێگیرکردنی ئەوەی کەموسوڵمانان دەتوانن ببنە هێزێکی سیاسی جیهانیو دەبێ حسابیان بۆبکرێت لە ڕووبەڕووبوونەوەی غەزوی ڕۆشنبیریو فیکریو بیروباوەڕی ڕوسیو ئەوروپیدا.

4)وەرگرتنی یەکێتی ئیسلامی نوێو ڕۆڵی کاریگەری لەسەر سیاسەتی جیهانی.

5) دەوڵەتی عوسمانی سیفەتی دەوڵەتی خەلافەتو هێزی خۆی بگێڕێتەوە، بەوەش دەتوانێ خۆی بەهێزبکاتەوەو خۆی پرچەك بکات بەئامرازی زانستی نوێ لەهەموو بوارەکاندا، بەوەش شانو شکۆی مێژوویی دەگەڕێتەوەو دەبێتە وانەیەکی مێژوویی.

جیاوازیو ناکۆکیەکانی نێوان سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمو جەمالەدینی ئەفغانی

کاتێك عەبدولحەمیدی دووەم بانگەشەی بۆبیرۆکەی(پان– ئیسلامیزم)و جامیعەی ئیسلامی کرد،جەمالەدینی ئەفغانی پشتگیریکردو پێشنیازی زۆر باشتری دایە سوڵتانو هاوکاری بوو،بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا جیاوازیو ناکۆکی لەنێوانیاندا هەبوو کە گرنترینیان ئەمانەبوون:

1) بڕوای ئەفغانی بەمەسەلەی یەکبوونی موسوڵمانانو لەهەمانکاتداپشتگیریکردنی شۆڕشگێڕان لەنەتەوەخوازە تورکەکانو عوسمانیەکان بەگشتی دژی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم.

2) بانگەوازی ئەفغانی بۆیەکبوونی گەلانی ئیسلامی، بەشێوەیەك وەك دیواریێك وابنو بەیەك دڵ لەڕووبەڕووبوونەوەی دەوڵەتە ئەوروپیەکاندا، کەدەیانویست دەوڵەتی عوسمانی پارچەپارچەبکەنو دابەشی بکەن،لەهەمانکاتدا ئەفغانی بەتەنها وشەیەکیش گوایە ناڕەزایی دەرنەبڕیوە لەبەرامبەر کۆڵۆنیالیزمی فەرەنسیدا، لەکاتێکدا عەبدولحەمیدی دووەم پێویستی بە بەرگریکردنی فەرەنسیەکان بوو لەباکوری ئەفریقا.

3) ئیدانە نەکردنی کۆڵۆنیالیزمی ئینگلیزی لەلایەن ئەفغانیەوە، لەکاتێکدا سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەیاداشتەکانیدا باس لەوە دەکات کەسیخورپی عوسمانی پلانێکیان دەست کەوتووە کەلەوەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا ئامادەکراوەو تیایدا جەمالەدینی ئەفغانیش بەشداری کردووە لەگەڵ(بلنت)ی ئینگلیزی. ئەو پلانەش بۆ لێسەندنەوەی خەلافەتە لەعەبدولحەمیدو عوسمانیەکان بەگشتی.

4) تەماعی ڕوسیاو شەڕی ڕوسیا دژی دەوڵەتی عوسمانیو بچڕاندنی هەندێ ناوچە لەدەوڵەتی عوسمانی لەلایەن ڕوسیاوە، هەڵوێستی جەمالەدینی ئەفغانی گوایە لەبەردەم پرەنیسپی فراوانخوازی ڕوسیدا.جێگەی سەرسوڕمان بوو بەرامبەر چەمکی جامیعەی ئیسلامی. چونکە ئەفغانی دانی ناوە بەوەدا کەڕوسیا بەرژەوەندی زیندوو ستراتیژی لە هیندستان هەبێتو گوایەپاڵی نابێ بەڕوسیاوە بۆ داگیرکردنی. هەروەها ئەگەر

ئەم داگیرکاریەش ڕووی بدابایە ئەفغانی ناڕەزایی دەرنەدەبڕی، بەڵکو ئامۆژگاری دەکرد کەسەلامەترین و ئاسانترین ڕێگە بۆجێبەجێکردنی بگرنەبەر، بەمەرجێك پشت بەوڵاتی فارس و وڵاتی ئەفغانستان ببەستن.

5) جیاوازی بیروباوەڕیی کەلەنێوان زانایانی ئەستەمبوڵ و ئەفغانیدا دەرکەوتو دەرکەوتنی کتێبەکەی(خلیل فوزی ال)بەناونیشانی (السیوف القواگع)، وەك ڕەد دانەوەیەکی بیروباوەڕی ئەفغانی و بێدەنگ کردنی ئەو.

دواجار سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم جەماڵەدینی ئەفغانی بەپیاوی ئینگلیز لەیاداشتەکانیدا داوەتە قەڵەم و بەوردی لەوبارەوە شتی دەربارەی نوسیوە.

دەستێوەردانی عەبدولحەمیدی دووەم و سانسۆر خستنەسەر خوێندنگەکان

کاتێك عەبدولحەمید سەڵتەنەتی گرتەدەست، دەستی لەچەند بواریك وەردا، بەتایبەت خوێندنگەکان و چەند کارێکی ئەنجامدا لەوانەش:

1) دوورخستنەوەی مادەی ئەدەب و میژووی گشتی لەپرۆگرامی خوێندندا، بەوەی ئامرازێکن لەئامرازەکانی ئەدەبی خۆرئاوایی و میژووی نەتەوایەتی گەلانیتر کاردەکاتە سەرنەوەی مسوڵمانان بەشێوەیەکی نێگەتیڤ.

2) دانانی وانەکانی فقەو تەفسیرو ئەخلاق لەپرۆگرامی خوێندندا.

3) کورتکردنەوە تەنها لەسەر خوێندنی میژووی ئیسلامی و ئەوەی کەتیایدایەتی لەمیژووی عوسمانیەکان.

تێڕوانینی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆ ژنان

عەبدولحەمیدی دووەم بایەخی بەکچان داوەو بەشی ناوخۆیی تایبەتی بۆدروست کردوون بۆ ئەوەی تێکەڵاونەبن لەگەڵ پیاواندا. هەروەها عەبدولحەمید هێرشی کردۆتە سەر سیخوڕیکردنی ژنانو لەمبارەوە ڕێو شوێنی گرتۆتەبەر لەڕێگەی حکومەتەوە بەئاشکرا دژایەتیکردنی سیخوڕی ژنانی ڕاگەیاندووە. هەروەك عەبدولحەمید داوای لەحکومەت کردووە ژنان بگێڕنەوە بۆلەبەرکردنی حیجابی شەرعی تەواو بەپەچەوە، کاتێك دەچنە دەرەوە بۆ شەقامەکان. بۆئەم مەبەستە ئەنجومەنی وەزیران کۆبۆتەوەو ئەم بڕیارانەی دەرکردووە:

1) بەخشینی یەك مانگو دوای ئەوە قەدەغەکردنی ڕۆیشتی ژنان لەشەقامەکاندا تەنها مەگەر حیجابی ئیسلامی کۆن لەبەربکەنو دەبێ ئەم حیجابەش خاڵی بێت لەهەموو ڕازاندنەوەو جوانکاریەك.

2) لەسەر پۆلیس پێویستە– دوای تێپەڕینی یەك مانگ بەسەر بڵاوکردنەوەی ئەم بەیاننامەیەدا – گرنگە ئەو شتانە جێبەجێ بکات کەلەبڕیارەکاندا هاتووە بەشێوەیەکی یەکلاکەرەوە، لەسەر هێزەکانی دیسپلین کردنیش پێویستە هاوکاری پۆلیس بکەن لەمەدا.

3) سوڵتان تەصدیقی لەسەر ئەم بەیاننامەیە کرد بەبڕیارە حکومیەکان.

4) ئەم بەیاننامەیە لەڕۆژنامەکاندا بڵاودەکرێتەوەو هەروەها لەشەقامەکانیشدا.

5) هەڵوەشاندنەوەی پەچە کەلەقوماشی ناسك یان شەفاف پێکهاتبوو، هەروەها هەڵدەواسرا، بەزەرورەتی گەڕانەوە بۆ پەچەی شەرعی کەناهێڵێ دەموچاو دەربکەوێت.

مەبەستەکانی بایەخدانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەدامەزراندنی هێڵی ئاسن لەسەرانسەری دەوڵەتی عوسمانیدا

1) گرێدانەوەی پارچە دوورەکانی دەوڵەت کەهۆکاری یارمەتیدەر دەبێت لەسەرخستنی بیرۆکەی یەکبونی عوسمانیو جامیعەی ئیسلامیداو زاڵبوونی تەواو بەسەر ویلایەتو هەرێمەکاندا.

2) ناچارکردنی ئەو هەرێمانە لەسەرتێکەڵاوبوونو لکانەوە بەدەوڵەتی عوسمانیەوەو ملکەچبوونی بۆ یاسا سەربازیەکان کەدەقی یاساکان باس لەپێویستی بەشداربوون لەبەرگریکردن لەدەوڵەتی عوسمانی دەکەن بەپێشکەش کردنی مالّو دارایی.

3) ئاسانبوونی کاری بەرگریکردن لەدەوڵەتی عوسمانی لەهەرلایەکو لەهەر بەرەیەکەوە کەدوژمن دەستدرێژی لێیەوە بکات، چونکە درێژبوونەوەی هێڵی ئاسنین کارئاسانی دەکات لەسەر خێرایی دابەشکردنی هێزی عوسمانیو گەیشتنی بەلایەکان.

سیاسەتی عەبدولحەمیدی دووەم لەبەرامبەر نزیکبوونەوەی ئینگلیز لەکورد

1) دەوڵەتی عوسمانی هەستا بەپاراستنی هاوڵاتیانی کورد لەبەرامبەر هێرشە خوێناویەکانی ئەرمەن لەدژی کورد.

2) ناردنی زانایانی موسوڵمان بۆلای هۆزەکانی کورد بۆئامۆژگاریکردنو بانگەواز بۆ کۆبوونەوە لەژێر بانگەوازی جامیعەی ئیسلامیداو ئەو نوێنەرانە پۆڵی خۆیان بینی لەهۆشیارکردنەوەی کورد بەرامبەر تموحەکانی پۆژئاواو بەتایبەت ئینگلیز.

3) عەبدولحەمیدی دووەم چەند ڕێوشوێنێکی گرتەبەر، تا بەهۆیەوە میرەکانی کورد بەدەوڵەتی عوسمانیەوە گرێ بدات.

4) دامەزراندنی یەکەکانی سوارەی حەمیدیە لەڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ لەکوردەکانی ئەو ناوچانە بۆ ڕاوەستان لەبەرامبەر دەستدرێژیو هێرشی ئەرمەنەکان (هاوکات بۆپاراستنی سنوری دەوڵەتی عوسمانیش لەوناوچانەوە، بەڵام بەداخەوە جینۆسایدی ئەرمەنەکان ڕوویدا لەنێوان ساڵانی 1894– 1896زو تائێستاش یەکێکە لەتاوانە گەورەکانی دەوڵەتی عەوسمانی لەسەر ئاستی جیهانیو بەهۆیەوە کەبەشێك لەو کردەوە نامرۆڤانەو نائاینیە بەر

کورد کەوتووە بەهۆی بەشداری پێکردنی هەندێ لەسەرەک هۆزەکانەوە لەلایەن عوسمانیەکانەوە، بەڵام ئەوەی گرنگە ئەوەیە کەکورد وەک نەتەوە پشکی لەو تاواتنەدا نیە– وەرگێڕ–).

5)دەوڵەتی عوسمانی هەڵوێستی تووندو بەهێز دژی تموحی ئەرمەنەکان دەبێت لەبەرامبەر دامەزراندنی دەوڵەتێك بۆئەرمەن لەسەر حسابی زەوی دەوڵەتی عوسمانی. بەوەش کوردەکانی لەو ناوچەیە هەست بەئارامی دەکەن.

6)دەوڵەتی عوسمانی کاری دەکرد لەسەر ئاشکراکردنی پلانەکانی ئینگلیز کەئامانج لێی هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی بوو لە ژێرناوی ئازادی نەتەوەکانو دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، بەتایبەت نزیکبوونەوەی ئینگلیز لە کورد.

سیاسەتی ئیتاڵیا بۆداگیرکردنی ولاتی لیبیا لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا

ئیتالیا دەمێك بووخەونی بەداگیرکردنی لیبیاوە دەبینی، چونکە هەریەکە لەفەرەنسا و ئینگلیز تونس و میسریان داگیرکردبوو. تەنها لیبیا بۆئیتاڵیا مابۆوە، بۆیە ئەم سیاسەتانەی گرتەبەر:

1) رێگەچارەی ئاشتی، بەدامەزراندنی خوێندنگەو بانکەکانو جگەلەوانیش لەدامەزراوە خزمەتگوزاریەکان.

2) کارکردن لەسەرئەوەی دەوڵەت دان بەئاواتی ئیتاڵیادا بنێت لەداگیرکردنی لیبیادا بەرێگەی دیبلۆماسی.

3) ڕاگەیاندنی جەنگ بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانیو داگیرکردنی کرداریی.

ئامانجەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەدامەزراندنی جامیعەی ئیسلامیو بایەخدان بەبیرۆکەی پان – ئیسلامیزمو بزواندنی هەستی مسوڵمانان

1) جێگیرکردنی دەوڵەتی عوسمانی لەناوەوە دژی هەڵمەتە نەتەوەییەکانی خۆرئاواو کۆڵۆنیالیزمی ئەوروپی.

2) لەدەرەوەش سەرنجی هەموو ئەو مسوڵمانانە ڕابکێشی بۆئالای خەلافەت لەدەوڵەتە ئەوروپیەکانی وەک ڕوسیاو بەریتانیاو فەرەنسا، بەوەش ئەو دەوڵەتانە وەلامی دەوڵەتی عوسمانی نەدەنەوە، ئەوا دەوڵەتی عوسمانی هەڕەشەی وروژاندنی ئەو مسوڵمانانەیان لێدەکاتو جیهاد لەسەرانسەری جیهانی ئیسلامیدا ڕادەگەیەنێ.

مەبەستەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەکاتی کۆبوونەوەی لەگەڵ (نیۆدۆرهرتزل)ی نوێنەری جولەکەدا

- پاشئەوەی تیۆدۆر هرتزل بەمەبەستی دابینکردنی نیشتمانێك بۆجولەکە لەفەلەستین داوای دانیشتنو کۆبوونەوەی لەگەڵ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا کرد، هەرچۆنێك بێت عەبدولحەمید ڕازی بوو. هەرچەندە داواکەی جولەکەی ڕەفزکردەوەو پارەو قەرزێکی زۆرخرابوویە بەردەستی عەبدولحەمید، بەڵام دەڵێن گوایە عەبدولحەمید چەند مەبەستێکی هەبووە لەقبوڵکردنی داوای دیدارو بینینی هرتزل وەك:

1) هەقیقەتی پلانو نەخشەی جولەکە.
2) زانینی هێزی جولەکەی جیهانیو مەودای ئەو هێزە.
3) ڕزگارکردنی دەوڵەتی عوسمانی لەمەترسیەکانی جولەکە.

ئەو هۆکارانە کەوایکرد لەکۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی لەساڵی (1908ز) سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەسەر تەخت بهێڵنەوەو کودەتاکەیان دوابخەن

کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی بەو کەسانە دەوترا کە کاریگەرو سەرسام بوون بەکولتورو ڕۆشنبیری شارستانیەتی خۆرئاواو دەیانویست لەسەر ڕەوتی خۆرئاواییو ئەوروپی بەتایبەت ڕیفۆرم لەبواره جیاوازەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بکەنو لەمەشیاندا دژی دەسەڵاتی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووری عەبدولحەمید بوونو وەك حزبێکی سیاسی چالاکی گەورەوبەرفراوانیان دەستپێکرد. بۆیە سەرەتا ساڵی (1908ز) لەبەرچەند هۆکارێك پرۆژەی کودەتای سیاسیان بەسەر عەبدولحەمیدی دووەمدا ڕاگرت، کە ئەمانە بوون:

1) کۆمەڵەتی ئیتحادو تەرەقی هێزی تەواویان نەبوو بۆکەنارگیرکردنی عەبدولحەمیدی دووەم لەساڵی 1908زدا.
2) عەبدولحەمیدی دووەم سیاسەتی نەرمی لەگەڵدا گرتبوونە بەر، ئەوەش بەجێبەجێکردنی ئارەزووی ئیتحادیەکان بەگێڕانەوەی دەستور پاش ئەوەی بەفەرمانێك عەبدولحەمید دەستوری پەکخستبوو.
3) دۆستایەتی ئیتحادو تەرەقیەکان جورئەتی تەواویان نەبوو بۆبڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندەکانیان دژی عەبدولحەمیدی دووەم لەنێوان سەربازەکاندا. چونکە سەربازەکان دۆستایەتیان بۆعەبدولحەمید دەربڕیبوو.

دواجار کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی توانیان لەساڵی (1909ز)بەیەکجاری عەبدولحەمیدی دووەم لەتەختی سەڵتەنەت دووربخەنەوە، پاش ئەنجامدانی کودەتایەکی سیاسیو بەفەتوایەك، دوای ئەوەی لیژنەیەکی چوارکەسی پێکهێنرا بۆ گەیاندنی فەرمانی کەنارگیریکردنو دوورخستنەوەی لەسەڵتەنەتی عوسمانی.

ئەو لیژنە چوارکەسیەی کەبڕیاری لابردنو کەنارگیرکردنیان بەعەبدولحەمیدی دووەم ڕاگەیاند:

1) ئیمانویل قەرەصو: جولەکەیەکی ئیسپانی بوو، یەکێك بوو لەئەندامە بەراییەکانی بزوتنەوەی تورکە لاوەکان، لەبەردەم کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقیدا بەرپرس بوو لەوروژاندنی کاری تێکدەرانەو هاندان دژی

سولّتان عەبدولحەمیدی دووەمو دابینکردنی سیخوڕ لەنێوان شاری سالۆنیکو ئەستەمبولّدا، بەتایبەت ئەو زانیاریو کاروبارانەی کەپەیوەستبوون بە بزوتنەوەکەوە.

قەرەصو پاریّزەربوو، کۆمەلّەی ئیتحادو تەرەقی بەسەرکەوتوویی کاری کردبوو لەدامەزراندنی قەرەصو لەئەنجومەنی نوێنەرایەتی عوسمانیداو نوێنەری سالۆنیک بووە جارێک، ئەستەمبولّیش دووجار. سەرچاوە ئینگلیزیەکان بەیەکێك لەسەرکردەکانی ئیتحادو تەرەقی وەسفیان کردووە، لەکاتی شەڕداوەك پشکنەرو سەرپەرشتیاری بوژانەوە کاری کردووە، لەکاتی بوونی لەم پۆستەدا توانیویەتی پارەیەکی زۆر بۆحسابی تایبەت کۆبکاتەوە، ڕۆلّێکی گرنگی گێڕاوە لەداگیرکاری ئیتالیا لەلیبیا بەرامبەر ڕێژەیەکی پارە کەئیتالّیا پێیداوە، لەئەنجامی ناپاکیکردنی بەرامبەر دەولّەتی عوسمانی ڕایکردووە بۆ ئیتالیاو لەوێ مافی هاوڵاتی ئیتالی وەرگرتووەو لە تریسنا نیشتەجێ بووە، بەشێوەیەك سالّی(1934ز) مردووە، کاتی بوونی لەدەولّەتی عوسمانیدا مامۆستای گەورەو مەزنی کۆڕی مەکدۆنیا (ریزونا)ی ماسۆنی بووە.

2) ئارام: لەڕەچەلّەکدا ئەلبانی بووە، نوێنەربووە لەئەنجومەنی عوسمانیدا.

3) ئەسعەد توتبانی: لەڕەچەلّەکدا ئەلبانی بووە، نوێنەری ناوچەی دراج بووە لەئەنجومەنی نوێنەران.

4) عارف حیکمەت: سەر لەشکرێکی دەریایی بووەو ئەندامی ئەنجومەنی پیران بووە، بیروڕاوایە لەبنەچەدا عێراقی بووێت.

ئەو خاڵانەی کەلەپەیمانی لۆزانی سالّی (1923ز)دا تایبەت بوو بەتورکیاو مستەفاکەمال ئەتاتورك قبوڵیکرد

پاش ئەوەی پەیمانی لۆزان لەبری پەیمانی سیڤەر ئیمزاکرا، لەو پەیمانەدا چەند مەرجێك بۆ تورکیا دانرابوو کەدەبوو جێبەجێیان بکاتو زیاتر بە(چوارمەرجەکەی کیرزن ناسراوە) دیارە کیرزن ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ لۆرد کیرزنی سەرۆکی نوێنەری ئینگلیز لەو پەیماننامەیەداو مەرجەکانیش پێکهاتبوون لە:

1) بچڕاندنی هەموو پەیوەندیەکی تورکیا بەئیسلامەوە.

2) هەڵوەشاندنەوەی تەواوەتی خەلافەتی ئیسلامی.

3) دەرکردنی خەلیفەو لایەنگرانی خەلافەتو ئیسلام لەوڵاتو دەستگرتن بەسەرمولّکو مالّی خەلافەتدا.

4) گرتنەبەری دەستورێکی مەدەنی لەجێگەی دەستوری کۆنی تورکیا.

کۆمەڵەی عەرەبە لاوەکان (جمعية العربية الفتاة)

پاشئەوەی ئیتحادو تەرەقیەکان لەساڵی (1909ز) کودەتایان بەسەر عەبدولحەمیدی دووەمدا کردو خۆیان هاتنەسەر حوکم، دەستیان کرد بەپیادەکردنی بیری تۆرانیزم، کەبانگەشەیەکی نەژادی بەرفراوانبوو بۆیەککرتنی سەرجەم گەلانی موسوڵمانی ناوچەکانی قەفقاسو ئازەربایجانو هەموو ئەو نەتەوانەی تر کەبەڕەچەڵەك تۆارنی بوون بۆبەرز ڕاگرتنی نەتەوەی تورك‌و سەروەری باو باپیرانیان،ئەمەش بووە بەهۆی وروژاندنی گەلانی تری نێودەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەت عەرەبو کورد.عەرەبەکان دەستیان کردەپێکهێنانی چەند کۆمەڵەیەکی نەتەوەیی وەك(کۆمەڵەی قەحتانی)ی نهێنی بەسەرۆکایەتی عەبدولکەریم خەلیلو عەزیزعەلی میسری ئەفسەر، هەروەها کۆمەڵەی عەرەبە لاوەکان کە لەشاری پاریسی فەرەنسا ساڵی (1329ك/1910ز) پێکهاتوو، لەسەر پرۆگرامو میتۆدی کۆمەڵەی تورکە لاوەکان.

ئەم کۆمەڵەی عەرەبەلاوانە لەلایەن ژمارەیەك لەو قوتابیانەوە دامەزرا کەلەپاریس دەیانخوێندو بەپرەنسیپەکانی خۆرئاواو بەتایبەت پرەنیسپەکانی دەمارگیری نەتەوەیی تێربببوون، ئامانجیان سەربەخۆیی تەواوبوو بۆعەرەبو جیابوونەوە لەدەوڵەتی عوسمانی. بۆیە بارەگاکەیان لەپاریسەوە گواستەوە بۆ بەیروتو پاشانیش بۆدیمەشقو دواتر ئەندامانیان زیادی کرد، بەتایبەت لەمەسیحیە عەرەبەکان پێکهاتبوون.

هەروەها کۆمەڵەی زاراوەیی لەبەیروت ساڵی(1331ك/1912ز)دامەزراو لەگەڵ کۆمەڵەی ڕێنیسانسی لوبنانیدا لەتاراوگە هاوکاری یەکتریان کردو نامەیەکی هاوبەشیان بۆحکومەتی فەرەنسی ساڵی (1912ز)ناردو تیایدا داوای داگیرکردنی سوریاو لوبنانیان کردبوو لەلایەن فەرەنساوە.لەلایەکی تریەوە ڕۆشنبیرانی عێراق ڕوویان لەئینگلیز نابوو، بەشێوەیەك هەندێکیان پشتگیری دامەزراندنی سەرپەرشتیاریەکی بەریتانیان دەکرد بەسەر پرۆگرامەکانی ڕێفۆرمەوە، تەنانەت داوای پاراستنی بەریتانیان دەکرد بەسەر عێراقەوە. دواجار لەساڵی (1332ك/1913ز)کۆمەڵەی عەرەبەلاوەکان کۆنگرەیەکی عەرەبییان لەپاریس گرێداو فەرەنسیەکانیش شوێنی گونجاویان بۆ ئەم کۆنگرەیە خۆشکردبوو، بۆیە ئەندامانی کۆنگرە بڕیاریاندا:

1) پێویستی جێبەجێکردنی ڕیفۆرم بەخێرایی.
2) بەشداری پێکردنی عەرەب لەئیدارەو بەڕێوەبردنی ناوەندیدا.
3) کردنی زمانی عەرەبی بەزمانی فەرمی لەسەرجەم ولایەتە عەرەبییەکاندا.
4) کردنی خزمەتی سەربازی بەشێوەیەکی ناوچەیی بەنیسبەت عەرەبەوە، مەگەر کاتی پێویست نەبێت.
5) هاوسۆزی لەگەڵ داواکاریەکانی ئەرمەندا.

ئامانجەکانی هاوپەیمانان پاش لابردنی عەبدولحەمیدی دووەم لەعەرشی سەلتەنەت‌و گرتنە دەستی دەسەلاّت لەلایەن ئیتحادو تەرەقیەوە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانی‌و دوای جەنگ بەچەند قۆناغێک

1) رێکەوتنی هاوپەیمانان لەسەر دابەشکردنی جیهانی ئیسلامی لەنێوان خۆیاندا کەئەوکات ملکەچی دەولّەتی عوسمانی‌و لەژێردەستیدابوو ، ئەم ئامانجەش لەپەیماننامەی (سایکس– بیکۆ– سازانۆف)دا دەرکەوت،(لێرەدا سازانۆڤ ئاماژەیە بۆناوی نوێنەری ڕوسیای قەیسەری، بەلاّم پاش شۆڕشی بەلشەفیك لەساڵی (1917ز) ڕوسیا لەم پەیماننامەیە کشایەوەو ناوەڕۆکی پەیماننامەکەشی ئاشکراکردو ناڕەزایی گەورەی لێکەوتەوە لەجیهانی ئیسلامیدا – وەرگێڕ). کە لەساڵی (1334ك/1916ز) بەنهێنی بەسترا. لەو کاتەدا کەبەلّێنی سەربەخۆیی درابوو بەعەرەب. گرنگترین ئەو خاڵانەی کە پەیماننامەی(سایکس– بیکۆ)لەخۆی گرتبوو:

ا) باشوری عێراق بۆبەریتانیا دەبێت، کەناری باکوری سوریا(لوبنان‌و کەناری باکوری سوریا) بۆفەرەنسا.

ب) دوو دەولّەتی عەرەبی لەباکوری عێراق‌و ناوەڕاستی ولاّتی شام‌و باشور پێکدێت، لەیەکەمیاندا کەباکوری عێراق‌و ڕۆژهەلاّتی ئوردن دەگرێتەوە بۆنفوزی بەریتانیا دەبێت، دووەمیان کەلەناوەڕاستی سوریاو دوورگەی فورات پێکدێت بۆ نفوزی فەرەنسا دەبێت.

ج)فەلەستین نێودەولّەتی دەبێت.

د)ئەستەمبولّ‌و گەرووەکان(گەرووی بۆسفۆرو دەردەنیل) بۆ ڕوسیا دەبێت.

هـ) بەلفۆر (مەبەست لەبەلّێنی بەلفۆرە) کەبەریتانیا دەری کرد بۆ جولەکە لەڕۆژی (1917/11/2/موحەڕەمی 1326ك) بەلّێنیدا فەلەستین دەبێتە نیشتمانێکی نەتەوەیی بۆجولەکە.

و) تەسلیمکردنی تورکیا بەخراپترین بزوتنەوەی خۆڕئاواییکردن‌و داڕووخانی بەها ئیسلامیەکان، بەگواستنەوەی دەولّەتی عوسمانی لەدەولّەتێکی خاوەن سیماو خەسلّەتی ئیسلامیەوە بۆدەولّەتێکی خۆڕئاوایی خەسلّەت.

دیارترین ئەو هەنگاوانەی کە مستەفاکەمال ئەتاتورک گرتیەبەر لەسیاسەتی بەڕۆژئاواییکردنی تورکیاو چۆنێتی داڕنینی سیمای ئیسلامی لەو ولاّتە

*هەلّوەشاندنەوەی وەزارەتی ئەوقاف ساڵی (1343ك/1924ز)و کاروباری ئەم وەزارەتەی گێڕایەوە بۆوەزارەتی مەعاریف.

* لەساڵی (1344ك/1945ز) مزگەوتەکانی داخستوحکومەت توندوتیژیەکی تۆندی بەرامبەر هەموو تەوژمێکی ئاینی پەیڕەو کردو لەساڵی (1350–1351/کەدەکاتە 1931–1932ز) ژمارەی مزگەوتەکانی دیاریکردو ڕایگەیاند کەگیانی ئیسلامی پێشکەوتن پەك دەخاتو ڕێگرە لەبەردەمیدا.

* ژمارەی ئامۆژگەرانی کەمکردەوە و فەرمانی پێکردن کەلەوتاری ڕۆژی هەینیدا دەرفەت بکەنەوە بۆ دوان دەربارەی کاروباری کشتوکاڵی‌و پیشەسازی‌و سیاسەتی دەولّەت.

* دوو ناودارترین مزگەوتی جامیعی لەئەستەمبوڵ داخست کەبریتی بوو لەمزگەوتی جامیعی ئایاصۆفیاو کردی بەمۆزەخانە. دووەمیشیان مزگەوتی فاتیح بوو کەدواتر کردی بەشوێنی هەڵگرتنی کەلوپەلی زەخیرە.

* شەریعەتی ئیسلام گۆڕاو لەجێگەیدا یاسای مەدەنی شوێنی گرتەوە کەحکومەتی تورکیا لەیاسای سویسریەوە وەریگرتبوو ساڵی (1345ك/1926ز).

* ڕۆژ ژمێری کۆچی گۆڕیو لەجێگەیدا ڕۆژ ژمێری گریگۆری ڕۆژئاوایی بەکارهێنا. بەمەش ساڵی کۆچی (1345ك)لەهەموو سەرانسەری تورکیا هەڵوەشێنرایەوەو ساڵی زاینی(1926ز) شوێنی گرتەوە.

* لەدەستوری ساڵی (1347ك/1928ز) ئەو دەقە پشتگوێ خرا کەتیایدا هاتبوو: (تورکیا دەوڵەتێکی ئیسلامیە)، هاوکات دەقی سوێند خواردنیش گۆڕا کەپیاوانی دەوڵەت کاتی دانانیان لەپۆستەکانیاندا دەیانخوارد. بۆیە بەشەرەفیان سوێندیان دەخوارد لەسەر جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان لەبری ئەوەی سوێند بەخودا بخۆن.هەروەك سونێد خواردن پێشتر بەخودا بووە.

* لەساڵی 1935ز حکومەتی پشوی ڕەسمی گۆڕیوەلەبری ڕۆژی هەینی ڕۆژی یەکشەممە بەپشووی ڕەسمی دەوڵەت دانرا، بەمەش پشووی کۆتایی هەفتە لەماوەی نیوەڕۆی ڕۆژی شەممەوە دەستی پێکرد، تاوەکو بەیانی ڕۆژی دووشەممە.

* حکومەت خوێندنی ئاینی لەقوتابخانە تایبەتیەکاندا پشتگوێ خست، پاشانیش هەڵیوەشاندەوە، هەروەها کۆلیژی شەریعەت لە زانکۆی ئەستەمبوڵ دەستیکرد بەکەمکردنەوە لەئامادەکردنی ژمارەی قوتابیەکانیدا کەساڵی (1352ك 1933ز) داخرا.

*حکومەتی مستەفا کەمال ئەتاتورك پەرەی بەبزوتنەوەی بەڕۆژئاواییکردنی زیاتری تورکیاداو بڕیارێکی دەرکرد بە هەڵوەشاندنەوەی لەسەرکردنی تەڕبوش‌و فەرمانیکرد بەلەسەرکردنی کڵاو وەك وێکچونێك بەدەوڵەتە ئەورووپیەکان.

* لەساڵی (1348ك1929ز) حکومەت بەناچاری دەستیکرد بەسەپاندنی بەکارهێنانی پیتی لاتینی لەنوسینی زمانی تورکیدا لەجێگەی پیتی عەرەبی، بەمەش ڕۆژنامەو کتێبەکان بەپیتی لاتینی بڵاودەکرانەوەو دەردەکران. هەروەها لەکۆلیژەکانیشدا خوێندنی بەزمانی عەرەبی‌و فارسی نەهێشت‌و بەکارهێنانی پیتی عەرەبی بۆچاپکردنی دانراوە تورکیەکان قەدەغەکرد، ئەو کتێبانەی تریش کەپێشتر چاپکرابوون لەئەستەمبوڵ هەموویان ڕەوانەی میسرو ئێران‌و هیندستان کرد.

- مستەفا کەمال ئەتاتورك گیانی نەتەوایەتی لەنێو گەلی تورکیدا بڕەو پێداو پێی‌وابوو کەتورکەکان خاوەنی پێشکەوتووترین شارستانیەتن لەجیهاندا، بەوەی کەگوایە زمانی سۆمەریەکان کەخاوەنی شارستانیەتی کۆن بوون لەوڵاتی نێوان دوو ڕووباردا (میسۆپۆتامیا) پەیوەندیەکی بەزمانی تورکیەوە هەبووە.

- حکومەتەکەی کامال ئەتاتورک بایەخی بەهەر شێتک دەدا کەئەوروپی بووایە،بەمەش هونەرەکان گەشەیان کردو زۆر پەیکەر بۆ ئەتاتورک لەگۆڕەپانی شارە گەورەکاندا دروستکران.هەروەها بایەخدان بەوێنەکێشانو موزیک زیادیکردو ژمارەیەکی زۆر هونەرمەند هاتن بۆتورکیا کەزۆربەیان لەفەرەنساو نەمساوە هاتبوون.
- حکومەت کاریکرد لەسەر هەڵوەشاندنەوەی حیجابی ژنانو فەرمانیکرد بەسفوری،هەروەها قەوامەبوونی پیاوانی بەسەر ژنانەوە هەڵوەشاندەوەو هانی ئاهەنگەکانی ماچکردنو شانۆ تێکەڵاوەکانو سەمای دا.
- کەمال ئەتاتورک لەو هاوسەرگیرییەی کە لەگەڵ (لەتیفە هانم)کچی یەکێک لەدەوڵەمەندەکانی شاری ئەزمیر ئەنجامیدا، ڕێو ڕەسمی ژنهێنەکەی لەسەر ڕێگەیەکی ڕۆژئاواییانەبوو بۆلەڕەگو ڕیشە دەرهێنانی داب‌و نەریتی ئیسلامی.
- فەرمانیکرد بەوەرگێڕانی قورئان بۆسەر زمانی تورکی، بەمەش هەمو وماناو ئاماژەکانیونبوو. هەروەها فەرمانیکرد کەبانگدان بەزمانی تورکی بێت.
- کەمال ئەتاتورک کاریکرد لەسەر گۆڕینی پرۆگرامەکانی خوێندنو دووبارە نوسینەوەی مێژوو لەپێناوی دەرخستنی ڕابردووی نەتەوەیی تورکدا،لەم نێوەندەشدا زمانی تورکی پاک کردەوە لەوشە فارسیو عەرەبیەکانو لەجێگەیانداوشەی ئەوروپیو کۆنی دانا.
- کەمال ئەتاتورک ڕایگەیاند کەدەوڵەت دەیەوێت ڕووەو ئەوروپا بڕواتو لەجیهانی ئیسلامیو عەرەبی جیابێتەوەو دژایەتی هەر هەوڵێکیشی کرد کەبیەوێت پەرەنسیپە ئیسلامیەکان زیندووبکاتەوە.
- دواجار کەمال ئەتاتورک سیاسەتی بەڕۆژئاواییکردنو بیرۆکەی بەعەلمانیکردنی کۆمەڵگەی تورکی لەپرۆگرامی حزبەکەیدا(حزبی گەلی کۆماری) بۆساڵی (1349ك1355) جارێکی تر دەرکەوتو دەستوری تورکیش دەقی لەسەرهێنابوو کەبریتی بوو لەو شەش پرەنسیپەی کەبۆ حزبی کێشابوو، پرنسیبەکانیش بریتین لە:(نەتەوایەتی، کۆماری، میللی بوون، عەلمانیەت، شۆڕش، دەسەڵاتی دەوڵەت).

پەیماننامەی سیڤەر(1920ز)

ئەو پەیماننامەیەبوو کە لە(1920/8/10ن) لەنێوان دەوڵەتانی تورکیاو بەریتانیاو فەرەنساو ئیتالیاو ژاپۆنو ئەرمەنستانو بەلجیکاو یۆنانو پۆڵەندا‌و پورتوگاڵو ڕۆمانیاو سربیاو کرواتیاو سلوانیاو چیکۆسلۆڤاکیاو حیجازو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا وەک چاودێر مۆرکرا کەشەریف پاشا وەک نوێنەری کورد بواری درا بەشداری کۆنگرەکە بکات. ئەم پەیماننامەیە بۆچارەسەرکردنی کێشەی ولاتانی هاوپەیمانان پاش شەڕی یەکەمی جیهانی مۆرکراو لە(432بەند) پێکهاتبوو، ماددەکانی (62،63،64) تایبەت بوو بەکێشەی کوردو بەکورتی ناوەڕۆکی ئەو سێ ماددەیە بریتی بوو لەدامەزراندنی قەوارەیەکی ئۆتۆنۆمی لەزۆربەی ناوچەکانی باکوری کوردستانی گەورەدا بۆکورد، بەڵام بەهۆی پابەند نەبوونی هاوپەیمانان بەگشتیو بەتایبەت بەریتانیاو فەرەنسا پەیماننامەکە جێبەجێ نەکرا.

گرنگترین ئەو هۆکارانەی کەوایکرد پەیماننامەی سیڤەر سەر نەگرێت

1. لەبەرئەوەی ئەم پەیماننامەیە مانای دابەشکردنو پارچە پارچەکردنی خاکی تورکیاو دەوڵەتی عوسمانی بوو لەلایەیەن مستەفا کەمال ئەتاتورکەوە گەورەترین کۆشش کرا بۆئەوەی سەرنەگرێتو بەکرداریش هەوڵەکانی جێگەی خۆیان گرت.

2. راستگۆ نەبوونی هەریەکە لەبەریتانیاو فەرەنسا لەبەرامبەر جێبەجێکردنی پەیماننامەکە تایبەت بەکوردو بەگشتیو لەبەرامبەر مافی رەوەی کورددا بەتایبەتو رازیبوونی هەردوولایان بەهەندێ ئیمتیازاتی وەک نەوتو پارە کەلەلایەن مستەفا کەمال ئەتاتورکەوە پێیان درا.

3. گۆڕانی سیستەمی سیاسیو فەرمانڕەوایەتی لەناو دەوڵەتی عوسمانیو تورکیا لەماوەی نێوان سالاّی(1920–1923ز)، بەوەی پەیماننامەی سیڤەر لەلایەن سوڵتان محەمەدی شەشەمەوە ئیمزاکرا، کەچی لەو ماوەیەدا سیستەمی سەڵتەنەتی عوسمانی هەڵوەشایەوەو بزوتنەوەی کەمالیەکان بەسەرکردایەتی مستەفا کەمال ئەاتورک هاتنە سەرتەختی فەرمانڕەوایەتی سیاسی تورکیاو ئامادە نەبوو مادەو بەندەکانی ئەم رێکەتننامەیە قبوڵ بکەن.

4. گۆڕانی بارودۆخی سیاسیو فەرمانڕەوایەتی لەیۆنان کەهەندێ ناوچەی زۆری دەوڵەتی عوسمانی لەشەڕدا داگیرکردبوو، بەهۆی ئەو گۆڕانکارییەوە کەمال ئەتاتورک توانی ئەو ناوچانە بگرێتەوەو تاڕادەیەکی زۆر توانی ئومێدی زۆر پەیدا بکات بۆ بوژاندنەوەی تورکیاو قبوڵ نەکردنی پەیماننامەی سیڤەر. لەلایەکیتریشەوە لەگەڵ گۆڕانی دۆخی سیاسیو فەرمانڕەوەایەتیدا لەیۆنان رژێمی تازە سورنەبوو لەسەر جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیماننامەی سیڤەرو پاشەکشەی کرد.

5. پاڵپشتیکردنی یەکێتی سۆڤیەت بۆتورکیا بەگشتیو بۆ مستەفا کەمال ئەتاتورکو فرۆشتنی چەکو تەقەمەنیو ناردنی هاوکاری لۆجستی بۆمستەفا کەمال ئەتاتورکو دژایەتیەکی گەورەی پەیماننامەی سیڤەری کردو توێژەرانی بواری مێژوو پێیانوایە یەکێتی سۆڤیەت یەکێک لەهۆکارە سەرەکیەکانی سەرنەگرتنو شکست پێهێنانی پەیماننامنەی سیڤەر بووە.

6. ئازایەتیو لێهاتووی مستەفا کەمال ئەتاتورک لەسەر ئاستی سیاسیو دیبلۆماسیو سەربازی، بەجۆرێک، توانی لەماوەی نێوان سالاّنی(1920–1923ز) زۆر کۆششو هەوڵ بدات بۆسەر نەگرتنی پەیماننامەکەو دەربازکردنی تورکیا لەو قەیرانەی کەبەهۆی ئاسەوارەکانی جەنگی یەکەمەی جیهانیەوە تێیکەوتبوو.

7. تەنها ولاّتی ئیتالیا ئیمزای لەسەر ماددەکانی(63،62،64)ی تایبەت بەکوردی پەیماننامەی سیڤەر کردو ئامادەبوو،ئیدی هەموو ئەوانیتر کشانەوە، ئەمەش هۆکاری کاریگەربوو لەوبێهێزبوونی ئیرادەی جێبەجێکردنی پەیماننامەکە.

8. لەگەڵ هەندێ هۆکاری تر کەبوار نیە لێیان بدوێین.

پەیماننامەی لۆزان(1923ز)

ئەو پەیماننامەیەبوو کەلەڕۆژی(1923/7/24ز)9 لەشاری لۆزانی وڵاتی سویسرا بەسترا لەنێوان دەوڵەتانی بەریتانیاو فەرەنساو ئیتالیاو ژاپۆنو یۆنانو سربیاو کرواتیاو رۆمانیاو سلوانیاو تورکیا. بەمەبەستی ناسینی دەوڵەتی نوێی تورکیاو پێداچوونەوە بەپەیمانی سڤەردات. لەم کۆنگرەیەدا(عیسمەت ئینونو)ی سەرۆک وەزیرانی تورکیا نوێنەری حکومەتی تورکیاو (لۆرد کیرزن) سیاسەتمەداری ناسراوی ئینگلیز نوێنەری حکومەتی بەریتانیابوو، کەوتنە گفتوگۆیەکی درێژخایەنەوە لەسەر مەسەلەی ناوچەی موسڵ. هەرچەندە ئەو کێشەیە لەم کۆنگرەیەدا نەگەیشتە ئەنجام. بەڵام بەپێی چەند بەندێکی ئەو پەیمانە بڕیارەکانی پەیمانی سیڤەر وازی لێهێنراو باکوری کوردستان خرایە سەر دەوڵەتی تورکیای نوێو بەکوردستانی تورکیا ناسێنرا.

گرنگترین ئەو بەوندانەی پەیماننامەی لۆزان کەدژایەتی مەسەلەی نەتەوەیەتیو کێشەی کوردی دەکرد بریتی بوون لە:

ماددەی(37)کەدەڵێت: حکومەتی تورکیا مافی هەیە کەبڕیار دەربکات کەنەگونجێ لەگەڵ بڕیارەکانیدا.

ماددەی(38)کەدەڵێت: حکومەتی تورکیا بەڵێن بەدانیشتووانی تورکیا دەدات کەبەرگری لەقەوارەو سامانو سەربەستیان بکات بەبێ جیاوازی رەگەزیو زمانو ئایین.

ماددەی(399) کەدەڵێت: حکومەتی تورکیا هیچ کۆسپێك ناخاتە بەردەم کەس کەلەژێر چاودێری تورکیادانو ئازادن بەزمانی خۆیان بازرگانیو رۆژنامەگەریو خواپەرستیو چاپەمەنیو هەموو چالاکی سیاسی خۆیان بکەن.

زانیاری گشتی لەسەردەوڵەتی عوسمانی

پوختەی مێژووی دەوڵەتی عوسمانی(مێژووی عوسمانیەکان بەبچووکراوەیی)

زانیاری گشتی لەسەردەوڵەتی عوسمانی(پوختەی مێژووی دەوڵەتی عوسمانی)

مێژووی عوسمانیەکان بەبچووکراوەیی:

- بنەچەو ڕەچەڵەکی تورك دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی پشت ڕوبار کە ئەمڕۆ بەتورکمانستان ناودەبرێت(بانی مەنگۆلیاو باکوری چین لە ڕۆژهەڵاتەوە درێژدەبێتەوە بۆ دەریای قەزوین لەڕۆژئاواوە، لەدەشتەکانی سیبریاوە لەباکورەوە بۆ نیمچە کیشوەری هیندیو فارسی لە باشورەوە، لەو ناوچانەدا هۆزەکانی ئۆغۆزو خێڵە گەورەکان نێشتەجێ بوون کەبەتورك یان تورکەکان ناسراون).

- تورکەکان لەسالّی (22ك)و لەسەردەمی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەففاندا مسولّمان بوونو هاتونەتە نێو ئیسلامەوە.
- خێڵو هۆزە تورکەکان پاش مسولّمان بوونیان، لەچوارچێوەی هاولّاتیانی دەولّەتی ئیسلامیدابوونو ژمارەیان لەولّاتی خەلیفەو میرەکانی عەبباسیەکاندا زیادی کردووەو رێگەیان پێدراوە لەپۆستە سەرکردایەتیو کارگێڕیەکانی دەولّەتدا دەسەلّات بگرنە دەست.
- سەلجوقیەکان بەرەچەلّەك تورك بوونو توانیویانە دەولّەتێکی تورکی گەورە دابمەزرێنن کەخۆراسانو ناوچەی پشت ڕوبارو ئێرانو عێراقو ولّاتی شامو ئاسیای بچووك لەخۆبگرێت.
- سەلجوقیەکان یارمەتی خەلافەتی عەبباسیان داوە لەبەغدادو مەزهەبی سوننییان سەرخستووە پاشئەوەی لەنێوان نفوزی بوەیهیە شیعەکاندا لەئێرانو عێراقو نفوزی مەمالیکەکان(فاتمیەکان) لەمیسرو شام بەرەو داڕوخان چوون. بۆیە سەلجوقیەکان بەتەواوی نفوزی بوەیهیەکانیان لەناوبردووەو بەرپەرچی مەمالیکەکانیشیان داوەتەوە.
- توغرول بەگی سەرکردەی سەلجوقیەکان توانیویەتی دەولّەتی بوەیهی لەبەغداد سالّی (447ك) بخاتو ئاژاوەی نێوخۆ لەناوببات‌و سەرکردەی گروپی ڕافیزەکان(گروپێکی ئاینین) کەناوی ئەبوعەبدوللّای جەلابی بوو بکوژرێت.
- ئەلب ئەرسەلانی کوڕی مەلەکشا سەرکردایەتی سەلجوقیەکانی گرتۆتەدەستو سنوری دەولّەتی سەلجوقی فراوانکردووە لەسەردەمی خۆیدا، بەشێوەیەك ئەوپەڕی درێژبوونەوەی لەڕۆژهەلّاتەوە گەیاندۆتە ئەفغانستانو لەڕۆژئاواوە بۆ ئاسیای بچوك‌و لەباشورەوە بۆ ولّاتی شام.
- نیزامولمەلیك لەمەزنترین وەزیرەکانی سەلجوقیەکان بووەو واناسراوبووە کەکەسێکی ڕێك‌وپێکبووە لەکاروباری دەولّەتداو زانستو زانایانی خۆشویستووە، هەروەك کاری باشی ئەنجامداوەو خوێندنگەی بونیاتناوە.
- کۆمەلّێك فاکتەربوونە هۆی کەوتنی دەسەلّاتی سەلجوقیەکان کەڕێگەخۆشکەربوون لەگەلّیدا بۆکەوتنی خەلافەتی عەبباسی لەوانەش:(ململانێ لەناو بنەماڵەی سەلجوقیەکاندا، ژنان دەستیان وەردەدایە کارو باری فەرمانڕەوایی، لاوازی خەلیفەکانی عەبباسی، فیڵو تەڵەکەی ناوەکی کەخۆی لەتیرۆرکردنی سولّتانەکانی سەلجوقی‌و سەرکردەو فەرماندەکانیاندا دەبینیەوە).
- سەلجوقیەکان ڕۆڵو دەستکەوتی گەورەیان لەمێژووی ئیسلامیدا تۆمارکردووە، لەوانە: (ڕۆڵی گەورەیان هەبوو لەدواخستنی ئاوابوون‌و ڕوخانی دەولّەتی عەبباسی دەوروبەری دووسەدە، هەروەها ڕێگریبان لەفراوانخوازی دەولّەتی مەمالیکەکان کرد لەمیسر، کۆششی سەلجوقیەکان ڕێگەخۆشکەربوو بۆیەکگرتنی ڕۆژهەلّاتی ئیسلامی. لەڕووی خاچپەرستەکاندا وەستانەوە لەلایەنی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتیەوە، هەروەك هەوڵیاندا تائاستێکی گەورە بەربەستی مەترسی مەغۆلەکان بکەن، پلەوپایەی مەزهەبی سوننی‌و زاناکانیان بەرزکردۆتەوە).
- عوسمانیەکان دەچنەوە سەر خێڵێکی تورکمانی کەلەکوردستان ژیاون‌و بەپیشەی شوانکارییەوە سەرقاڵبوون.

- سلێمانی باپیری عوسمان لەسالّی(167ك) لەگەلّ خێلّەکەیدا کۆچی کردووە لەکوردستانەوە بۆ ئەنادۆلّو لەشاری ئەفلاق لە ڕۆژهەلّاتی تورکیای ئێستا گیرساوەتەوە.
- دوای مردنی سلێمان ئورتغرولی کوڕی سەرکردایەتی خێلّەکەی گرتۆتەدەست، کەجموجولّی گەیشتە باکوری ڕۆژئاوای ئەنادۆلّو لەڕێگەیدا ململانێیەکی چەکداری لەنێوان سەلجوقیە مسولّمانەکانو ڕۆمە مەسیحیەکاندا بینیوەو چۆتە ڕیزی موسولّمانانەوەو چوونی لەوکاتە گونجاوەدا هۆکارێك بووە لەبەدەستهێنانی سەرکەوتنی سەلجوقیەکاندا.
- سەرکردەی سەلجوقیەکان پارچە زەوییەکی لەسنوری ڕۆژئاوای ئەنادۆلّ بەتەنیشتی قەلّاکان لەڕۆم داوە بە ئورتغرلو دەرفەتی فراوانکردنیشی پێدا لەسەر حسابی ڕۆمەکان.
- دوای مردنی ئورتغرول عوسمانی کوڕی دەسەلّاتی گرتۆتەدەستو ناوی عوسمانیەکانو دەولّەتی عوسمانی بۆئەم دەگەڕێتەوەو چەند سیفەتێکی هەبووە، لەوانە:(ئازایەتی، دانایی، دڵسۆزی، ئارامگرتن، دادپەروەری، کێشکردنی ئیمانی، وەفا، خۆشەویستی زانستو زانایان، خۆشەویستی والّاکاریو فراوانخوازی).
- ژیانی عوسمانی یەکەم – دامەزرێنەری دەولّەتی عوسمانیو تێکۆشەرو بانگخوازبووە بۆئاینی ئیسلامو زانایانی ئاینی دەوریان داوەو سەرپەرشتیاری پلانی کارگێڕیو جێبەجێکردنی بڕیاری شەرعی لەپێشەوایەتی کردندا کردووە.
- ئورخان دوای مردنی عوسمانی باوکی دەسەلّاتی گرتۆتە دەست سالّی (726ك)و لەسەر هەمان سیاسەتی باوکی فەرمانڕەوایی‌و والّاکاریدا ڕۆیشتووە، سوربووە لەسەر وەدیهێنانی مژدەدانی پێغەمبەر (د.خ) لەگرتنی قوستەنتینیەداو بەمەش پلانێکی ستراتیژی داناوە کەئامانج لێی گەمارۆدانی پایتەختی بێزەنتیەکان بووە لەڕۆژهەلّاتو ڕۆژئاواوە لەیەك کاتدا.
- لەگرنگترین کارەکانی سولّتان ئورخان:(دامەزراندنی سوپای گەورە، سوربوون لەسەر دانانی سیستەمی تایبەت بۆسوپا، دابەشکردنی سوپا بۆچەند یەکەیەك کەهەر یەکەیەك لە(10) کەس پێکهاتووە یان (100)کەس یان(1000) هەزارکەس، پێنج یەکی دەستکەوتی شەڕی بۆخەرجکردن دابینکردووە،لەوەش بۆ سوپا،شوێنی تایبەتی بۆمەشقو ڕاهێنانی سوپا دروست کردووە).
- دواتر سولّتان مورادی یەکەمی کوڕی ئورخان دەسەلّاتی گرتۆتە دەست سالّی (761ك)و کەسێکی ئازادو باوەڕدار بووەو یاسای خۆشویستووە، هەروەها دادپەروەربووە لەگەلّ هاولّاتیانو سەربازەکانیداو سەرقالّبووە بەجەنگەکانو بونیاتنانی مزگەوتو پەناگەو قوتابخانەوە، ئەنجومەنێکی ڕاوێژی لەکەسانی شارەزاو سەرکردە سەربازیەکان پێکهێناوەو لەیەك کاتدا دەولّەتی عوسمانی لە ئاسیای بچوك‌و ئەوروپاوە فراوانکراوە.
- سولّتان مورادی یەکەم توانیویەتی شاری ئەدرنە داگیربکات لەسالّی (762ك)داو بیکاتە پایتەختی دەولّەتی عوسمانی، بەوەش پایتەخت گوازرایەوە بۆئەوروپاو ئەدرنە بووەتە پایتەختێکی ئیسلامی.

- سوڵتان موورادی یەکەم ماوەی(30) ساڵ سەرکردایەتی عوسمانیەکانی کردووە بەهەموو دانایی‌و لێهاتوییەک‌و لەشەڕی قوصوە(کۆسۆڤۆ)دا کوژراوە.
- سوڵتان بایەزید دوای سوڵتان موورادی باوکی دەسەڵاتی گرتۆتەدەست ساڵی (791ک)و کەسێکی ئازاو خانەدان‌و بەحەماسەت بووە بۆ والاکاری، بەوەش بایەخێکی گەورەی داوە بەکاروباری سەربازی. ئامانجی داگیرکردن‌و دەست بەسەراگرتنی میرنشینە مەسیحیەکان بووە لەئەنادۆڵداو لەماوەی ساڵێکدا کردونی بەپاشکۆی دەوڵەتی عوسمانی. بایەزید وەک هەورە بروسکەوابووە لەداگیرکاریەکانیدا لەنێوان هەردوو بەرەی باڵکان‌و ئەنادۆڵەوە، بۆیە پێی‌وتراوە (بایەزیدی هەورە بروسکە).
- بایەزید لەبەردەم سوپاکانی تەیموری لەنگدا تێکشکاوە بەهۆی پەلەکردنی‌و خراپی دەست نیشانکردنی شوێنی دابەزینی سوپاکەیەوە.
- دەوڵەتی عوسمانی توشی مەترسی ناوخۆو هەڵگرسانی شەڕی ناوخۆ لەنێوان نەوەکانی بایەزید لەسەرتەختی دەسەڵات بووە‌و ئەو جەنگەش ماوەی(10)ساڵ بەردەوام بووە‌و ئەو ماوەیە بەماوەی تاقیکردنەوە‌و نەهامەتی لەمێژووی دەوڵەتی عوسمانیدا دادەنرێت.
- سوڵتان محەمەدی یەکەم(خانەدان) توانی بەسەر جەنگی ناوخۆدا زاڵ ببێت بەهۆی ئەوەی کەکەسێکی بەهێزبووە،هەروەها توانی یەک یەک بەسەر براکانیدا زاڵ ببێت‌و تەمەنی خۆی تەرخانکرد بۆسەر لەنوێ بنیاتنانەوەی دەوڵەتی عوسمانی‌و پتەوکردنی پایەکانی، بەجۆرێك هەندێ لەمێژوونوسان بەدامەزرێنەری دووەمی دەوڵەتی عوسمانی دادەنێن.
- سوڵتان محەمەدی یەکەم توانی بەسەر شۆڕشی شێخ بەدرەدینداو زاڵ ببێت کەبانگەشەی بۆیەکسانی دەکرد لەپارە‌و داهات‌و خۆشگوزەرانی‌و ئاینەکانداو جیاوازی نەکرێت لەنێوان موسوڵمان‌و ناموسوڵمان لەبیروباوەڕدا.
- دوای مردنی سوڵتان محەمەدی یەکەم، سوڵتان موورادی دووەم ساڵی (824ک) دەسەڵاتی گرتەدەست‌و مورادی دووەم حەزی لەجەنگ‌و کوشتاربووە،جگەلەوەی کە شاعیربووە‌و زانایان‌و شاعیرانیشی خۆشویستوە.
- دوای مردنی موورادی دووەم، سوڵتان محەمەدی دووەم(محەمەدی فاتیح) جێگەی باوکی گرتۆتەوە لەساڵی (855ک) لەو کاتەشدا تەمەنی(22) ساڵ بووە. سوڵتان محەمەدی فاتیح کەسایەتیەکی بەهێزو دادپەروەر بووە‌و لەبواری زانستەکانیشدا شارەزابووە.
- سوڵتان محەمەدی فاتیح توانیویەتی خەونی عوسمانیەکان بهێنێتەدی‌و شاری قوستەنتینیەی پایتەختی ڕۆمە بێزەنتیەکان داگیربکات‌و بەمەش کۆتایی بەمەترسی ڕۆمە بێزەنتیەکان لەناوچەکە داهێناوە. هەریەکەلە شێخ محەمەدی کوڕی حەمزەی ناسراو بە(ئاق شەمسەدین)و ئەحمەد کورانی (کەلەبنەچەدا کوردبووە –وەرگێڕ) لەو زانا ئاینیانە بوون کە سوڵتان محەمەدی فاتیح پرس‌وڕای پێکردوون‌و کاریگەری گەورەیان لەسەر سوڵتان هەبووە.

- دوای مردنی محەمەدی فاتیح بایەزیدی دووەمی کوڕی سالّی(886ك) دەسەلاّتی سەلّتەنەتی گرتۆتە دەستو زیاتر حەزی لەئەدەب بووەو کەسێکی شارەزاش بووە لەزانستە شەرعیەکانداو سەرقالّبووە بەزانستی گەردوننناسیەوە. سولّتان بایەزید کەوتۆتە ململانێ لەگەلّ (جمە)ی برایدا، هەروەها لەگەلّ مەمالیکەکان لەسنوری ولاّتی شامدا لەچەند جەنگێکدا بەیەکیاندا داوەو ویستویەتی یارمەتی موسولّمانانی ئەندەلوس بدات لەو نەهامەتیە تونديەی تێی کەوتبوون لەوکاتەدا.
- دوای مردنی بایەزیدی دووەم، سولّتان سەلیمی یەکەم دەسەلاّتی گرتۆتەدەستو ئەدەبو شیعری فارسیو مێژووی خۆشویستووە، سەرەڕای تونديو ڕەقی، حەزی بەهاوڕێیەتی زانایان هەبووەو مێژوونوسانو شاعیران لەگۆڕەپانی جەنگەکاندا هاوڕێیەتی سولّتان سەلیمیان کردووە بۆتۆمارکردنی پەرەسەندنەکانی جەنگو چیرۆکیان دەوت کەباس لەسەروەریەکانی ڕابردوو بوو. سولّتان سەلیمی یەکەم ڕۆلّێکی گەورەی بینیووە لەلاوازکردنی نفوزی شیعە لەعێراقو ولاّتی فارسداو سەرکەوتنێکی گەورەی بەسەر سەفەویەکان لەشەڕی چالّدێراندا تۆمارکرد. ئەنجامی ململانێی نێو دەولّەتی عوسمانیو سەفەوی بریتی بوو لەوەی کە:(باکوری عێراق (مەبەست لێی باشوری کوردستانی گەورەیەواتە کوردستانی عێراقی ئێستا–وەرگێڕ)لەگەلّ دیاربەکر خرانە سەر ڕوبەری دەولّەتی عوسمانی. هەروەها عوسمانیەکان سنوری ڕۆژهەلاّتی دەولّەتەکەیان پاراست. مەزهەبی سوننە لەئاسیای بچوکدا پەرەی سەند بەسەر شوێنکەوتەو داروودەستەکەی شائیسماعیلی سەفەویدا زالّبوون.
- پورتوگالیەکان توانیان سود لەململانێی نێوان عوسمانیو سەفەویەکان وەربگرنو هەولّیاندا خۆیان بەسەر دەریاکانی ڕۆژهەلاّتدا بسەپێنن و گەمارۆیەکی گشتی بسەپێنن بەسەر هەموو ڕێگە کۆنەکانی نێوان ڕۆژهەلاّتو ڕۆژئاوادا.
- خۆشحالّی ڕووی کردە ئەوروپیەکان بەهۆی جەنگەکانی نێوان عوسمانیو سەفەویەکانەوەو ئەوروپیەکان کاریان کرد لەسەر ڕاوەستان لەگەلّ سەفەویەکاندا دژی دەولّەتی عوسمانی بۆئەوەی چیتر عوسمانیەکان ڕووەو ئەوروپا نەکشێن.
- عوسمانیەکان توانیان سەرکەوتنێکی گەورە بەسەر مەمالیکەکان لەشەڕی غەززەو پاشان لەشەڕی ریدانیەدا تۆماربکەنو بۆ دواجار دەولّەتی مەمالیك کۆتایی پێ بهێنین.
- دوای کوژرانی سولّتان قونسوە غوریو تومان بای جێگری. شەریفی مەککە(بەرەکاتی کوڕی محەمەد) دەست پێشخەری کرد بۆپێشکەشکردنی گوێڕایەلّی خۆی بۆسولّتان سەلیمی یەکەمو کلیلەکانی کەعبەی تەسلیم کرد بەوەش سولّتان سەلیم بوویە خزمەتگوزاری مەککەو مەدینە.
- ولاّتی یەمەن دوای کەوتنی دەولّەتی مەمالیك چووە نێو دەولّەتی عوسمانیەوە. یەمەن وێنای ڕەهەندێکی ستراتیژی دەکردو بەکلیلی دەریای سور دادەنراو پاراستنی یەمەن بەمانای پاراستنو سەلامەتی شوێنەپیرۆزەکان لەحیجاز دەهات. هەروەها عوسمانیەکان توانیان سود لەیەمەن وەربگرنو لەوێ هەستن بەهەلّمەتی دەریایی بۆکەندا و بەمەبەستی ڕزگاربوون لەفشاری پورتوگالیەکان.

- دوایی عوسمانیەکان ولاتی شامو میسریان خستە چوارچێوەی دەولەتەکەیانەوە، بەوەش ولاتی عەرەبی چووە ژێرچوارچێوەی حوکمی عوسمانیەوەو دەولەتی عوسمانی بەئازایەتیەکی نایابەوە ڕووبەڕووی پورتوگالیەکان بوونەوەو توانیان هەندێ دەسکەوتی ئیسلامی لەدەریای سووردا چنگ بخەن وەک:(مصوع ، زیلع). هەروەک توانیان هێزێکی دەریایی بەسەرکردایەتی میر عەلی بەگ بۆ کەناری ئەفریقا بنێرنو مەقادیشۆو معبسە ڕزگاربکەنو سوپای پورتوگالیەکان توشی زیانی گەورەبکەن.
- لەسەردەمی سولتان سلێمانی قانونیدا (927-974ك) دەولەتی عوسمانی توانی پورتوگالیەکان لەدەریای سوروبخاتەوەو هێرش بکاتەسەر مەلبەندەکانیان لەکەنداوی عەرەبیدا، کەتیایاندا جێگیربوو بوون.
- ئەنجامی ململانێی عوسمانی – پورتوگالی بووە هۆی ئەوەی کە عوسمانیەکان شوێنەپێڕۆزەکانو ڕێگەی حەج بپارێزنو پارێزگاری لەسنورە وشکانیەکان بکەن لەبەردەم مەترسی هێرشی پورتوگالیەکان بەدرێژایی سەدەی شازدەو بەردەوامبوونی ڕێگە بازرگانیەکان کەهیندستانو ئیندۆنیسیای بەڕۆژهەلاتی نزیکەوە گرێدەدا لەڕێگەی کەنداوی عەرەبیو دەریای سورەوە.
- هەر لەسەردەمی سولتان سلێمانی قانونیدا دورگەی ڕۆدس داگیرکراو سولتان سلێمان توانی گەمارۆی شاری ڤیەننای پایتەختی نەمسا بداتو چووە نێو سیاسەتی نزیکبوونەوەوە لەگەڵ فەرەنسا.
- دەولەتی عوسمانی بایەخی بەباکوری ئەفریقاداوەو هەموو یارمەتیەکی مادیو مەعنەوی پێشکەشی بزوتنەوەی دەریایی لەو ناوچانەدا کردووە.
- ولاتی جەزائیر هەر لەسەردەمی سولتان سەلیمی یەکەمەوە چووە ژێر نفوزی دەولەتی عوسمانیو لەباکوری ئەفریقا دوو سەرکردەی دەریایی مەزن دەرکەوتن کەئەوانیش هەردوو برا عروجو خەیرەدین باربارۆسا بوون.
- خەیرەدین باربارۆسا سەرکەوتوو بوو لەوەدا کەتوانی چەند کۆلەکەو پایەیەکی بەهێز دابنێت بۆدەولەتێکی لاو لەجەزائیر. یارمەتی عوسمانیەکانیش بەبەردەوامی دەگەیشتە جەزائیر لەلایەن سولتان سلێمانی قانونیەوە،هاوکات خەیرەدین توانی لێدانی بەهێز ئاراستەی کەنارەکانی ئیسپانیا بکاتو ڕۆڵی هەبوو لەڕزگارکردنی هەزارەها موسوڵمان لەئیسپانیادا.
- بوونی عوسمانیەکان لەجەزائیر کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر هەڵوێستی پادشای پورتوگال لەمەغریب، بەجۆرێك پاشگەز بوویەوە لەوەی هەستێ بەپڕۆسەی سەربازیی تیایدا.
- دوای ئەوەی باربۆسا بوو بەفەرماندەی کەشتیگەلی عوسمانی، بایەخیدا بەئاوزێڵی ڕۆژهەلاتی دەریای ناوەڕاستو حوکمی جەزائیر لەدەستی سەرکردە (حەسەن ئاغا توشی) توانی سوپای ئەوروپیەکان لەسەر زەوییەکانی جەزائیر بەسەرکردایەتی شارلی پێنجەم تێك بشکێنێو ئەو تێکشکانەش کاریگەری لەسەر ئیمپراتۆریەتی ئیسپانیا هەبوو. هەروەها لەسەر پاشاکەشی کەناوی(شارلکان)و هەروەها لەسەر ئاستی ڕووداوە جیاجیاکانیش.

- هەواڵی تێکشکانی شارلکان دابەزیو هەورە بروسکە بەسەر ئەوروپا دابەزی رووداوەکان بەخێرایی لەسەرئاستی ئەوروپا پەرەیان سەند.
- شارلی پێنجەم ئامادەنەبوو بتوانێ بیر لەهەڵمەتێکی تر دژی جەزائیر بکاتەوەو تارمایی (حەسەن ئاغا توشیو خەیرەدین) باڵی بەسەر هەموواندا کێشابوو.
- لەباکوری ئەفریقا کۆمەڵێ سەرکردەی مەزن دەرکەوتن کەکارئاسانیان کرد لەبزوتنەوەی بەرگری دژی ئیسپانیەکان لەدەریای ناوەڕاستدا کەدیارترینیان(حەسەن خەیرەدین باربارۆسا، سالح رایس، قلج عەلی) بوون.
- دەوڵەتی عوسمانی هەوڵیدا پەیوەندی ستراتیژی لەگەڵ دەوڵەتی سەعدیەدا هەبوو، بەڵام لەهەندێ کاتدا شکستی هێنا بەتایبەت لەسەردەمی سوڵتان محەمەدی شێخ سەعدیو محەمەد متوەکیلدا.
- لەکارەگرنگەکان کە دەوڵەتی سەعدیە کەپێی هەستا لەسەردەمی سوڵتان عەبدولمەلیکدا، بریتی بوو لەسەرکەوتن بەسەر پورتوگالیەکان لەشەڕی (سێ پادشا)دا. هەروەك لەکتێبە مێژووییەکاندا بەشەڕی کۆشکی گەورە، یان شەڕی دۆڵی مەخازن ناسراوە(وادی المخازن).
- سەرکەوتنی مەغریبیەکان لەشەڕی (وادی مەخازن)دا چەند هۆکارێکی هەبوو،وەك:(دانایی سەرکردایەتیکردنی سوڵتان عەبدولمەلیكو ئەبی عەباسی برای، کۆبونەوەی گەلی مەغریبی لەدەروبەری سەرکردایەتیەکەی عەبدولمەلیك، کارکردن بۆ ساڕێژکردنەوەی برینەکان بەهۆی کەوتنی غەرناتەو لەدەستدانی ئەندەلوسەوە. بەشداریکردنی پسپۆڕەعوسمانیەکان کە لێهاتوویی باشیان لەهەڵدانی تۆپەکاندا هەبوو، بەجۆرێك وایکردبوو کەتۆپی بەرگری عوسمانیەکان بەسەر تۆپی بەرگری پورتوگالیەکاندا سەربکەوێت).
- فەرمانڕەوایەتیکردنی دەوڵەتی سەعدیە (سوڵتان ئەحمەد مەنسور) گرتیە دەست دوای کوژرانی عەبدولمەلیکی برای لەشەڕی(وادی مەخازندا).
- بەمردنی قلج عەلی لەجەزائیر سیستەمی بەگایەتی (بیلربگ)ڕێکخرا کە وای لەفەرمانڕەواکانی جەزائیر کرد مولکەکانیان فراوان بکەنو سیستەمی پاشایەتی تێدا بەرقەرار بکەن، هەروەها لەتونسو تەرابلوسیشدا.
- دەوڵەتی عوسمانی نەیتوانی مەغریبی دوور لەخۆبگرێت بەهۆی دەرکەوتنی جەزائیرەوە کەهەوڵیدەدا مەغریبی دوور بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.
- عوسمانیەکان ئارەزوویان دەکرد ئەندەلوس بگێڕنەوە، بەڵام ئامانجەکەیان نەهاتەدی، بەهۆی هەڵوێستی دەوڵەتی سەعدیە لەلایەکو هەڵسوکەوتی هەندێ لەئینکیشاریەکان لەلایەکیترو بەرەکانی ڕۆژهەڵات لەلای سێیەمەوە.
- مێژوونوسان یەکدەنگن لەسەرئەوەی کەمەزنێتیو باڵادەستی عوسمانی بەمردنی سوڵتان سلێمانی قانونی ساڵی (974ك) کۆتایی پێهاتووەو سەرەتاکانی لاوازی لەسەردەمی سوڵتان سلێمانەوە دەرکەوتووە.
- دوای سوڵتان سلێمانی قانونی سوڵتان سەلیمی دووەم دەسەڵاتی گرتۆتەدەست، کەکەسێکی شیاو نەبوو بۆئەم پۆستەو پێیوتراوە (سەلیمی سەرخۆش)و نەیتوانیوە پارێزگاری لەدەستکەوتە جەنگیەکانی سوڵتان

سلێمانی باوکی بکات، ئەگەر وەزیرو سیاسەتمەداری گەورە(محەمەدپاشا) نەبووایە ئەوا دەوڵەتی عوسمانی بەیەکجاری هەرەسی دەهێنا.

- عوسمانیەکان لەشەڕی لیپانتۆ سالّی (979ك/1518ز) تێکشکان، ئەم ئەنجامەش کاریگەری خراپی کردەسەر عوسمانیەکان، چونکە مەترسی عوسمانیەکان لەدەریای ناوەڕاست ئاوابوو، ئەم داشکانەوەیەش خالّی گۆڕانکاری بوو بەرەو ڕاوەستانی سەردەمی پەرەسەندنی هێزی دەریایی دەوڵەتی عوسمانی.
- جەنگی لیپانتۆ دەرفەتێکی باش بوو بۆدەرکەوتنی نفوزی فەرەنسا بەرەو مەغریبی ئیسلامی، بەشێوەیەک تەنها بەبلّاوبوونەوەی تێکشکانی کەشتیگەلی عوسمانی لەو جەنگەدا، مەلیکی فەرەنسا شارلی نۆیەم بەیارمەتی بالّوێزی فەرەنسا لەئەستەمبولّ پرۆژەیەکی پێشکەشی سولّتان کردو تیایدا داوای کردبوو فەرەنسا نفوزی خۆی بەسەر جەزائیردا هەبێت بەبیانووی بەرگریکردن لەئیسلامو موسولّمانان.
- سولّتان سەلیمی دووەم کاریکرد لەسەر پاکردنەوەی تونس لەهەژمونی ئیسپانیەکانو عوسمانیەکان بەسەرکردایەتی قلج عەلی و سنان پاشا توانیان تونس لەسالّی (982ك)بگرن.
- وردە وردە تونس لەئومێدی ئیسپانیەکان دەرچوو لەئەفریقاو زالّبوونیان پلەپلە لەناوچەکەدا لاوازبوو، تاوەکو تەنها دەسەلّاتیان بەسەر چەند هەبوو، وەك(ملیلە، وەهران، مرسی گەورە). دواجار خەونی ئیسپانەکان لەدامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسپانی لەباکوری ئەفریقا لەناوچوو.
- سەلیمی دووەم هەڵمەتێکی گەورەی کردە سەر یەمەنو توانی ئەردەنو سەنعا لەهەژمونی زیود پاك بکاتەوە.
- سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی دوای شەڕی لیپانتۆ (979ك)گۆڕابۆ ئەوەی، یەکەم: پارێزگاری لەشوێنە پیرۆزە ئیسلامیەکان بکەن، پاشان دەریای سورو کەنداوی عەرەبی وەك پشتیوانێکی ئەمنی بەدەوروبەری ئەو شوێنانەو کەشتیگەلێکی بەتوانای تێدا دابمەزرێنێ کەبتوانێ بەرگری پورتوگالیەکان بکات.
- دەوڵەتی عوسمانی توانی قەڵغانێکی بەهێز بونیات بنێت بۆپاراستنی شوێنە ئیسلامیە پیرۆزەکان لەهێرشەکانی ئەوروپا،لەگەڵ ئەوەشدا تەنها سولّتانی عوسمانی بەپاسەوانێکی عوسمانی تایبەت پارێزگاری بکات لەمەککەو مەدینەو یەنبوع.
- دوای سەلیمی دووەم، کوڕەکەی کەناوی مورادی سێیەم بوو دەسەلّاتی گرتۆتەدەست، زیاتر بایەخی بەزانستو ئەدەبو شیعر دەداو شارەزایی لەهەرسێ زمانی تورکیو عەرەبیو فارسیدا هەبووە، هەوڵیدا عەرەق قەدەغە بکات، بەڵام ئینکیشیاریەکان ناچاریان کرد کە بڕیارەکەی هەڵبوەشێنێتەوە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی.
- دوای مورادی سێیەم،محەمەدی سێیەم دەسەلّاتی گرتۆتەدەستو بەردەوام بوو لەسەر نەریتی سولّتان مورادی سێیەم.

- دوای محەمەدی سێیەمیش، کوڕەکەی ئەحمەدی یەکەم دەسەڵاتی گرتۆتەدەست کەتەمەنی(14)ساڵ بووەو پێش ئەم هیچ سوڵتانێکی تری عوسمانی لەم تەمەنەدا لەسەرتەختی سەڵتەنەت دانەنیشتووە. لەسەردەمی سوڵتان ئەحمەدی یەکەمدا دەوڵەتی عوسمانی سەرقاڵبوو بەشەڕەکانیەوە لەنەمساو بەجەنگەکانی ئێرانو شۆڕشە ناوخۆییەکان لەئاسیا. سوڵتان ئەحمەدی یەکەم کەسێکی گوێڕایەڵو پارێزکار بووەو خۆی سەرپەرشتی کاروبارەکانی کردووەو پرس‌و ڕاوێژیشی بەکەسانی خاوەن زانست‌و مەعریفە کردووە.
- دوای مردنی سوڵتان ئەحمەدی یەکەم، سوڵتانەلاوازەکان لەنموونەی مستەفای یەکەم‌و عوسمانی یەکەم‌و مورادی یەکەم‌و ئیبراهیمی کوڕی ئەحمەدو محەمەدی چوارەم‌و سلێمانی دووەم‌و ئەحمەدی دووەم‌و مستەفای دووەم‌و ئەحمەدی سێیەم‌و مەحمودی یەکەم‌و عوسمانی سێ یەم‌و مستەفای سێیەم‌و عەبدولحەمیدی یەکەم دەسەڵاتیان گرتۆتەدەست.
- سوڵتان سەلیمی سێیەم دوای مردنی عەبدولحەمیدی یەکەمی مامی ساڵی(1203ك) دەسەڵاتی گرتۆتەدەست‌و قۆناغێکی نوێ لەقۆناغەکانی جەنگ لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی‌و دوژمنەکانیدا دەستی پێکردەوە.
- سوپاکانی ڕوسیاو نەمسا توانیان سوپای عوسمانی تێك بشکێنن، ئەوتێکشکانەش کاریگەری لەسەر دەوڵەتی عوسمانی داناو تێکشکانیتری بەدواداهات‌و هێزەکانی عوسمانی ناچاربوون بەرەو دواوە بەئاراستەی ڕۆژهەڵاتی ڕوباری دانوب بکێشنەوە‌و دەرفەتێکیشی بە نەمساییەکان بەخشی بۆتێکدان‌و هەڵوەشاندنەوەی گەمارۆی سەر شاری بەلگرادو کردنەوەی ڕێگە بۆهێزەکانی هاوپەیمانان‌و دەرکردنی عوسمانیەکان لەئەورووپا.
- دوای هێوربوونەوەی کوشتار، سەلیمی سێیەم ڕوویکردە ڕیفۆرمە ناوخۆییەکان‌و دەستیکرد بەڕێکخستنی سوپا بۆڕزگاربوون لە ئینکیشیاریەکان کەهۆکاری هەموو ئاژاوەیەك بوون‌و ڕوویان لەلاساییکردنەوەی ئەورووپا کردبوو.
- فەرەنسیەکان داڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی‌و لاوازبوونیان قۆستەوە‌و هەڵمەتە بەناوبانگەکەیان بەسەرکردایەتی فەرماندەی ناودار(ناپلیۆن پۆناپارت) نارد، ئەو هەڵمەتەش دەنگدانەوەیەك بوو بۆشۆڕشی فەرەنسی‌و کاریگەربوو بە بیرو بۆچوونە شۆڕشگێڕیەکانی.
- فەرەنسیەکان سەرکەوتوو بوون لەوروژاندنی ڕەگەزەکانی قیبتیە مەسیحیەکاندا بۆهاوکاریکردنی هەڵمەتەکە بەهەموو هۆکارێك.
- پیاوانی هەڵمەتەکەی فەرەنسا کۆششیان کرد بۆتێکدانی ئاین لەدەروونی پیاوە گەورەکان‌و زانایان‌و ڕەمەکی موسوڵمانانداو بەخستنەڕووی پاڕادایم گەلێك لەشارستانیەتی ڕۆژئاوا.
- هێرشی فەرەنسا بۆسەر میسر بەیەکەم هێرشی ئەورووپی دادەنرێت بۆسەر ولایەتێکی عەرەبی لە ولایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە مێژووی نوێدا، یەکسەریش سوڵتان سەلیمی سێیەم جەنگی ڕاگەیاند دژی فەرەنسیەکان‌و موسوڵمانی ناوچەکانی حیجازو شام‌و باکوری ئەفریقا وەڵامی بانگهێشتەکەی سوڵتانیان دایەوە بۆشەڕکردن دژی فەرەنسیەکان.

- بەریتانیا پەیگیری تموحەکانی فەرەنسای لەمیسردا دەکرد بەوردی، کاتێکیش هەڵمەتەکەی فەرنسا جوڵاو گەیشتە میسر، بەریتانیا کەشتیگەلێکی بەسەرکردایەتی ئەمیرالێ نیلسۆن نارد بۆ دروستکردنی ڕێگری لەبەردەم هەڵمەتەکەی فەرەنسادا، بۆیە کەشتیگەلی بەریتانی توانی لەجەنگی دەریایی ئەبی قیرداکەشتیگەلی فەرەنسی تێکبشکێنێ.
- تێکشکانی کەشتیگەلی فەرەنسی لەجەنگی ئەبی قیرداهانی دەوڵەتی عوسمانیدا بۆهێرشکردنەسەر هەڵمەتەکەی فەرەنسا لە میسرو دەوڵەتی عوسمانی جەنگی دژی فەرەنسا ڕاگەیاندو فەرمانی کرد بەدەستگیرکردنی هەڵسوڕێنەری کاروبارەکان لە باڵوێزخانەی فەرەنساو سەرجەم هاوڵاتیانی فەرەنسا لەئەستەمبوڵو خستنیانە زیندانەوە.
- هەڵمەتەکەی فەرەنسا ناچاربوو میسر بەجێ بهێڵێ بەهۆی ئەو هێرشە هاوبەشەوە، کەبەریتانیاو میسر پێی هەستان دژی فەرەنسیەکان،جگە لەوەش تێکشکانی کەشتیگەلی فەرەنسا لەجەنگی ئەبی قیرداو زاڵبوونی دەریایی ئینگلیز لەدەریای ناوەڕستو تواندکردنەوەی گەمارۆ لەسەر کەنارەکانی میسر، هەروەک حکومەتی فەرەنسا نەیتوانی کۆمەکیو یارمەتی بۆفەرەنسیەکان لە میسر بنێرێت.
- هەڵمەتەکەی فەرەنسا کاریگەری زۆری لەمیسر بەتایبەتیو لەڕۆژهەڵات بەگشتی کرد، بەجۆرێك فەرەنسیەکان توانیان بیروبۆچوونەکانی خۆیان بڵاوبکەنەوەو کەسانی دۆست بۆخۆیان پەیدابکەن.
- دوای سوڵتان سەلیمی سێیەم، سوڵتان مەحمودی دووەم سالی (1223ك)دەسەڵاتی گرتە دەستو توانی خۆی ڕزگار بکات لە ئینکیشاریەکانو بەیەکجاری لەناویان ببات، دوای ئەوەی کەسەربەخۆبوو لەپەرەپێدانی سوپاکەیدا، هاوکات هەستا بەکێشانی هێڵی شارستانیەتی ڕۆژئاواو تەربوشی ڕۆمی گۆڕی بەمێزەرو جلوبەرگی ئەوروپی سەپاندو فەرمانیکرد کەئەم جلوبەرگە ببێتە جلوبەرگی فەرمی بۆهەموو فەرمانبەرانی دەوڵەت.
- لەو ماوە ناڕەحەتەی دەوڵەتی عوسمانیدا مەحفەلەکانی ماسۆنیەتو جولەکە لەمیسرو تورکیاو شامدا بڵاو بوونەوەو بە ڕۆژو شەو کاریان دەکرد بۆلاوازکردنی دەوڵەتی عوسمانی.
- هەندێ لەمێژوو نوسان باس لەوەدەکەن کەمەحفەلی ماسۆنی فەرەنسی یارمەتی محەمەد عەلی پاشای دابێت لەپێناوی تموحەکانی داهاتوویدا، بەئامانجی لاوازکردنی دەوڵەتی عوسمانیو بەوەش محەمەد عەلی توانیویەتی کەشتیگەلێکی دەریایی بەهێزی پێشکەوتوو،جبەخانەیەکی چەکو تەقەمەنی لە(دمیات) دابمەزرێنێت.
- هەروەها هەندێ مێژوونوسی تر پێیانوایە کە(محەمەدعەلی پاشا) ڕۆلێکی گومان لێکراوانەی گێڕاوە لەگواستنەوەی میسر لە ئینتیما ئیسلامیەکەیەوە بۆشتێکیتر کە لەکۆتایدا سەربکێشێ بۆدەرچوون لەشەریعەتی خودا.
- زۆرێکیتر لەمێژوونوسان محەمەد عەلی پاشا بەپیاوی جولەکەو ماسۆنیەتو پیاوی فەرەنساو بەریتانیاو ئەوروپا دەزانێو بەخەنجەرێکی ژەهراوی دەزانن لەجەستەی جیهانی ئیسلامی ئەو سەردەمەدا.

- دوای مردنی سوڵتان مەحمودی دووەم، کوڕەکەی عەبدولمەجیدی یەکەم دەسەڵاتی گرتۆتەدەست، کەسێکی لەشوڵار لاوازبوو، بەڵام زیرەک‌و واقیعی‌و بەسۆز بووە‌و خاوەنی ڕێزی تایبەت بووە.
- سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم ملکەچی ڕەشید پاشای وەزیر بووە‌و ڕەشید پاشاش یەکێك لەو کەسانەبووە کەکاریگەرو سەرسام بووە بە کولتورو شێوە ژیانی خۆرئاوایی، بۆیە عەبدولمەجید بریتی بوو لەو سوڵتانەی کەنەوەی دوای خۆی لەوەزیرەکان‌و پیاوانی دەوڵەت ئامادەباش کردووە بۆ خێراکردنی ڕەوڕەوەی بەخۆرئاواییکرانی بوارو کایەکانی دەوڵەتی عوسمانی.
- بزوتنەوەی ڕیفۆرمی عوسمانی کەژمارەیەك لەو ڕۆشنبیرانەی سەرسام بوون بەشارستانیەتی خۆرئاواو ئەوروپا پێی هەستان لە دەوروبەری سێ خاڵی سەرەکی دەخولایەوە:(وەرگرتن لەڕۆژئاواوە، بەتایبەت ئەو شتانەی کەپەیوەستن بەڕێکخستنی سوپاو تەسلیمکردنەوەی لەفەرمانڕەوایەتی‌و کارگێڕیدا، هەروەها ئاراستەکردنی کۆمەڵگەی عوسمانی ڕووەو پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی عەلمانی، هاوکات ئاراستەکردن ڕووەو مەرکەزیەتی دەسەڵات لەئەستەمبوڵ‌و هەرێمەکاندا).
- هەردوو خەتی گوڵخانەو هومایون کاریگەربوون بەدەستوری محەمەد مەدحەت پاشا سالی (1876ز)، کە بۆیەکەمجاربوو لەمێژووی ئیسلامیدا کار بەدەستورێکی وەرگیراو لەدەستوری فەرەنسی‌و بەلجیکی‌و سویسری کەبریتی بوون لەدەستور گەلێکی عەلمانی بکرێت.
- بزوتنەوەی ڕێکخستنەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەفەرمی ڕێگەی کۆتایی دانا لەوەی چیتر دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی ئیسلامی بێت، بەڵکو لێرەوە یاساکانی عەلمانیکراو کۆمەڵە دامەزراوەیەك دانران کەکاریان بەیاسا دانراوەکان دەکردو دووركەوتنەوە لە شەریعەتی ئیسلامی لەبوارەکانی سیاسی‌و بازرگانی‌و ئابوریدا.
- دوای عەبدولمەجیدی یەکەم سوڵتان عەبدولعەزیزی کوڕی مەحمودی دووەم سالی (1277ك) دەسەڵاتی گرتۆتەدەست. ئەمەش لەکاتێکدا بوو کەدەوڵەتە ئەوروپییەکان سوربوون لەسەر فشار خستنەسەر حکومەتی عوسمانی بۆبەردەوامبوون لەسەر هەنگاوەکانی چاکسازی‌و ڕێنیسانس لەسەر میتۆدی خۆرئاوایی‌و فیکری ئەوروپی‌و پرەنسیپە عەلمانیەکان. بەڵام سوڵتان عەبدولعەزیز دەستورەکانی ڕۆژئاوای ڕەفزکردەوە لەگەڵ داب‌و نەریتە دوورەکان لەئیسلامەوە‌و هەوڵیدا کۆمەڵگەی عوسمانی ڕووەو سیماکانی ئیسلامی بگێڕێتەوە، بەڵام لەڕێگەی بااڵوێزخانەو نوێنەرایەتیەکانی وڵاتانی ئەوروپاوە پلان دانرا بۆ کوشتنی‌و کوشتنەکە دواتر جێبەجێکرا.
- دوای عەبدولعەزیز سوڵتان مورادی پێنجەمی کوڕە مامەکەی دەسەڵاتی گرتۆتەدەست‌و ئارەزووی بەلای دەستورو لیبراڵیەت‌و عەلمانیەتدا هەبوو، بۆیە هەوادارانی بزوتنەوەی ڕیفۆرمی عوسمانی دەستیان هەبوو لەپشتگیری کردنی سوڵتان مورادی پێنجەم بۆتەختی سەڵتەنەت، بەڵام سوڵتان تووشی تێکچونی عەقڵی بوو، دوای ئەوەی توشی تۆقین ببوو بەهۆی کوشتنی سوڵتان عەبدولعەزیزی مامەیەوە،بۆیە وردە وردە تێکچونی دەروونی ڕووی تێکردو تەندروستی بەتەواوی داڕوخاو لەلایەن شێخوئیسلامەوە لەتەختی سەڵتەنەت لادرا.

- دوای مورادی پێنجەم سولّتان عەبدولحەمیدی دووەم دەسەلاّتی گرتۆتەدەست لەسالّی (1293ك) لەلایەن مەدحەت پاشاوە فشاری خرایە سەرو عەبدولحەمید دەستوری ڕاگەیاند، وەزیرەکان دەستیان کرد بە موماڕەسەکردنی سیاسەتی بەخۆڕئاوایی کردن بە سەرکردایەتی کۆمەلّەی عوسمانیە نوێیەکان کەزیاتر لەو ڕۆشنبیرانە پێکهاتبوون کەسەرسام بوون بەڕۆژئاوا. بۆیە عەبدولحەمیدی دووەم دەستی کرد بەلاوازکردنی دەسەلاّتیانو چاکسازی دەولّەتی عوسمانی بەگوێرەی تەعالیمی ئیسلامی ئەنجامداو سووربوو لەسەر جێبەجێکردنی شەریعەتی ئیسلامی.
- عەبدولحەمیدی دووەم کاری کرد لەسەر پێکهێنانی جیهازێکی سیخوڕی بەهێز بۆپاراستنی دەولّەت لەناوەوەو کۆکردنەوەی زانیاری لە دەرەوە،هەروەها عەبدولحەمید شۆڕشەکانی ناوچەی بالّکانو یاخیبوونە نێوخۆییەکانی دامرکاندەوەو جیهازی سیخوڕی لەو ئامرازە گرنگانە بوو لای سولّتان بۆ لەناوبردنی یاخیبوونە نێوخۆییەکان لەکاتی خۆیدا.
- دەولّەتی عوسمانی چووە شەڕی تونددەوە لەگەلّ ڕوسیاو لەئەنجامدا لەبەردەم ڕوسیا تێکشکاو ناچاربوو پەیماننامەی(سان سستیڤانۆ)ی لەگەلّدا گرێ بدات دوای ئەوەش(کۆنگرەی بەرلین) لەئەلّمانیا.
- بیرۆکەی جامیعەی ئیسلامیو بیرۆکەی پان–ئیسلامیزم دەرکەوتو عەبدولحەمیدی دووەم بایەخی زۆری پێدا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی مەترسیەکانی دەرەوە.
- عەبدولحەمیدی دووەم لەجێبەجێکردنی پلانەکەیدا بۆگەیشتن بەجامیعەی ئیسلامی چەند ئامرازێکی گرتەبەر لەوانە:(پەیوەندیکردن بەبانگخوازانو ڕێکخستنی ڕێگەو ڕێبازەکانی سۆفیگەریو کارکردن لەسەر بەعەرەبیکردنی دەولّەتو دامەزراندنی قوتابخانەی هۆزەکان، دامەزراندنی هێڵی ئاسنی حیجاز بۆ پوچەڵکردنەوەی پلانی دوژمنەکانی).
- عەبدولحەمیدی دووەم هەوڵیدا دەرفەتەکانی جولەکەکانی دۆنمە(سلانیك) بەرتەسك بکاتەوە،چونکە بەمایەی مەترسی دادەنان لەسەر دەسەلاّتی خۆی، بۆیە جولەکەکانی دۆنمە پلانێکی ستراتیژی دژیان دانا و دژی عەبدولحەمیدی دووەم جوڵانەوە لەسەر ئاستی ڕای گشتی عوسمانیو سوپاو هەستان بەکۆمەك کردنی مەحفەلە ماسۆنیەکان بۆخستنی عەبدولحەمید. هەروەها دروشمەکانی(ئازادی، دیموکراسیو نەهێشتنی تاکڕەوی)یان بەکارهێناو هەستان بەبڵاوکردنەوەی دووبەرەکیو هەڵگەڕانەوە لەدەولّەت لەنێو ڕیزەکانی سوپادا.
- عەبدولحەمیدی دووەم ئامادەنەبوو ملکەچی داواکاریەکانی جولەکە ببێ، کەداوای کرپنی زەوی فەلەستینیان لێکرد بەرامبەر ڕێژەیەکی زۆرپارەو پێدانی قەرز بەدەولّەتی عوسمانی.
- جولەکەو زایۆنیزمی جیهانی دەستیان کردووە بەکۆمەکی کردنی دوژمنەکانی عەبدولحەمیدی دووەم وەك ئەرمەنەکانو نەتەوەخوازەکانی بالّکانو کۆمەلّەی ئیتحادو تەرەقیو وەستانەوە لەگەلّ هەموو بزووتنەوەیەکی سەربەخۆییو جوداخوازیی لەدەولّەتی عوسمانیدا.

- کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی پاش لابردنی عەبدولحەمیدی دووەم نەیانتوانی بەرگری هاوپەیمانان بکەن دوای تێکشکانیان لەجەنگی یەکەمی جیهانیداو سەرکردەکانیان ناچاربوون بۆئەڵمانیاو ڕوسیا هەڵبێن.
- ئینگلیزەکان توانیان پاڵ بەمستەفا کەمال ئەتاتورکەوە بنێن ڕووەو سەرکردایەتیکردنی دەوڵەتی عوسمانی، ئەویش بەپراکتیک کردنی پلانێك کە بۆهێنانەدی چوار مەرجەکەی کیرزن (مەبەست لەلۆرد کیرزنی سەرۆك وەزیرانی ئەو سەردەمەی ئینگلیزە– وەرگێڕ) کەبریتی بوون لە:

1) بچڕاندنی هەموو پەیوەندیەکی تورکیا بەئیسلامەوە.
2) هەڵوەشاندنەوەی تەواوەتی خەلافەتی ئیسلامی.
3)) دەرکردنی خەلیفەو لایەنگرانی خەلافەت لەوڵاتو دەستگرتن بەسەر موڵك‌و ماڵەکانی خەلیفەدا.
4) گرتنەبەری دەستورێکی مەدەنی لەجیاتی دەستوری کۆنی تورکیا.

- کەمال ئەتاتورك کاری کرد لەسەر داڕنینی تورکیا لەبیروباوەڕی ئیسلامی‌و کەوتە دژایەتی ئایندارێ‌و دەرفەتی لەسەر بانگخوازان بەرتەسك کردەوەو بانگەشەی بۆتێکەڵاوێ‌و سیخوڕی کرد، بەڵام لەتورکیا کۆمەڵێ دەنگی ناڕەزایی بەرزبوویەوەو دژی پرۆسەی بەعەلمانیکردنی تورکیا وەستانەوە، وەك دەرکەوتنی بزوتنەوەی سەعیدنورسی‌و حزبی سەلامە کەدوایی بوو بەحزبی ڕەفاهی ئیسلامی بەسەرۆکایەتی نەجمەدین ئەربەکان لەسەر دەمی نوێدا.
- دەربارەی هۆکارەکانی ڕوخان‌و کەوتنی دەوڵەتی عوسمانی مێژوو نوسان بیروڕای جیاوازیان هەیە، هەرچی مێژوونوس‌و توێژەرە ئیسلامیەکانە پێیانوایە بەدوورکەوتنەوەی دەوڵەتی عوسمانی لە حوکم کردن بەشەریعەتی خوداو کارنەکردن بەڕێنمایی‌و تەعالیمەکانی ئیسلام هۆکاری سەرەکی ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی بووە،هەروەها هاتنی سوڵتانە دواییەکان، کەبەشێکی زۆریان لەشەریعەتی ئیسلام دوورکەوتنەوەو ملنەدانی گەل بۆفەرمانەکانیان بەهۆکارێکیتر دەزانن.
- هەروەها ئەو مێژوونوسانە پێیانوایە کە لادانی توند لەچەمکەکانی ئاینی وەك بیروباوەڕی دۆستایەتی‌و دوژمنایەتی، چەمکی پەرستش‌و بڵاوبونەوەی دیاردەکانی هاوەڵ پەیداکردن‌و بیدعەو خورافە لەهۆکارەکانی دیکەی داڕوخانی عوسمانیەکان بوون، جگەلەوەی بڕوایانوایە گەورەترین لادان کەلەمێژووی ئیسلامیدا ڕوویدابێت بریتیە لەدەرکەوتنی سۆفیگەری لادەر وەك هێزێکی ڕێکخراو لەکۆمەڵگەی ئیسلامیدا کەهەڵگری بیروباوەڕو بۆچوون‌و بەندایەتی دوور لەقورئان‌و فەرمودە بووەو ئەم تەوژمەش لەکۆتایی سەردەمی عوسمانیدا زۆر بەهێزبووەو کاریگەری هەبووە لەسەر ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی، بەوەی گوایە لەگەڵ دوژمنانی دەوڵەتدا هاوکار بوون، وەك گروپی شیعەی دوانزە ئیمامی‌و دروزیەکان‌و نوصەیریەکان‌و ئیسماعیلیەو قادیانی‌و بەهائیەکان.
- هەروەها لەهۆکارەکانیتر لەدیدی مێژوونوس‌و لێکۆڵەرە ئیسلامیەکاندا بریتیە لەوەی کەزۆر لەزانایان بوون بەیاریچەو ئامرازی دەستی فەرمانڕاوا ستەمکارەکان‌و پێشبڕکێیان بووە لەسەر بەدەست هێنانی وەزیفەو پلەوپایەو بەرژەوەندی دونیایی و دوورکەوتنەوە لەئەرکی سەرەکیان، بۆیە ئاسایی بووە زۆر لەزانستە ئاینیەکان

لـەکۆتایی سـەردەمی عوسمانیـدا توشـی بەبـەرد بـوونو ڕاوەسـتان ببێـتو دەرگـای ئیجتیهـاد دابخرێـتو بانگەشەکارانیشی ڕووبەڕووی کافرکردن بوونەتەوە.

- هەروەها بڵاوبوونەوەی ستەم لەدەوڵەتی عوسمانیداو ڕۆچوونی دەوڵەتی عوسمانی لەئارەزووبازیو پارەو داهات بەفیڕۆدانو جیاوازیو پەرتەوازەیی لەهۆکارەکانیتری ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی بوون.

قسەی کۆتایی

هەرچەندە ئەوهۆکارانەی کەمێژونوسانو توێژەرانی ئیسلامی باسی دەکـەن لـەڕووخانی دەوڵـەتی عوسمانیـدا نکوڵی لێناکرێ، بەڵام بەپێویستی دەزانم چەند شتێك بڵێم کەبۆخۆیان هۆکاری ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی بـوونو هەریەکەیان کاریگەری گەورەی هەبووە کەناکرێ پشت گوێیان بخەین لەوانەش:

1) لەبنەڕەتـەوە سیـستەمی فەرمانڕەوایـەتیکردنو گرتنەدەسـتی تـەختی دەسـەڵاتو سـەڵتەنەت لەدەوڵەتی عوسمانیدا دوور بووە لەبنەماکانی ئاینی ئیسلامەوە، بەجۆرێك لەسەر بنەمای پشتاوپشتو بۆماوەییو ویراسەت بووە، نەك لەسەر بنەمای ڕاوێژو شوراو کەسی شیاو بۆشوێنی شیاو کەلەلایـەن موسـوڵمانانوهاوڵاتیانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بەشێوەیەکی شەرعیو دروست هەڵبژێردرێن.

2) دەوڵەتیش وەك مرۆڤ وایەو بەچەند قۆناغێکی تەمەندا تێدەپەڕێ، هەروەك ئەمـە بـیروڕای گـەلێك زانـای نێـو بـواری فەلـسەفەی مێژوو،زانـستی مێـژووە کـە دەوڵـەت بەقۆناغـەکانی(منـدالّی،لاوی،پیریو مـردن)دا تێدەپەڕێ.بۆیـە دەوڵـەتی عوسمـانیش پـاش ئـەو هـەموو تەمەنـە درێـژە گەیشتبووە تەمـەنی پیربـوونو مـردنو بەکرداریش مرد.

3) بەشێکی زۆری مێژوونوسانی ئیسلامیو توێژەرە مسوڵمانەکان نایانەوێت دان بـەو ڕاسـتیەدا بنـێن کەدەوڵـەتی عوسمـانی نـەیتوانیوە بەشـێوەیەکی دادپـەروەرانـە هەڵسوکەوت لەگـەڵ نەتـەوەکانی ژێردەسـەڵاتیدا بکـات، بەتایبـەت نەتـەوە ناتورکـەکانی وەك (کـوردو ئەرمـەنو چـەرکەسو عـەرەب)،بگـرە زۆر زوڵـمو سـتەمیان لەفۆرمی جیاجیادا بەرامبەر ئەنجامداونو زۆرجار مافی سادەو ساکاریشیان پێ ڕەوا نەبینیون.

4) مێژونوسانی ئیسلامی هەمیشە دەستی دەرەکیو ئینگلیزو فەرەنساو ڕوسیا بەگشتیو جولەکـەو ماسۆنیەتی جیهانی بەتایبەت بەهۆکاری سەرەکی ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانیو نەهاەتیـەکانی جیهـانی ئیـسلامیو مـسوڵمانان لەقەڵـەم دەدەن، بێئـەوەی ئاوڕێـك لـەبارودۆخی شـێواوی نێوخـۆیی دەوڵـەتی عوسمـانیو جیهـانی ئیـسلامیو ئـەو زوڵـمو سـتەمو دوورکەوتنەوەیـە لەبنـەماکانی ئـاینی ئیـسلام بدەنـەوە کـەزۆرێك لەسـوڵتانەکانی عوسمانی ئەنجامیان دەدا، بۆیە ئەگەر بهاتایەو بارودۆخی نێوخۆیی باشبکرایە، ئـەوا ڕەنگـە دەوڵـەتی عوسمـانی تەمەنێکی درێژتری هەبووایە.

5) پشتگوێ خستنی ڕیفۆرمو چاکسازی لەسەرجەم بوارەکان لەدەوڵەتی عوسمانیداو بەپێچەوانەوە دژایەتیکردنو سەرکوتکردنی هەوڵەکانی چاکسازی، بەتایبەت سوڵتان عەبدوحەمیدی دووەم تاکڕەوانە لەزۆر کاتدا مامەڵەی کردووە، وەک پەکخستنی دەستورو پرسوڕا نەکردنی لەکاروباری دەوڵەتدا.

6) گەشەسەندنی کەشو هەوای مۆدێرنو سەرهەڵدانی هۆشیاری فیکریو ڕۆشنبیری،لای زۆرێک لەگەنجانو ڕووناکبیرانی نێودەوڵەتی عوسمانی بەتایبەت ئەوانەیان کەشێوە ژیانی خۆرئاوایان بینی بوو، هەروەها هەستیشیان بەستەمو کەموکورتی دەکردو دڵنیابوون بێ نوێبوونەوەی دامودەزگەکانی دەوڵەت، ئەوا دەوڵەتی عوسمانی هەرەس دێنێ.

بۆ نوسینی ئەم پاشکۆیە سودێکی تەواو وەرگیراوە لەکتێبی:

1) الدولة العثمانية، عوامل النهوض والسقوط، د. على محمد محمد الصلابى.

هەروەها کتێبی:

2) کورتەیەک لەمێژووی نوێو هاوچەرخی گەلی کورد، کەیوان ئازاد ئەنوەر.

3) لەگەڵ ئەو کتێبو سەرچاوانەی تر کە لەم کتێبەدا زانیاریان لێوەرگیراوەو بەراورد کراونو بەکارهێنراون.

ئەو سەرچاوانەی زانیاریان لێ وەرگیراوە بۆ ئەم کتێبە

ئەو سەرچاوانەی کە لەئینتەرنێت خۆیەوە وەرگیراونو سودیان لێوەرگیراوە، لەگەڵ ئەو سەرچاوانەش کە ئێمە وەک وەرگێڕی ئەم باسە زانیاریمان لێوەرگرتووە بۆ پشت راستکردنەوەی زانیاریەکانی نێو ئەم کتێبەو بابەتە پەیوەندیدارەکانی تریش بریتین لە:

- **محمود شاكر: التأريخ الاسلامى.**
- **د.على محمد محمد الصلابى: الدولة العثمانية، عوامل النهوض والسقوط، ط3، دار المعرفة، بيروت- لبنان، 2006.**
- **محمد فريك بك: تاريخ الدولة العلية العثمانية، تحقيق (إحسان حقى، دار النفائس، بيروت، 1983م.**
- **يلماز أوتا: تاريخ الدولة العثمانية، منشورات مؤسسة فيصل للتمويل، إستنبول، 1988م.**
- **عبدالعزيز محمد الشناوي: الدولة العثمانية دولة إسلامية مفترى عليها، مكتبة الانجلو – المصرية، القاهرة، 1984م.**
- **على حسون: تأريخ الدولة العثمانية، المكتب الاسلامي، بيروت، 1415هـ = 1999م.**
- **د.محمد حرب: العثمانيون فى التاريخ و الحضارة، دار القلم، دمشق.**
- **محمد حرب: الدولة العثمانية، سفير للطباعة والنشر، القاهرة، 1996م.**
- **محمد عبد اللطيف البحراوى: حركة الاصلاح العثمانى، دارالتراث – القاهرة، 1398هـ = 1978م.**
- **د.محمد حرب:مذكرات السلطان عبدالحميد، دار القلم، دمشق.**
- **محمد مصطفى الهلالى: السلطان عبدالحميد الثانى بين الانصاف والجحود.**

- موقع التاريخ، الانترنت.
- موقع إسلام أونلاين، الانترنت.
- www.hukam.net.family.php?fam
- أحمد عبدالرحيم مصطفى: فى أصول التأريخ العثمانى، دارالشرق، بيروت، 1986م.
- عمر عبدالعزيز: أوروبا (1815 – 1919م)ن دارالمعرفة الجامعية، بيروت، 1995ز.
- هربرت فيشر: تأريخ أوروبا فى العصر الحديث، ترجمة (أحمد نجيب هاشم وديع الظبع)، دارالمعارف، القاهرة، 1958م.
- أ.ج جرانتء هارولد تمبرلي: أوروبا القرنين التاسع عشرو العشرين، ترجمة (بها فهمي)، مؤسسة سجل العرب، القاهرة، 1958م.
- عمر طوسون: الجيش المصرى فى الحرب الروسية المعروفة بحرب القرم، القاهرة، 1335ه = 1936م.
- عزيز سامح الترا: الاتراك العثمانيون فى افريقا الشمالية، ترجمة (محمود على عامر)، دار النهضة العربية، بيروت – لبنان، الطبعة الاولى، 1989م.
- ماجد اللحام: معجم المعارك الحربية، دارالفكر المعاصر، بيروت، ط1، 1990م.
- سعيد أحمد رجاوى: الامبراطورية العثمانية، الاهلية للنشرو التوزيع، بيروت، 1993م.
- يوسف بك اصاف: تأريخ سلاطين بنى عثمان، القاهرة.
- الدولة العثمانية و الشرق، د.محمد أنيس، مكتبة الاجلو- المصرية، القاهرة، 1419ه = 1990م.

پاشکۆی بەڵگەنامەو وێنەکان

وەڵامی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆ تیۆدۆر هرتزل دەربارەی فەلەستین

(دەقی قسەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی عوسمانی بۆ تیۆدۆر هرتزل، کە بەوەفدێک هاتبوونە لای سوڵتان بۆ وەرگرتنی رەزامەندی دابینکردنی نیشتمانێکی نەتەوەیی بۆ جولەکە لە فەلەستین)

" ئامۆژگاری دکتۆر هرتزل بکەن، بەوەی هەنگاوی جدی لەم بابەتەدا نەنێت، من ناتوانم واز لە یەک لەزەوی فەلەستین بهێنم... زەوی فەلەستین مولکی من نییە ...بەڵکو مولکی ئوممەی ئیسلامە ...نەتەوەکەم لەپێناوی ئەو زەوییەدا تێکۆشاوەو بەخوێنی ئاوداوە... باجولەکە پارێزگاری لەمەلایینەکانیان بکەن (مەبەست لەپارەو داهاتی جولەکەیە کە رێژەیەکی زۆریان خستۆتە بەردەمی عەبدولحەمیدی دووەم – وەرگێڕ -). ئەگەر رۆژێک دەوڵەتی خەلافەت پارچە پارچە بوو، ئەوا دەتوانن ئەو کاتە فەلەستین ببەن بەبێ نرخ ... بەڵام من زیندوو بم ئەوا کاری نەشتەر لەجەستەمدا ئاسانترە لام لەوەی کە فەلەستین ببینم دابەبڕن لەدەوڵەتی خەلافەت، ئەمەش کارێکە نابێت. من ناتوانم رەزامەندی دەربڕم لەسەر تۆێکردنی جەستەمانو ئێمە لەژیاندا بین "

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

مەدحەت پاشا یەکێک لەوالیە بەهێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی

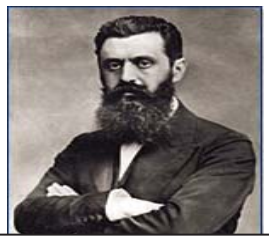
مستەفا بەیرەقداریەکێک لەفەرماندە سەربازیەکانی دەوڵەتی عوسمانی

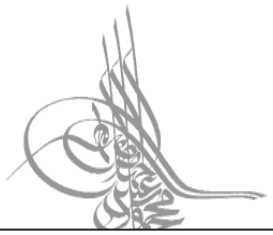
مستەفا فازل

مستەفا کەمال ئەتاتورک هەڵوەشێنەرەوەی خەلافەتو سەڵتەنەتی عوسمانی

تیۆدۆر هرتزل
دامه‌زرێنه‌ری زایۆنیزمی جیهانی

مۆرێکی عوسمانی که‌ناوی سوڵتان
مه‌حمودی دووه‌می له‌سه‌ره

دیمه‌نێك له ژیانی سوڵتانه‌کانی عوسمانی

شائیسماعیلی سه‌فه‌وی

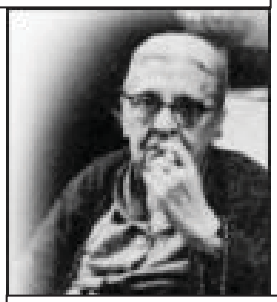

شاعه‌باسی سه‌فه‌وی

ئەو هێڵە ئاسنینەی کەسوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەرەو حیجازلێیدا

رابەرو تیۆرسینەکانی بیری تۆرانیزم کەرۆڵی کاریگەریان هەبوو لەهەڵوەشاندنەوەی سیستەمی سەڵتەنەت و دەوڵەتی عوسمانی

ژنە شاعیر(خالیدە ئەدیب)

خالیدە ئەدیب لەتەمەنی لاویدا

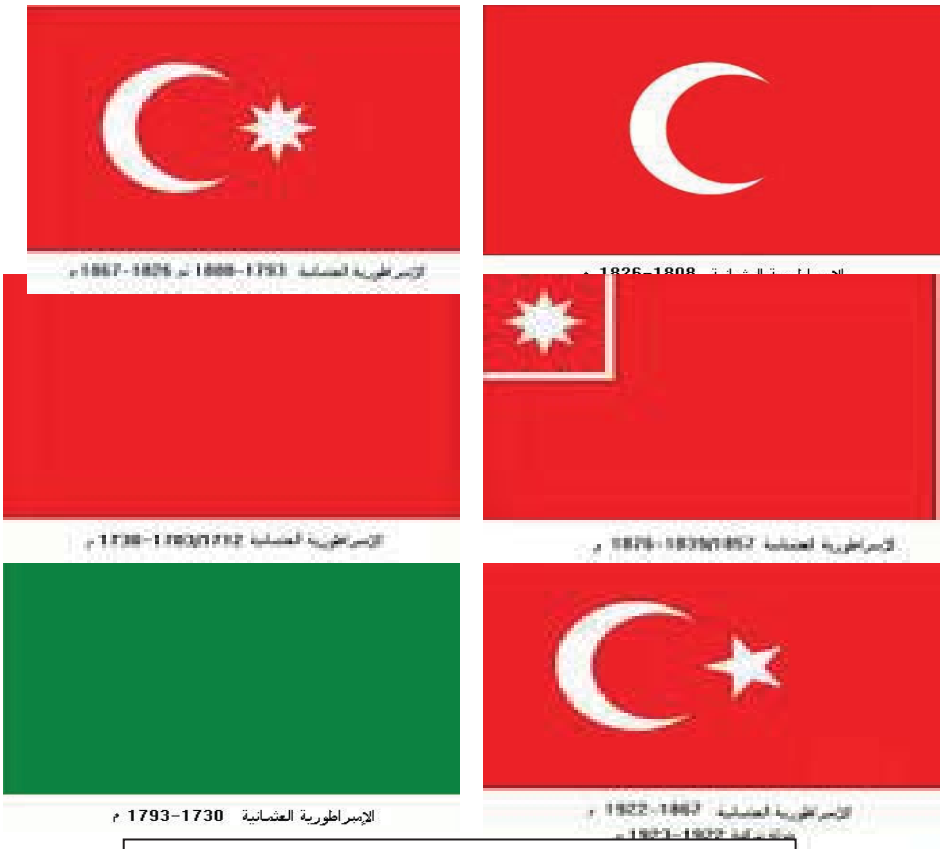
یوسف ئاکچۆرا

موئیز کوهین

زیا کوك ئالب

ئاڵا جۆراوجۆرەکانی دەوڵەتی عوسمانی

مزگەوتی ئایا صۆفیا کەلەبنەڕەتدا کەنیسە بووە

خەیرەدین باربارۆسا یەکێك
لەفەرماندە دەریاییەکانی سوپای
عوسمانی

عەباس پاشای یەکەم
والی میسر

فەریق حەسەن پاشای ئەسکەندەرانی
یەکێك لەفەرماندە سەربازیەکانی سوپای
عوسمانی لەشەڕی قرمدا

دۆن سباستیان پادشای پورتوگال

جەمال پاشا

سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

دیمەنێك لەسوپاکانی عوسمانی لەکاتی جەنگەکاندا

پاپا ئۆریانوسی پێنجەم

سکەی عوسمانی لەژێر دروستکراو

چەند دیمەنێك لەکوشتارو جینۆسایدی ئەرمەنەکان

بەرهەمە بڵاوکراوەکانی نوسەر:

* بزوتنەوەی شعوبیەت لەمێژووی ئیسلامدا، لێکۆڵینەوەی مێژوویی، لەبڵاوکراوەکانی خانەی گشتی چاپو بڵاوکردنەوە، وەزارەتی رۆشنبیریی ، سلێمانی ، 2004ز.

- عوسمانیەکان، لەعوسمانی کوڕی ئەرتوغرولەوە تا سولتان عەبدولمەجیدی دووەم، وێنەو بارودۆخی سەردەمەکانیان، وەرگێڕان،چاپی یەکەم،2007ز، لەبڵاوکراوەکانی چاپو پەخشی ڕێنما.

- مێژووی پێکهاتنو پەرەسەندنی بیری تۆرانیزم، لێکۆڵینەوەی مێژوویی. لەبڵاوکراوەکانی پڕۆژەی کتێبی(کۆچ)، سەنتەری ڕووناکبیری ئێلبەگی جاف،2007ز.
- موقەدەسو کولتور، ئیشکالیەتی بەریەککەوتنی نێوان ئیسلامو خۆرئاوا، لێکۆڵینەوەی فیکریی، چاپی یەکەم، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم،2007ز.

بەم نزیکانە:

*گوتاری ئیسلامی کوردیو ئیشکالیەتی ئۆپۆزیسیۆنی سیاسی، توێژینەوە.

* دەربارەی زانستی مێژوو، فەلسەفەی مێژوو، کۆمەڵە وتار.

*سیستەمی پەروەردەیی لەدەوڵەتانی ئەسکەندەناڤیا، وەرگێڕان.

*تیۆری دەسەڵاتخوازیی ئیسلامیو ئیشکالیەتی بەرهەمهێنانی توندوتیژی ئاینی، تۆژینەوە.

نرخ(5000)دینار